

AKADEEMIA

15. AASTAKÄIK

2003

NUMBER 9

Euroopa ühendaja Pöldsamaalt	Paavo Palk
Filosoofi reisipäevik	Krahv Hermann Keyserling
Teekond iseenda juurde	Ute Gahlings
Pööre filosoofias	Moritz Schlick
Metafüüsika ületamine	Rudolf Carnap
Protokoll-laused	Otto Neurath
Kurtidest lastest	Vahur Laiapea
“Ja seal oll´ suur madu...”	Merili Metsvahi
Kasari delta areng	Mats Meriste, Kalle Kirsimäe
Maakasutuse modelleerimine	Edgar Sepp, Jüri Roosaare
Katsekompostimine	Ain Ruthe, Moonika Aunpuu, Mait Kriipsalu
Geoloogilise ehituse mõju biokooslusele	Marko Kaunis
Naised meedia kõverpeeglis	Barbi Pilvre
Arvustus:	Kaido Jaanson

Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940

Kollegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora }
socialia } . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . . . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiuu.jogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 07423146, 07423050

Fax: 07423146

E-post: akadeemia@akad.ee

Kodulehekül: www.akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2003

Trükk: AS Printall. Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

15. AASTAKÄIK 2003 NUMBER 9 (174)

- Jakob Heinrich von Lilienfeld —
Euroopa ühendaja Põltsamaalt
Paavo Palk 1795
- Filosoofi reisiväevik: (Katkendeid)
Krahv Hermann Keyserling 1806
Tõlkinud Kairit Kaur
- Teekond iseenda juurde:
Sissejuhatus *Filosoofi reisiväevikusse*
Ute Gahlings 1819
Tõlkinud Kairit Kaur
- Pööre filosoofias
Moritz Schlick 1845
Tõlkinud Bruno Mölder
- Metafüüsika ületamine keele loogilise analüüsiga
Rudolf Carnap 1853
Tõlkinud Bruno Mölder
- Protokoll-laused
Otto Neurath 1876
Tõlkinud Katrin Laas
- Palun kirjuta ruttu kui võimalikult. . . : Kurtidest lastest,
nende keeltest, keelte õppimisest ja õpetamisest
Vahur Laiapea 1888

- “Ja seal oll´ suur madu. . .”: Püha Jüri legend setu naise Ksenja Müürsepa vaimses universumis*
Merili Metsvahi 1915
- TalveAkadeemia*. Kasari delta areng ja Matsalu lahe maismaastumine: Inimmõju või looduslikud protsessid?
Mats Meriste, Kalle Kirsimäe 1954
- TalveAkadeemia*. Rakkautomaat, Markovi ahelad ja maa- kasutuse modelleerimine
Edgar Sepp, Jüri Roosaare 1962
- TalveAkadeemia*. Orgaaniliste kaubandusjäätmete katse- kompostimine ja komposti sobivus kasvusubstraadiks
Ain Ruthe, Moonika Aunpuu, Mait Kriipsalu. 1969
- TalveAkadeemia*. Saanamäe geoloogilise ehituse mõju bioloogilisele mitmekesisusele
Marko Kaunis 1975
- Kes räägib teleekraanil?: Naised meedia kõverpeeglis
Barbi Pilvre 1981
- Arvustus*: Samm välisilma poole. *The Estonian Foreign Policy Yearbook 2003. Eesti välispoliitika aastaraamat*. Editor/Toimetaja Andres Kasekamp. (The Estonian Foreign Policy Institute. SA Eesti Välispoliitika Instituut.) Tallinn: Varrak, 2003. 205 lk.
Kaido Jaanson 2002
- Abstracts
 2008
- Meie vastus: Eduard Laamani päevik 1922–1940. III
 2021

Akadeemia honorar Eesti Kultuurkapitalilt.

Lk 1805, 1844, 1887, 1914, 1953, 2001: Tenno Pent Soosteri illustratsioonid

*Tärniga märgitud artikkel on eelretsenseeritud.

JAKOB HEINRICH VON LILIENFELD — EUROOPA ÜHENDAJA PÕLTSAMAALT

Paavo Palk

1995. aastal avaldati Moskvas üks tüpris asjalik raamat Euroopa ühendamise mõttest Venemaal. Vene Teaduste Akadeemia korrespondentliige, akadeemia üldajalooinstituudi direktor Aleksandr Tšubarjan kirjutab selles, kuidas esimesena Venemaal rääkis Euroopa ühendamisest diplomaat ja kirjanik Vassili Malinovski, kes sai tuntuks Tsarskoje Selo lütseumi asutamisega (Tšubarjan 1995: 110).

Tšubarjan muutis Malinovski nime laiemalt tuntuks. Õigupoolest avastati Malinovski kirjutised taas 1980. aastate lõpul, kuid nad ei jõudnud niipea ei teaduslikesse ega publitsistlikesse trükistesse. 1990. aasta algupoolel avaldatud väljaannetes ei olnud venelastel enamasti ette näidata ühtegi enne 20. sajandit Euroopa ühendamisest rääkinud kaasmaalast. Seetõttu piirdusid nad selle teema puhul vaid autoriteetide kinnitustega Venemaa kuulumisest Euroopasse.¹

Tegelikult eksis Vene ajalooinstituudi direktor Malinovskist rääkides rohkem kui 50 aastaga. Paar aastat pärast tema artikli ilmumist avaldati Saksamaal doktoritöö, mis käsitles põltsamaalast Jakob Heinrich von Lilienfeldi — meest, kes kirjutas Euroopa ühendamisest pool sajandit varem kui Malinovski (vt Preuß 1997; vt ka Aabrams 2003: 462–463 ja *Eesti ajalugu*. . . 2003: 246).

¹Vt näiteks J. Borko väga head ülevaadet raamatus *Obštšii*. . . 1991. Väärrib tähelepanu lause: “Suurima vene ajaloolase [---] S. Solovjovi hinnangul on juurtelt aarialik ja hingelt kristlik vene rahvas Euroopa rahvastega sama sugu.” (*Obštšii*. . . 1991: 68).

Tundubki üsna loomulik, et Euroopa ühendamise mõte tekkis just Tsaari-Venemaa arenenumas osas — Baltikumis. Samas ei saa olla täiesti kindel, et just Lilienfeld on esimene, kes siinmail Euroopa ühendamisest kirjutas. Võib-olla on ajaloolased lihtsalt jätnud mõne selleteemalise kirjutise kahe silma vahele, sest mõtted Euroopa ühendamisest ei tundunud neile olulised?

Lilienfeldi kirjutised Euroopa ühendamisest olid üle 200 aasta unustusehõlmas, täpselt niisamuti nagu Malinovski sõnavõttud. Kasvav huvi Euroopa ühendamise vastu võib sellel teemal tuua välja mõne põneva leiu ehk isegi Liivi ordu aegadest. See ei vähenda aga Lilienfeldi kui originaalse mõtleja tähtsust meie kultuuriloos. Peab arvestama, et ehkki sõna “Euroopa” pärineb antiikajast ja “Euroopa” piiride mõtestamisega tegeles juba Dante, tuli see sõna Lääne-Euroopas üldisele kasutusele alles 17. sajandil. Eestis veelgi hiljem. Senistel andmetel on Lilienfeld ka sõna “Euroopa” esimesi aktiivseid kasutajaid siinmail.

PÕNEV ELULUGU

1716. aasta detsembris (vana kalendri järgi 20. XI) Andja mõisas Sõmeru vallas sündinud Jakob Heinrich von Lilienfeldi isa oli Rootsi armee kapten, kes Põhjasõja ajal abiellus Tallinna neiuga ning jäi seetõttu ka pärast sõda Eestisse. Koos viis aastat vanema venna Carl Gustaviga asus 16-aastane Jakob Heinrich 1733. aastal teenistusse Peterburi, aadlikest moodustatud kadetikorpusesse (*Deutschbaltisches*. . . 1970).

Anna Ivanovna ja Anna Leopoldovna valitsemisaegadel, kui sakslaste mõju Vene õukonnas oli suurim, tegid Lilienfeldid Peterburis kiiret karjääri. Carl Gustav oli 1740. aastast Anna Leopoldovna kammerhärri ning abiellus aasta hiljem Anna Leopoldovna õukonnadaami vürstinna Sofia Odojevskajaga. Jakob Heinrichki täitis noorusele vaatamata mitmeid diplomaatilisi ning sõjaväelisi kohustusi. Tähelepanuväärseimad on vahest 1741–1742 Pariisis Vene diplomaadi vürst Kantemiri saatkonnas veedetud kuud, mil sihiks oli Prantsuse-Vene liit Austria keisrinna Maria Theresia vastu. Hiilgavalt alanud karjäär lõppes 1743. aastal.

Lilienfeldi vennanaine vürstinna Sofia oli olnud aastail 1740–1741 Venemaad valitsenud Anna Leopoldovna õukonnadaam ja usaldusalune ning andis talle muu hulgas nõu poliitiliste juurd-

luste puhul. Nikolai Solovjovi 29-osalisest Venemaa ajaloost võib lugeda, et Sofia sõbrad-tuttavad rääkisid 1743. aastal ettevaatamatult, et Anna Leopoldovnal tuleks aidata troonile naasta. Salasepitustes, mille hingeks oli Austria saadik Venemaal markii Botta, konkreetse riigipöördeplaanini ilmselt siiski ei jõutud (Solovjov 1963: 235–237, 240). Vandenõujuttudest kuulda saanud keisrinna ametnikud alustasid aga põhjalikku juurdlust, mis lõppes erakorralise tribunaliga. Mõningaid kahtlusaluseid piinati julmalt, vendade Lilienfeldide kohta sellist infot pole. Ilmselt tuli kasuks see, et Carl Gustav oli mõnda aega olnud ka keisrinna Jelizaveta Petrovna kammerherra.

Juurdluse ajal veetsid nii Jakob Heinrich von Lilienfeld kui ka tema vend siiski vähemalt kuu vanglas. Solovjovi sõnul ei saavutanud uurijad vendadelt mingeid ülestunnistusi, mistõttu nende karistused olid leebed. Jakob Heinrich von Lilienfeld otsustati lihtsalt saata Peterburist mõnda tegevväeossa. Tema pidas sellises olukorras riigiteenistust siiski perspektiivituks ja läks ratsakaar-divääst majori aukraadis erru. Karmilt käis aga vennanaise käsi. Tribunal otsustas 1743. aastal Sofia keisrinna Jelizaveta Petrovna laimamise eest pea maha raiuda. Keisrinna asendas viimasel minutil surmanuhtluse siiski piitsutamise ja Siberisse asumisele saatmisega. Raseduse tõttu pääses Sofia ka piitsutamisest, kuid tema laps suri vanglas ilmavalgust nägemata.²

Vaevalt et nimetatud errumineku põhjuseks oli hirm tegevteenistuse raskuste ees. Väidetavalt on just Jakob Heinrich salanõunik Bergi prototüübiks Jacob Michael Reinhold Lenzi komöödias *Koduõpetaja ehk erakasvatuse eelised* (Preuß 1997: 301; Abrams 2003: 463). Selle komöödia salanõunik ütleb: “Ilma vabaduseta veereb elu tagaspidi allamäge, vabadus on inimese element, nagu kala element on vesi, ja inimene, kes oma vabadusest loobub, mürgitab oma vere kõige üllamad vaimud, lämmatab oma elurõõmude kõige magusamad võrsed ja tapab viimaks iseenda. [...] Lasku need armetud, kes ei mõista ülen-dada oma ideid suuremaks õnneks kui söömine ja joomine, lasku need pealegi ennast puuris surnuks nuumata, õpetlane seevastu, inimene, kes tunneb oma hingeõilsust, kellel ei tuleks peljata

²Carl Gustav von Lilienfeld läks Sofia juurde Siberisse, ehkki temalt nõuti vaid maal elamist; ta suri Jakutskis 1759. a. Sellest armastusloost vaata *Русская Старина* 123 (1905), lk 89–107.

surma rohkem mõnest toimingust, mis tema põhimõtete vastu käib. . .” (Lenz 2003: 25; tlk Vahur Aabrams).

Peterburist Eestisse naastes asus Lilienfeld tegelema suguvõsa mõisatega Liivimaal. Ilmselt oli Jakob Heinrich paremate päevade ajal priiskamist vältinud või muidu suutnud midagi kõrvale panna, sest kohe pärast Eestisse naasmist lunastas ta pandist oma isale kuulunud Mõisamaa mõisa Läänemaal, müüs selle ja ostis asemele Vaida Tallinna lähedal. 29-aastaselt abiellus ta Uue-Põltsamaa mõisaomaniku tütre Christina von Fickiga ning veetis suurema osa oma ülejäänud elust Uue-Põltsamaa mõisas (Gadebusch 1777).

Abielu kaudu sai Lilienfeld lisaks Uue-Põltsamaale ka Kaagvere mõisa omanikuks. Jakob Heinrichil oli kuus last ja see aitas siin kujuneda uuel mõjukal aadlisuguvõsal, mis kanti Eestimaa aadlimatriklisse 1747. aastal ja Liivimaa aadlimatriklisse 1797. aastal. Katariina II troonileasumine 1762. aastal võimaldas Jakob Heinrichil õukonda naasta. Ta nimetati alul Holsteini asevalitseja riiginõunikuks, hiljem salanõunikuks, mis Venemaal vastas kindralleitnandi aukraadile.

Hoolimata võimalusest Peterburi naasta jäi Lilienfeldi elukohaks siiski Põltsamaa. Lilienfeld on kirjutanud kaks näitemängu. Neist esimene, 5-pildiline lustmäng *Uusaastasoo* (*Der Neujahrs-Wunsch*) trükiti ilmselt 1758. aastal Põltsamaal. Muide, juba selles raamatus võib hoomata Lilienfeldi iroonilist kriitikat talupoegi rõhuvate mõisnike suhtes. Teine kannab pealkirja *Urania ehk armastuse ja sõpruse sugulus* (*Uranie oder die Verwandtschaft der Liebe und Freundschaft*) ning valmis 1766, kuid ilmus kaheksa aastat hiljem. Lisaks allpool pikemalt käsitletavale *Uuele riigiehitusele* (*Neues Staatsgebäude in drey Büchern, von L***. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1767*) avaldas Lilienfeld 1778. aastal Riias veel ühe ühiskonnakriitilise raamatu — *Uue Theodosiuse otsingud* (*Versuch einer neuen Theodicee v. L., Verfasser des neuen Staatsgebäudes.*)³

Väärrib märkimist, et viimati nimetatud raamatut reklaamiti kui *Uue riigiehituse* autori teost, kuid üheski neljast Lilienfeldi raamatust ega näidendist pole autori täisnime märgitud. Olles valitsuste suhtes kriitiline, kasutas Lilienfeld pseudonüüme “von

³Seda Lilienfeldi tööd on tsiteerinud ka Immanuel Kant (*Kants...* 1907–14: 159).

L***” ja “v. L.”. Kui *Uus riigiehitus* kõrvale jätta, siis ei selgu Lilienfeldi raamatutest ka nende trükikoht.⁴

Jakob Heinrich von Lilienfeld suri 1./12. juulil 1785. aastal Riias.

UUS RIIGIEHITUS

Oma tuntuima raamatu *Uus riigiehitus* avaldas Lilienfeld 1767. aastal. Ilmselt viis ta selle Leipzigsisse trükki siis, kui külastas oma sealses ülikoolis õppivat vanemat poega. Põltsamaa trükikoda ei soovinud ta kasutada repressioonide kartuses. Nagu enamikul Euroopa ühendamise propageerijatel 15.–19. sajandini, oli ka Lilienfeldil keskeks sihiks rahu loomine maailmajao riikide vahel. Suur osa *Uuest riigiehitusest* kirjeldabki “mõnede poliitikute viimaseks väljapääsuks olevate” sõdadega kaasnevat kahju. Lilienfeldi sõnul kulub riigituludest asjatult suur osa sõjandusele ning sõdurite enda saatus on trööstitu. “Aupaistel surra on õnn [---] aga surnud kangelased ei ole iseenesest kuigi ilus vaatepilt,” märgib ta (33⁵). Ilmselt eelkõige Venemaa nekrutisüsteemile viidates ütleb Lilienfeld, et kuna sõdurid ei abiellu, siis suureneb vanatüdrukute arv; hukkunute tõttu on hulk leski ning seeläbi kannatab majandus.

Sõjad muutuvad Lilienfeldi sõnul aga üha hullemaks. “Praegu võidakse ühes sõjas vahest miljon riigikeha terveimat ja tugevamat liiget maha tappa. Ühes lahingus võib langeda 50 000–100 000 meest” (140). Ta kirjutab ka “ühest šotlase leiutusest, mis leiutaja vältel võimaldab kahe minutiga 4400 kuuli tulistada”. Seetõttu “edaspidi leiutatakse võib-olla Archimedese lee-giheitja eeskujul vahendeid, mis võimaldavad laevastikke, linnu ja sõjaväeüksusi kauge maa tagant hävitada.” Ja jätkab: “siis ei jää enam üle muud kui lendama õppida ja [---] sõjas saab näha õhujäggreid” (190).

⁴Balti kirjameeste leksikon viitab veel Lilienfeldi käsikirjale teadmiste jõust (“Die Stärke der Weltweisheit”; vt *Allgemeines...* 1831). Pole teada, kas see käsikiri on säilinud.

⁵Siin ja edaspidi on viidatud *Uue riigiehituse* 1767. a trüki lehekülgedele.

Et jõuda rahuni Euroopas, tegi Lilienfeld ettepaneku luua Euroopa riikide liit, mis peab looma igavese ja pöördumatu rahu. Lilienfeld üritas siduda era-, riigi- ja rahvaste õigust. Tema mõtted olid selgesti mõjustatud Prantsuse kuninga Henri IV nn suu-
rest plaanist, mille too vähemasti Heinrich Manni romaanis esitab Hansaliidu saadikutele. (Henri IV soovitas Euroopas rahu säilitamiseks ja edukaks tegutsemiseks kristluse vaenlaste vastu luua üldkogu, kus väikestel riikidel oleks kaks ja suurtel neli esin-
dajat.)

Lilienfeldi versioonis samamoodi sõltuvalt suurusest veidi erinevalt esindatud riigid peavad üldkogu asemel alluma tribunali-
lile (vahekohtule). Kui mõni Euroopa riik eirab tribunali otsu-
seid, siis avaldatakse talle survet astmestatud abinõudega: alguses hoiatus, siis diplomaatiliste suhete katkestamine, otsustusõiguse äravõtmine ning lõpuks sõjaline jõud.

Tema meelest oleks tribunali mõistlikuks asukohaks olnud Euroopa keskel asuv Saksamaa oma vabade riigi- ja suurte piis-
kopilinnadega. Saksamaa pidi hästi sobima sellegi tõttu, et oli pärast hävitavaid sõdu nagu fooniks tuhande tõusnud. Tribunali töökeeleks oleks loomulikult prantsuse keel. Tema sõnul on see keel muutunud nii üldiseks, et pole tarvis karta, et mõni tähtsam isik kõnetamisel tunnistaks, et ta sellest aru ei saa (216).

Lilienfeldi sõnul peaks tribunal hoiduma riikide siseasjadesse sekkumast, kuid ta ütleb, et jätaks kellegi teise otsustada, kas seda ei peaks siiski tegema inimõiguste rikkumise korral. Samamoodi ei anna Lilienfeld ühest vastust küsimusele, kas tribunal oleks ainult riikidevaheliseks suhtlemiseks või võiksid ka kodanikud oma riigi peale kaevata. Teisalt oli Lilienfeldi järgi tribunali siiski õigus riikidele nende siseolude parandamiseks soovitusi ja-
gada (221–223).

Riigid ei tohtinud üle sätestatava määra suurust sõjaväge pi-
dada ja pidid andma tribunali poolt loodava rüütliordu käsutusse kindla hulga mehi, kes on teenistuses viis aastat, kusjuures iga viie aasta järel vahetub viiendik koosseisust. Teenistuses olutele säilib kümneks aastaks mobilisatsioonikohustus, sest Lilienfeldi sõnul peab armee sõja ajal olema “kolm korda tugevam kui rahu ajal”.

Ehkki Lilienfeld nimetas loodavat väge rüütliorduks, pidanuks selles teenima kõik seisused. Mitteaadlikele ei tohtinuks karjääris

takistusi teha, vaid võimekuse ilmnedes tulnuks neile kiiresti (alates majorist) aadliseisus anda ja nii probleem nende kõrgeimatesse ametitesse nimetamisel lahendada. Euroopas platoonilise õnne saavutamise järel olevat sõjaväge vaja mittekristlaste, eeskätt türklaste ja korsaaride, aga ka India, Aafrika lõunaosa, mauride, tatarlaste, hiinlaste, kalmõkkide ja pärslaste vastu (268–269).

Muide, Vene saatkonnaga noorusel Pariisis käinud Lilienfeld tsiteerib oma teoses veel ühte prantslast, preester Charles Irénéé Castel de Saint-Pierre'i (1658–1743), kes esimeste hulgas hakkas rääkima sellest, et Euroopa ühendamine on vajalik majandusele ning kaubandusele. Lilienfeld võtab Saint-Pierre'ist eeskujuna ka selles, et on nende väga harvade Euroopa ühendamise projektide autorite seas, kes soovisid samuti Venemaa kaasamist. Henri IV, Jean Jacques Rousseau, Gottfried Wilhelm Leibniz, John Bellers, William Penn jt Euroopa ühendamise eestkõnelejad ei näinud selles projektis Venemaa osa.

PÕLTSAMAA KULDAEG

Suhtumine Venemaasse ja orduväe nimetamine osutavad, kuivõrd Jakob Heinrich Lilienfeld oli mõjustatud ümbritsevast. Pole päris juhuslik, et mees, kes senistel andmetel on esimene Euroopa ühendamise propageerija Eestis ja ka omaaegsel Tsaari-Venemaal, veetis suurema osa oma elust just Põltsamaal. Trükiti ju tollasel Põltsamaal esimene eestikeelne ajakiri. Lilienfeldi kälimehe Woldeemar van Lauw' peeglimanufaktuuris ning sellega seonduvates ettevõtetes töötas kuni 150 inimest, kellest peaaegu kolmandik oli suhteliselt hiljuti sisse rännanud Saksamaalt.

Aastail 1763–1804 elas Põltsamaal August Wilhelm Hupel, kelle teostes ilmunud esimesed pildid rahvarõivastes Eestimaa talupoegadest joonistas Jakob Heinrichi poeg, hilisem Preisi kuninglik kammerherra Carl Magnus von Lilienfeld. Viimane oli ka Hupeli trükiste sponsor (Preuß 1997: 240).

1770. aastal asutas Lilienfeld Põltsamaal puudrivabriku, milles toodeti nii odavat valget juustepuudrit kui ka värvilist näopuudrit. Erinevalt Lauw' manufaktuurist oli puudriäri rahaliselt tasuv. Ettevõtte, kus töötasid Lilienfeldide talupojad, müüs oma kaupa korraliku kasumiga Peterburi veel mitukümmend aastat pärast Lilienfeldi surma.

Lilienfeldi eesrindlikku mõtlemist ei näita üksnes Euroopa ühendamise tähtsustamine ajal, mil seda propageerisid vaid vähesed suured mõtlejad — Leibniz, Rousseau, Penn ning isegi sõna “Euroopa” oli veel paljudele võõras. Peale selle toetas Lilienfeld eesti talupoegade vabastamist pärisorjusest, mõisnike omavoli alt. Ta esitas 1780. aastal sellesisulise kava Eestimaa rüütelkonnale ja Peterburi keiserlikule majandusteaduste ühingule ning oli samal seisukohal ka oma kirjavahetuses (*Deutschbaltisches...* 1970: 460).

Jakob Heinrich von Lilienfeldi suhtumine peegeldub samuti *Uues riigiehituses*: “Hoolimata sellest, et talupojad on alamad ja põlatud riigikodanikud, on nad ka kogu riigi tüvi ja sisemajanduse peamine närv. Talupoegade kätega valmib esmane, lihtsaim ja vajalikem aines kõigeks hädatarvilikuks, aga ka mugavaks, meeldivaks ning külluslikuks tarbimiseks ja elamiseks [...] vürstide hiilgus ja võimsus on ennekõike nendega seotud” (15).

LILIENFELDI IDEEDE LEVIK

Raamat *Uus riigiehitus* saavutas keskpärase rahvusvahelise tunnuse. Baltisaksa kaasaegsed pühendasid Lilienfeldi poliitilisele mõttele korduvalt põgusat tähelepanu ning Saksamaalgi ilmus kümnekond lühikest ja paar pikemat arvustust. 18. sajandi lõpuks vajus Lilienfeldi töö siiski unustusse. Üks põhjus on kindlasti see, et kolm aastakümnet hiljem esitas samu mõtteid palju veenvamalt kuulus königsberglane Immanuel Kant.

Veelgi olulisem on, et Euroopa ühendamine ei olnud enne Teist maailmasõda päevakajaline. Euroopa ühendamisest räägiti tollal peamiselt maailmajao riikide omavaheliste tülide ärahoidmiseks. Nii on Eestiski vähe tähelepanu pälvinud meie endise riigivanema Jaan Tõnissoni ideed ja tegevus Euroopa Ühendriikide loomiseks maailmasõdadevahelises Rahvasteliidus.

Siinjuures väärivad tsiteerimist Preisi kuninga Friedrich II poolt Voltaire’ile saadetud kommentaarid Charles Iréneé Castel de Saint-Pierre’i raamatutes Euroopas rahu taastamiseks tehtud ühendamisetepanekute kohta. “Selle hiilgava töö ettepanekud on täiesti elluviidavad, ainus takistus edu saavutamisel on see, et puudub kogu Euroopa nõusolek ja mõned muud selletaoli-

sed väiksemad detailid,” märkis Preisi kuningas (tsit.: *Obštšii*. . . 1991: 28.)

Euroopa ühendamise mõtted muutusid aktuaalseks alles pärast Teist maailmasõda, kui liit ei olnud vajalik mitte ainult omavahe-
liste sõdade ärahoidmiseks, vaid ka edukamaks suhtekorralduseks
ülejäänud maailmaga. Enne Teist maailmasõda suutsid Euroopa
juhtivad riigid ka igaüks eraldi edukalt võistelda ükskõik mil-
lise muu maailma riigiga nii sõjaliselt kui majanduslikult. Teise
maailmasõja järel oli ühinemine vajalik Venemaa sõjalise ohu
tõttu ning majanduslikuks võistlemiseks ameeriklaste ja jaapan-
lastega (vt Palk 2003).

Euroopa ühendamise aktuaalsus on omaaegsele põltsamaalasele
Jakob Heinrich von Lilienfeldile tähelepanu tõmmanud tänapäeva
Saksamaal. Mõned aastad pärast esimeste Euroopa ühenduste loo-
mist tegi Lilienfeldi taasavastamisega algust hilisem Saksamaa
esimene suursaadik taasiseseisvunud Eestis Henning von Wis-
tinghausen. 1960. aastal avaldas ta Lilienfeldist artikli pealkir-
jaga “. . . üks 18. sajandi humanist ja eurooplane” (Wistinghausen
1960).

Kuus aastat tagasi Lilienfeldist avaldatud raamatus on Werner
Preuß kirjutanud: “Mitte ükski tolleaegne saksa kirjamees ei kri-
tiseeri absolutismi ja militarismi nii põhjalikult, mitte kuskil pole
humanismiidee nii ilmne kui tema peatöös *Uus riigiehitus*, mille
pealkiri juba osutab Euroopa ühiskodule” (Preuß 1997: 5).

Kirjandus

- A b r a m s , Vahur 2003. Tähtede kohal on teistugune filosoofia:
Järelesõna. — Jakob Michael Reinhold Lenz. *J.M.R.L.* Tallinn: Huma,
lk 455–541
- A l l g e m e i n e s Schrifsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen
Livland, Esthland und Kurland. 1831. Bearbeitet von Johann Fried-
rich v. Recke und Karl Eduard Napiersky. III Bd. Mitau
- D e u t s c h b a l t i s c h e s Biographisches Lexikon 1710–1960. 1970.
Hrsg. Wilhelm Lenz. Köln—Wien: Böhlau Verlag
- E e s t i a j a l u g u IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni. 2003.
Kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe. Tartu: Õpetatud Eesti Selts—Kirjastus “Ilmamaa”

- G a d e b u s c h, Friedrich Konrad 1777. *Livländische Bibliothek nach alphabetischer Ordnung*. Zweyter Theil. Riga
- K a n t s *gesammelte Schriften*. 1907–1914. Bd. VI. Berlin
- L e n z, Jakob Michael Reinhold 2003. *J.M.R.L.* Tallinn: Huma
- O b š t š i i 1991 = *Общи европейский дом: Что мы о нём думаем?* 1991. Ред. Ю. А. Борко, А. В. Загорский, С. А. Караганов. Москва: Международные отношения
- P a l k, Paavo 2003. *Euroopa ühendamise lugu*. Tallinn: Argo
- P r e u ß 1997 = *Jakob Heinrich von Lilienfeld (1716–1785), der baltische Dichter und politische Schriftsteller: Eine Auswahl aus seinen Werken mit einem Kommentar herausgegeben von Werner H. Preuß*. St. Ingbert: Röhrig Universitätsverlag
- S o l o v j o v 1963 = Соловьёв С. М. *История России с древнейших времён*. Книга 11. Москва: Издательство социально-экономической литературы
- T š u b a r j a n 1995 = Чубарян Александр. Советское руководство и некоторые вопросы Европейской интеграции в начале 50х годов. — *История Европейской интеграции (1945–1994)*. Под редакцией А. С. Намазовой, Б. Емерсон. Москва: Институт всеобщей истории РАН—Институт Европы РАН, с. 108–117
- W i s t i n g h a u s e n, Henning von 1960. Jakob Heinrich von Lilienfeld, Ein Menschenfreund und Europäer des 18 Jh. — *Arbeitsbriefe der Deutsch-Baltische Jugend*, 4, 1960/61, Nr. 4, S. 12–14

PAAVO PALK (sünd. 1968) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo erialal 1992, politoloogiamagister Tallinna Pedagoogikaülikoolis 1997 tööga “Rahvusvahelised suhted ja Balti riikide taasiseseisvumine”, a-st 2000 Tartu Ülikooli politoloogia osakonna doktorant. Olnud ETA välistoimetuse tõlk-toimetaja 1993–1995, Tallinna Pedagoogikaülikooli eurointegratsiooni ja sotsioloogia õppejõud 1994–1996, ETA välistoimetuse juhataja 1995, ETA peatoimetaja ja juhatuselise liige 1995–1996, BNSi siseuudiste peatoimetaja 1996–1997, *Postimehe* arvamustoimetaja 1997–1999, eurointegratsiooni õppejõud mitmes Tallinna kõrgkoolis 1998–2002, a-st 1999 Riigikantselei Euroopa Liidu infosekretariaadi nõunik. Avaldanud raamatu *Euroopa ühendamise lugu* (Tallinn: Tuum, 1999; 2. tr Tallinn: Argo, 2003).

TENNO PENT SOOSTER

FILOSOOFI REISIPÄEVIK

(Katkendeid)

Krahv Hermann Keyserling

Tõlkinud Kairit Kaur

ENNE ÄRASÖITU

Milleks lähen veel reisima? — Mu rännuaastad on seljataga. Möödas on ajad, kui aine vastuvõtmine kui selline mind veel sisemiselt rikastas. Tollal langes sisemine kasv kokku pealispinna laienemisega; olin vaimselt lapse arenguastmel, kes peab kehalistelt mõõtetelt kasvama, enne kui saab juttu olla teistsugusest edasiminekest. Kuid ükski laps, olgu ta kui elav tahes, ei kasva piiritult; millalgi on igauhe puhul saavutatud kriitiline punkt, kustmaalt senises mõttes enam edasi minna ei saa, kus tuleb langetada otsus: täiesti seisma jääda või oma areng mõnda teise dimensiooni üle kanda. Ja kuna elu, kui ta just ammentatud pole, ei seisa paigal, siis toimub vajalik dimensioonivahetus teatavas vanuses iseene-
sest. Igaüks püüdleb küpse inimesena just neist motiividest lähtuvalt süvenemise ja astendumise poole, olles noorusaastail suunanud oma tähelepanu avardamisele ja rikastumisele. — Kui ma nüüd oma praegust kogemisoskuse ja -tahete laadi ja kraadi varasemaga võrdlen, siis jääb silma üks

Vor der Abreise. Rayküll. — Graf Hermann Keyserling, *Das Reisetagebuch eines Philosophen*. Band I-II. Sechste Auflage mit dem Bildnis des Verfassers. Darmstadt: Otto Reichl Verlag, 1922, S. 3–8, 847–858.

Avaldame pärijate loal.

põhimõtteline erinevus. Tollal liitus, nagu öeldud, iga uus mulje, iga uus tõsiasi integraalse osana mu kasvava isiksusega; seda oli üha enam, mida rohkem ta vastu võttis. Iga uue muljega sain juurde uue väljendusvahendi, iga uus vaade tugevdas mu enesetunnet, nii et ei olnud sugugi mõistusevastane elada lootuses püüda väljastpoolt kinni see, mis mind sisemuses tagant tõukas, kuid ei olnud end veel ilmutanud. Ent sedamööda kuidas mu organid tugevnesid, kuidas ma neid aina paremini ja paremini kasutada oskasin, kuidas uudsust aina vähemaks jäi ja terviku hingus teisalt üha enam ja enam igast üksiknähtusest läbi tungima hakkas, seda enam kahvatus vastavas tempos mu huvi välise vastu, mis minu puhul oli olnud niikuinii midagi mööduvat, peaaegu ainult ettekääne. Praegu ei lähe mulle ükski tõsiasi iseenesest enam korda. Loen vastumeelselt, inimesi eriti ei vaja, ja aina enam ja enam tõmbab mind erakuelu poole, sest see laseb mul kõige paremini elada vastavalt oma kutsumusele. Ma olen kord juba metafüüsik ning saan olla vaid see (ükskõik kui palju muuga, kord edukalt, kord edutult ma ka tegeleksin); see tähendab, et tõeliselt ja tõsiselt huvitab mind maailm vaid kui võimalus, mitte tema olemas- ja niolu. Vanast harjumusest, osalt enesedistsipliinist jälgin loodusteaduste edusamme, uurin inimeste iseärasusi, kellega minu tee ristub, või loen raamatuid, mis kujutavad endast nende setet: k o r d a see kõik mulle enam e i l ä h e . Millest küll tuleneb antud olukorras see, et mingi sügaval juurdunud instinkt käsib mul asuda maailmareisile — instinkt, mis pole vähem tungiv kui see, mis mind varasematel aegadel, ja alati õiges järjekorras, ühest kliimast teise kliimasse ajas, et mu vankuvat tervist väliste tugevde abil tasakaalus hoida? — See pole uudishimu; üha kasvab mu vastumeelsus kõige “vaatamisväärse” vastu, kuivõrd see ei ole õiges seoses minu sisemise püüdlusega. See pole ka uurimiskirg, sest ei ole enam sellist eriprobleemi, mida mu loomus veel tõsiselt võtta suudaks. See, mis mind laia maailma ajab, on seesama, mis nii paljusid on kloostriisse ajanud: igatsus eneseteostuse järele.

Kui ma mõne aasta eest otsustasin Raikkülla pidama jääda, siis uskusin, et ei vaja maailma enam. Mul ei oleks teda

ka enam vaja olnud, kui mu siht oleks seisnenud juba tärganud ideede realiseerimises, sest sellised arenevad kõige paremini just impulsivaeses eraldatuses. Kuid ma ootasin Raikkülalt enamat: ma lootsin, et saavutan tema eraldatuses selle välise eneseteostuse, tänu millele mõtted, mis mulle tulevad, võiksid olla metafüüsiliselt tegeliku puhtaks väljenduseks; lootsin, et kasvan välja kõigist aja ja ruumi juhuslikest sidemetest. See lootus läks mul luhta. Mul tuli jõuda äratundmisele, et olen oma maaüksinduses aina enam "mina ise", aga mitte metafüüsilises, vaid empiirilises mõttes; ja see oli täpselt vastupidine sellele, mille poole ma püüdlesin. Mul tuli jõuda äratundmisele, et maailmast loobumiseks on veel liiga vara. Enamikule "surelikest" võib isiksus tähendada "suurimat õnne": metafüüsikule on see suutmatust indiviidi endas täielikult ületada tragöödiate tragöödia. Keats ütleb luuletajate kohta: *The poetical nature has no Self – it is everything and nothing; it has no character. [...] A poet has no identity – he is continually in for and filling some other body.* Ta võinuks lisada, et luuletaja peaks just eelkõige selles mõttes olema isetu; et ta vaid niivõrd, kui ta seda on, suudab täita oma kutset. Sama kehtib kõrgemal määral ja palju sügavamal mõttes ka metafüüsiku kohta. Metafüüsik suhestub luuletajasse, nagu too suhestub näitlejasse. Komödiant kujutab, luuletaja loob, metafüüsik haarab mõttes ette kogu võimaliku kujutuse ja loomingu. Nii ei tohi ta üheski vormistuses lahustuda, end mitte ühegagi neist identsena tunda; tema teadvuse kese peab ühte langema maailma omaga, ta peab üksiknähtusi nägema jumala vaatepunktist. Nii eelkõige oma individuaalsust, omaenese filosoofiat. Sellele süvenemisele Raikküla kaasa ei aidanud. Hakkasin sarnaselt nii paljudega uskuma, et maailma kulg on ammandatud mingis kindlas isiklikus valemis, hindama isiklikke ja juhuslikke iseärasusi olemuse paratamatute atribuutidena. Olin muutumas "isiksuseks". Siis mõistsin, kui targalt olid talitanud Pythagoras ja Platon, kui jätkasid oma rännuelu kuni hilise meheeni välja: nii kaua kui võimalik tuleb paratamatut kristalliseerumisprotsessi takistada; nii kaua kui vähegi võimalik peab Proteus jääma proteuslikuks, sest vaid

proteuslikud loomused on kutsutud metafüüsika preestriteks. Nii otsustasin maailma tagasi pöörduda.

Kuivõrd aitab aga maailm kaasa eneseteostusele, mida ma silmas pean? Õeldakse ju enamasti, et see olla tolele takistuseks. Ta aitab sellel, kellel on vastav loomupärane alge, sundida oma hinge aina uusi kujusid võtma. Sestsaaati, kui olen täiskasvanu, ei tähenda muljed mulle iseenesest enam midagi; mu vaim ei võida puhtast aine vastuvõtmisest enam midagi. See-eest reageerib ta nüüd tervikuna teistmoodi, vastavalt tingimustele, milles ta asub, ja see teistsugusus avab mulle tegelikkuse tahke, millele mul varem ligipääs puudus. Muutumatu aga ei ole maailmast, niipea kui ta on täiskasvanud, mitte mingisugust kasu. Mida enam ta näeb, läbi elab, teada saab, seda pealiskaudsemaks ta muutub, sest ta peab nüüd organitega, mis on kohandatud vaid ühe tegelikkuselõigu jaoks, hakkama saama paljudega, ja saab seetõttu paratamatult valde muljete osaliseks; tolele on parem, kui ta jääb oma sfääri. Seevastu kujundatav, keda iga uus miljöö selle iseärasustele vastavalt muundab, ei saa iialgi piisavalt läbi elatud, sest ta väljub igast metamorfoosist sügavamana. Tunnetades omal kehal, kui tinglik kogu kujundus üldiselt on, mida igaüks üksikult eraldi tekitab, kuidas üks teisega seostub, vajub tema teadvuse kese aegamisi põhja, kus elab loomus kui selline. On too nüüd sinna kinnitatud, ei ole enam ohtu, et ta võiks mõnd üksiknähtu üle hinnata; kõike erilist mõistab ta lähtuvalt loomusest. Seda teeb jumal algusest peale, ainult oma puhta natuuri jõul. Inimene jõuab sinnani aegamisi, läbides kõik ringid.

Niisiis asun ma maailmareisile. Euroopa mind enam ei arenda. Liigagi tuttav on mulle juba see maailm, et sundida mu hinge võtma uusi vorme. Ja peale selle on ta ka iseenesest liiga piiratud. Kogu Euroopal on üldiselt sama vaimsus. Tahan välja avarustesse, kus kogu mu elu peaks muutuma hoopis teistsuguseks, et püsima jääda; kus mõistmine nõuab mõistevahendite radikaalset uuendamist; kus ma pean unustama võimalikult palju sellest, mis ma varem teadsin ja olin. Tahan troopika kliimat, india teadvusseisundit, hiina olemisvormi ja paljusid teisi asju, mida ma ettegi näha ei oska, lasta

neil vaheldumisi endale mõjuda ja vaadata, mis minust saab. Kui olen määratlenud kõik koordinaadid, peaks minu valduses olema ka keskpunkt. Siis peaksin olema välja jõudnud aja ja ruumi juhuslikkustest. Kui üldse miski, siis ringimine ümber maailma juhatab mind iseenda juurde.

RAIKKÜLA

Tagasi kodus. Tunne nagu pärast tugevat tormi merel: seni kui see möllab, hoian end veel püsti, niipea aga, kui maale astun, kõigub maapind mu jalge all ja ma suudan veel vaid vaevu tasakaalu säilitada. Nii ajab välisilm mind nüüd segadusse, kus ta enam minu ümber ei liigu. Pean püüdma reisija teadvusseisundi võimalikult ruttu kohalolija oma vastu välja vahetada. Oma rännakute ajal käsitasin välisilma kui reaktiivi, kodus ta selleks ei kõlba. Kuhu ma ka lähen, saan enda muutumatult tagasi, kuhu ma ka pilgu pööran, vaatab mulle vastu mu enese peegelpilt; kõik Raikkülas kannab mu oma vaimu ja mu oma soo templijälge. See ahistab mind. Tunnen end kui vangis. Ma olengi seda: siin tuleb mul teatud olemasolu vormi püsima jääma; siin pean end õigustama teatud kujul; siin ei tohi ma olla Proteus. . .

Minu loomulik inimene, mu alginimene, suhestub kujujõudmisega, tõsi küll, teisiti: ta tunneb end pinna taaspoodutusest, millelt ta pärineb, millele ta toetub ja millel on harjunud toimima, antaioslikult ülendatuna. Talle tundub, et edusammud, mida Raikküla on teinud, on tema enda edusammud, nagu oleks ta ise koos puudega kasvanud, viljatute rabade kuivendamise omaenese loomust parandanud. Jäägu talle see rõõm — kuid mis läheb minule korda tema õnn? — Mõtlen tagasi motiividele, mis mind omal ajal laia maailma ajasid: tollal asusin ju teele, et loomuliku inimese käest pääseda. Selle sihi olen saavutanud, seda ma tunnen. Nii elavaks, kui ta ka jäi, mu üle valitsema ei hakka ta enam kunagi, mitte kunagi enam ei tungi ta enam väljapoole oma sfääri. Ei ole erilist ohtu, et võiksin isiksusena kristalliseeruda, mõnd erinähtust, olgu endas või väljaspool, liialt tõsiselt võtta. Nii võin küllap nüüdsest loomusel enda sees vabamalt tegutseda

lasta. Vaid see, kes pole vaba, kindlustab end tema vastu või põgeneb tema eest, vaba ei pruugi midagi välistada, midagi taunida. Küllap ootab mind edaspidi, pärast üleminekuaja üleelamist, täisväärtuslikum ja erilisem isiklik elu kui see, mida elasin varem. Ainult see üleminekuage... Esialgu ei ole mulle lihtne nõustuvalt ja teadlikult elada määratletud olendina; Proteus tõrgub. Kuid kas ei peaks ta õppima ka vagusi olema? Kui ma endas varem eelkõige teda toetasin, siis hirmust kristalliseerumise ees: et see on ära hoitud, ei tohi ka too olla mulle enam ideaali kehastuseks. Nüüd tuleb kestvas kujundamises ilmutada samasugust üleolekut nagu varem muutuv. Veel rusuvad välised piirangud mind liiga kergelt. Oleksin ma sisemiselt täiesti vaba, ei kardaks ma enam seotust ja määratletust, kui mul neid vaja on; siis ei tunneks ma nii võimukat tungi välise vabaduse järele. Paljudgi sellest, mis näib mulle vabadusena, on tegelikult seotuse erivorm. Olen veel liigagi sõltuv oma sõltumatusest. Ma pean vastavalt soovile lahustuma oma olemise eripäras, suutma täielikult samastuda teatud vormiga, oma kalduvusi, tundeid ja huve täielikult valitsema. Pean jõudma nii kaugele, et mitte ainult olla sidumata nimest ja vormist, vaid suuta end ka meelevaldselt siduda.

Kuid nüüd peamise juurde: kas olen oma kaugetelt rännakutelt tagasi pöördununa eneseteostusele lähemale jõudnud? — Ma pean olema lähemale jõudnud. Iga üksik neist eluvõimalustest, mille olen läbi elanud, on toonud mind selgemale teadmisele sellest, mis on metafüüsilises mõttes olemuslik ja mis mitte. Minu olemus on jäänud samaks, tundsin ma siis indiaalse või hiinlasena, kristlase või budistina; tean nüüd elavast kogemusest, et olemuslik tõde elab teispoole kindlate vormide sfääri. On eelduste küsimus, kas tekib see või teine vorm; oleneb eesmärgist, kas hinnata kõrgemalt üht või teist. Elu väliseks kujundamiseks, teaduslik-objektiivseks tunnetuseks osutub kõige kasulikumaks euroopalik hing; indiaalik realiseerumiseks psüühilises sfääris, hiinalik idee konkreti-seerimiseks, jaapanlik esteetiliseks loodusemõistmiseks jne. Ükski vormel pole kõrgeim metafüüsilises tähenduses, igauks kujutab endast üht absoluudi võimalikest väljunditest, iga

eriväljund tingib spetsiifilisi piire. — Erinevad hinged, mis saavutasin, on mul alles kui mu enda võimalikud suhtumised; mu loomus on vastavalt rikastunud. Tänu me-tempsühhoosi teede mõistmisele on mu olemus, mis läbi kõigi hingerändamiste samaks jääb, negatiivina mulle nii selgeks saanud, et iga päev tundub mulle: juba täna peab end näitama positiiv. Veel ei ole ta end näidanud. Hetkel ei tunne ma end isegi mitte kindlamalt, vaid ebakindlamalt kui kunagi varem: liiga palju minust on haaratud muundumisse ja ümberpaigutumisse. Ent küll kõik laabub. Loomulik protsess läheb oma rada. Tal on vaja palju aega. See olgu talle antud. Mina aga ootan vaikselt veendumuses.

... Olen neil päevil ilusas vanas toreda akustikaga saalis palju Bachi mänginud. Miks tähendab tema kunst mulle nõnda palju? Sest tema vaim on üks põhitoone. Mõtete sügavuse ja helide vahel on intiimne seos. Nagu sügav mõte tingib sisemiselt tuhandet pealiskaudset, nii on ühe etteantud bassi juurde kõrgemates toonides võimalik välja mõelda lausa lõputul hulgal melodiasid, samas kui iga etteantud diskantmeloodia viitab tagasi vaid ühele bassile. Modernne muusika on täielikult diskandis, laseb põhitoone vaid kaude aaimata; Bachi muusika on tervenisti põhitoon, ja sedavõrd kõige muu vundament. Nii sügav nagu Bach ei ole ükski muusik kunagi olnud, nagu ei keegi teine on ta kongeniaalne metafüüsikuga. Metafüüsikul tuleb mängida bassi tunnetava vaimu sümfoonia, leida üles põhitoonid ja maailm muusikana helisema panna. Ja süüvides Bachi muusikasse ohkan: kui suudaksin mõelda, nagu see mees komponeeris, kui mu tunnetus jõuaks nii sügava põhja peegeldamiseni, küllap siis oleksin jõudnud sihile.

Sündmusteta voolab nüüd mu elu. Ent selle asemel, et kulgeda aeglasemalt kui siis, kui iga tund tõi uusi muljeid, möödub ta nüüd mõõtmatult kiiremini. Filmiliku rutuga vahetab üks aastaaeg välja teise; mu reis näis mulle kestvat aastakümneid ja nii tundub terve ümber saanud inimeia järel mulle nüüd, nagu oleksin alles eile koju tagasi pöördunud... Kui imepäraselt kohastub hing oludega! Suurlinnasaginas, sündmuste keerises, muljete virvarris avardub ta ajataju, et

kõigele ruumi anda; ühetaolisuses kuivab see kokku. Nõnda ei ähvarda erakut kõrbes rohkem igavust kui maailmameest.

Ja sedamööda, kuidas ma siin vaikselt elan, tuhmuvad peatumatult mälestuspildid laiaast maailmast. Vaid vaevu suudan veel meenutada Indiat, Hiinat ja Jaapanit. Kui teisiti läheb kõik, kui ma ennustasin: ootasin, et need paljud eluvormid, mis mu vaimu nii võimsalt ergutasid, minus iseenesest edasi toimiksid. Selle asemel on nad ümber paigutunud, ja see, mis nüüd minus elab, on midagi muud, ühtset, minu jaoks väga uut, mille päritolu kogetu paljususest vaid reflekteerides tulutada suudan. On uskumatu, kui teadmatult seisab inimene silmitsi iseendaga: isiklik mina vaatab vaid pealt, mis teadvuse laval sünnib, kulisside taha ei ole tal pääsu, ta ei tea, kes üles astub, kust tulevad näitlejad, mida nad etendavad, ja kui ta endale selgeks teeb, et näitemäng on siiski tema enese looming, hakkab tal mõnikord õudne. . . Uus, minu jaoks enekuulmatu on see, et ma ei tunne enam mitte mingisugust vajadust metamorfooside järele. Mitte et ma Hermann Keyserlingi piire kuidagi teisiti hindaksin kui varem, vaid et nüüd tunnen ma end nendega sisemiselt ühtsena: nad ei piira mind õigupoolest enam; ma tunnen end vabana neist hoolimata ja nendes. Loen üle enne ärasõitu kirja pandud read: ei, need motiivid enam ei kehti. Ja ma hakkam aru saama, miks see nii on.

Teiste puhul mõistetakse kõige teravamalt hukka seda, mida enda juures ei armastata; pühak ei tauni kedagi, tark ei pea kedagi rumalaks. Nii tulenes minu igasuguse vormimise salata tahtmine peamiselt sellest, et ma ei olnud sellest sõltumatu. Ülimal määral mõjutatav, säilitasin kaudselt oma vabadust pideva muutumise kaudu. Kuid küllap on parem otseselt temast lähtuvalt elada. Tõsi küll, iseloom (tavatähenduses) tähendab piirangut, ükski arenenu ei saa austatada "isiksust" kui ideaali; eelarvamustest, põhimõtetest, dogmadest on ta üle. Vaid tema üks, iseloomuta, suudab siiski olla positiivne, mitte vähem kindel ja tugev kui mõni jäik, ainult et kõrgemalt tunnetustasandilt lähtuvalt. Joogi ütleb *neti neti* — see ei ole mina — kogu loodusele, kuni ta sai üheks Parabrahmaniga. Pärast seda ei salga ta enam mi-

dagi, jaatab kõike positiivset enda sees ja väljas, sest nüüd ei piira teda enam ükski kuju, kuna nüüd on igaüks neist tema jaoks kuulekas väljendusvahend. Selles mõttes on ka minu elus aset leidnud dimensioonivahetus, kui kaugel ma eesmärgist ka oleks. Juba palju vähem kui varem on mulle vaja reaktiive, et tunda end elavana, järjest sõltumatum on mu edasijõudmine vallandavatest kogemustest; see, mis varem minus vaid vastas, käsib nüüd. Kuid kui mõtlen nüüd tagasi pikale läbikäidud teele ja küsin, kas ma ei ole teinud mõttetuid ringe, siis pean seda enam kui iial varem eitama. Jääb igavesti tõeks, mida õpetab india tarkus, et hing peab läbi tegema kõik kogemused, enne kui ta on küps teadmise õndsuseks, sest teist teed kui see ei ole; kes ilma näiliste kõrvalteedeta sihile jõuab, saavutab selle vaid näiliselt. Miks? Sest see ei seisne välises arusaamises, vaid sisemises muutumises. Igaolemisastmele vastab eriline tõde, liblika eluvallem ei sobi röövikule; olgu liblikas ükskõik kui palju rööviku sihiks — just selle saavutamiseks tuleb olla kõigepealt röövik ja nukk. Samuti on inimhingega. See areneb tunnetades — iga kõrgem tunnetus eeldab aga uut seisundit. Enne kui see ei ole saavutatud, ei aita mingi abstraktne teadmine. See pole veel mingi pühak, kes, hirm ja kättemaks südames, Jeesuse juhatuse järgi vasaku põse ette keerab: loomus peab olema saanud ideaalile vastavaks. Selleni viib aga ainult kogemus. Iga hinge osa peab isiklikult olema mõistnud, mida ta tegelikult tahab, mida ta peab, milles seisneb tema täiuslikkus, läbikogemata tõesid ta ei tunnista, ja et piisavalt palju läbi elada, peab ta end paljudesse olukordadesse asetama. Nõnda vajab loomus seda rikkalikumat kogemust, mida rikkam ta on. Seepärast tähendab ringimine ümber maailma inimese jaoks igas mõttes lühimat mõeldavat teed oma olemuseni.

Nii palju oli mulle selge juba varem. Kuid mis mulle alles hiljuti selgeks sai ja mis on tegelikuks põhjuseks, miks ma proteusluse ideaalist lahti öelda suudan ja tahan, on asjaolu, et olemusetunnetus ei kaota inimeseks olemist ära, vaid viib selle täide. Teadsin küll, et iga vorm on võimeline atmani täielikult väljendama, kuid arvasin, et see käib teadlikult läbinisti vaimseks muutunu kohta selles mõttes, et loo-

mus muutub läbipaistvaks kooreks ilma ennast rõhutamata. Nüüd näen, et see ei ole nii; vaid just vastupidi, see muutub vaimu elavaks kehaks ja vaim teostab end selles just seeläbi täielikult, et seab end täiesti tema normide alla. Kui muutu-
vus on midagi enam kui seotus, siis algab täiuslik vabadus siiski teispool seda: näiliselt kitsendavas raamis väljendub see, mis liikuvaks oli väljendamatu. Jah, üks elu on rohkem kui palju elusid, sest vaid täielikult-tahtlikult enda peale võetud ühesuses on võimalik täiuslik läbielamine. Kristlik müstika on selles mõttes india omast sügavamale vaadanud, sest ta teeb vahet selle vahel, mis on Jumal iseeneses, ja selle vahel, kellena ta näib, kui ta end inimesele ilmutab. Olgu ta nii üle kõigest muust, mis loodut puudutab — inimesena ilmub ta täiesti inimlikuna. Poleks midagi inimlikku, mis ei leiaks Temas täideviimist ja pühitsemist. Seepärast on jumalikustumine siin maa peal võimalik vaid korrelatsioonis inimlikustumisega. Nii see on. Jumal-olu, millest ma varem nii palju unistasin, pole kõrgeim, see tähistab vaid hingestatud ebainimlikkust. Tegin selle poole püüeldes vea, mida mu oma teooria nii sageli hurjutab: eelistasin üht kindlat vormi kui sellist kõigile teistele. Nüüd tean tõde. Ja öeldes veendumult “jah” sellele, kes ma kord juba olen, ei tunne ma end mitte kitsendatuna, vaid vabamana.

Aeg kaob lennates. Mida vahetumalt ma vaimus elan, seda enam ta korda saadab, kuid seda ebatõelisemaks muutub ta mu jaoks. Psalmist pidi ütlema tõtt, kui ta Jahvest kuulutab: tuhat aastat on su ees nagu üks päev, mis eile mööda sai, või nagu öövalve.

Väljas möllab maailmasõda. Aina enam rahvaid läheb üksteisele kallale, aina kohutavamaks muutub nende heitlus. Ja nagu oleks sellest veel vähe, et nad üksteist hävitada püüavad — oma vaimsete juhtide suu läbi laimavad ja häbistavad nad üksteist vastastikku mõõdutundetult nagu Homeroose kangelased. Igasugune kooskõla, igasugune mõistmine on kaotatud, inimkonna ühtsust ei näi enam eksisteerivat.

Minu jaoks kestab ta edasi. Ma näen selles katastroofis vaid kriisi, nagu neid samatähenduslikke, ehkki mitte sama laiaulatuslikke kriise juba palju on olnud, mis arengut läbi ei löika, vaid kiirendatult jätkavad. Nagu igasugune areng viib läbi reaktsooniperioodidest, mille vältel allasurutud madalamad tungid pead tõstavad ja mõneks ajaks võidutsevad, nii oli ka oodata, et homne universaalne maailm juhatatakse sisse enneolematu rahvastevihakamise kaudu ja tulevane rahvaste solidaarsus hävitusvõitluse eelmängu kaudu; samamoodi kui rahuajastu, mis Augustusega algas, halastamatu kodusõjaga sisse juhatati. Selliste kriiside ajal pakub inimkond eba-meeldivat vaatemängu. Varem oleksin järelestusest temast ära pöördunud. Nüüd ma seda enam teha ei saa: tunnen end sisemiselt kaasatuna. Mitte et oleksin valinud poole — minu jaoks on kogu elav loodu üks ühtne tervik; ma ei jaga ühtegi neist ühekülgsustest tunnetest, millest võitlejad on vallatud. Kuid ma ei suuda enam eristada tervikust, ei saa enam öelda nagu varem: *nescio vos*. Sest ma tean, et olen üks oma ajaga ja sedavõrd tema saatuse eest kaasvastutav.

Mida sügavamalt ja teadlikumalt ma oma vabaduses juurdusin, seda selgemaks mulle sai, et mitte miski ei avalda sellele tugevamat vastupanu kui eristumispuudlus, ja veel enam, et olemusliku vabaduse tunnetus korreleerub tundega kõige loodu ühtsusest. Siiski olen ma metafüüsilise olendina omaenese looja. Kuid empiirilisest vaatepunktist vaadatuna ei ole ma iseenesest mitte miski. Oma vanematele võlgnen tänu oma eelduste ja lähtekoha eest elus, oma maale varasemate muljete eest; oma ajale vaimsete vaadete eest, millest osa saan, impulsside eest, mis mind tagant tõukavad; kogu maakerale aga mitmekülgsuste kogemuste eest, mis minust on teinud selle, kes ma praegu olen. Mina ise, teadliku isikuna, ei saa midagi parata sinna, et olemasoleva tööenergiaga olen kõrvalekaldumatult enese kallal töötanud — isegi selle oma mine ei ole minu teene, ja tema edu juba üldsegi mitte; minu mõtted ei põhine minul, nad tulevad mulle. Nii olen universumist lahutamatu. Aktsepteerin ma iseennast, siis jaatan ka toda; on minu ülesandeks jõuda ise täiuseni, siis sisaldub sel-

les teine — nii palju kui vähegi suudan lüüa kaasa maailma täiustamisel.

Mis ta nüüd on, on sama vähe maha salatav kui minu isiklik olukord. Ta on kõige selle tulem, mis kunagi on olnud; kui maailma kulg oleks teisiti läinud, oleksin ka mina teistsugune. Vastupidiselt oleks aga ka maailm täiuslikum, kui mina oleksin täiuslikum, nii et tema tulevane iseloom on kõigiti tingitud tema praeguste elementide tahtest ja selle täideviimisest. Ja seda ilma eranditeta: igal üksikul liigutusel on järelmõju ajastuteks. Nii ei tohi end keegi tervikust eraldada.

See tõde, vähestele teadvustatud rahuajal, hingestab enamusse impulsse kaitsesõjas. Kõigi praegu võitlevate rahvaste seas tunneb üksikisik tunge loovutada oma elu millegi suurema heaks, kõigi keskel tunneb ta, et peab kaasa lööma, ei tohi end eraldada, et ta peab koos oma rahvaga kandma selle saatust, olgu selleks siis kurja tegemine, õnn või surm. Minu teadvus elab teispoole rahvuslike sidemete sfääri, nii ei saa ma selles tülis asuda kindlale poolele. Kuid sündmused ei puuduta mind seetõttu vähem sügavalt: nagu on olendeid, kes on loomu poolest määratud esindama teatud eripüüdlusi, nii on teisi, kes on kutsutud kehastama üldist. Ja see üldine ei ole abstraktsioon: see on midagi täiesti elavat, see on konkreetsem kui kõik eripärane, kuivõrd too on talle vaid ajutiseks vahendiks. Kõik sügavamad, olemuslikumad elujõud on üleindividuaalsed ja ülerahvuslikud; n e m a d annavad erisündmustele tähenduse ja suuna. Metafüüsiku teadvus on vahetult juurduanud neis. Tema osalus maailmaprotsessis seisneb selles, et ta annab neile jõududele väljenduse.

Ja see osalus pole vähem tähtis kui sõdalase oma. Mis oleks Euroopast saanud, kui riidlevatest üksikhäältest ikka ja jälle ei oleks üle kostnud üks, mis ei tunnistanud mitte mingisugust parteilisust, tundis vaid armastust? — Sellel häälel rääkis inimkonna s ü g a v a i m tahe. Mida eneseteadlikumaks ta saab, seda enam ta domineerib, seda enam hingestab seestpoolt kõiki eripüüdlusi. Aiman aega, kui inimjõud ja -julge ei püüdle üldse enam ajutiste ja piiratud, vaid ainult veel lõplike ja üldiste eesmärkide poole. Sest mitte see ei ole ideaalse tuleviku tunnuseks, et tuim leplikkus asub kange-

laslikkuse kohale, ainult et too teenib eksituse asemel tõde; et maiseid jõude juhitakse tõepoolest tunnetava vaimu poolt. Mitte kunagi ei lõpeta nad iseenesest oma toimimist. On üks ja seesama julgus, mida näitavad üles bandiit ja usutunnistaja, nõrkus jääb nõrkuseks, ükskõik millel ta ka põhineb. Nii kaua kuni saab öelda: kas kangelaslikkus või suuremeelus, nii kaua ei ole inimkond universaalsuseks küps. Veel ta seda ei ole. Et ta seda võimalikult peatselt oleks, ei tohi need vähesed, kelles sügavam teadvus juba täna elab, ialgi väsida kuulutamast oma teadmist.

Mõtlen bodhisatvale, kes andis töötuse mitte ühineda nirvaanaga seni, kui veel mõnigi hing lunastamata maistes köidikutes vaevleb, ja võrdlen tema pilti targaga, kes maailma suhtes ükskõiksena veel vaid jumala tunnetamise poole püüdleb: see ei ole veel täiesti üle nimest ja vormist, sest peale kõigist teistest köidikutest vabanemist jääb talle veel tunnetuskirg — tema on see, kes jumalat näha tahab. Too, samuti varem tark, on eemaldanud selle viimse ahela. Tema tunnetuspüüdlus, mis algselt pidi rahuldama isiksust, on selle anuma lõpuks purustanud. Nüüd ei ela ta enam üldse eneses, nüüd pakub ta jumalikule valgusele täiesti läbipaistvat meediumi. Et see särab täiesti murdumatult läbi tema, siis saab ta veel vaid anda, kiirgab ta veel vaid välja, ei saa suhestuda loomisega kuidagi teisiti kui heldelt jagades, otsekui päike, mis ei saa jätta soojendamata ühtki aatomit.

Bodhisatva ütleb “jah” kui tahes kurjale maailmale, sest ta teab end temaga kokku kuuluvat. Muutunud isetuks, tajub ta enese põhja jumalas, enese pealispinda aga kokkukasvanuna kõigega, mis on. Nii peab ta kõiki olendeid armastama nagu iseennast, nii ei saa ta puhata enne, kui kõik kõiges peegeldavad jumalust. Mitte tark, vaid bodhisatva kehastab inimliku ülenemise sihti.

TEEKOND ISEENDA
JUURDE

Sissejuhatus
Filosoofi reisipäevikusse

Ute Gahlings
Tõlkinud Kairit Kaur

Filosoofi reisipäevik on muutumisprotsessi vaimseks tulemiks, mis ei tähendanud Hermann Keyserlingi jaoks vähemat, "kui et sellega löi tegelikult minu saamise esimene tund".¹ Veidi pärast Esimest maailmasõda avaldatud teos tähistab sissejuhatust reale järgnevatele kirjutistele ja Keyserlingi mitmekülgele tegevusele mõtte-, elu- ja kultuurifilosoofina. Heitkem kõigepealt pilk tagasi ja kirjeldagem, mis viis Keyserlingi filosoofiliselt motiveeritud maailmareisile ja kuidas mainitud läbimurde ning pöördpunktini jõuti.²

Keyserlingi hilisema maailmakodaniku ja reisifilosoofi kuulsuse taustal unustatakse mõnikord ära, et ta oli baltlane ja üles

Tõlgitud käsikirjast "Einführung in das Reisetagebuch eines Philosophen".

¹Hermann Keyserling, *Menschen als Sinnbilder*. Darmstadt, 1926, lk 50.

²Keyserlingi eluloo kohta vt Ute Gahlings, *Hermann Graf Keyserling: Ein Lebensbild*. Darmstadt, 1996; ta filosoofia kohta vt Ute Gahlings, *Sinn und Ursprung: Untersuchungen zum philosophischen Weg Hermann Graf Keyserlings*. St. Augustin, 1992.

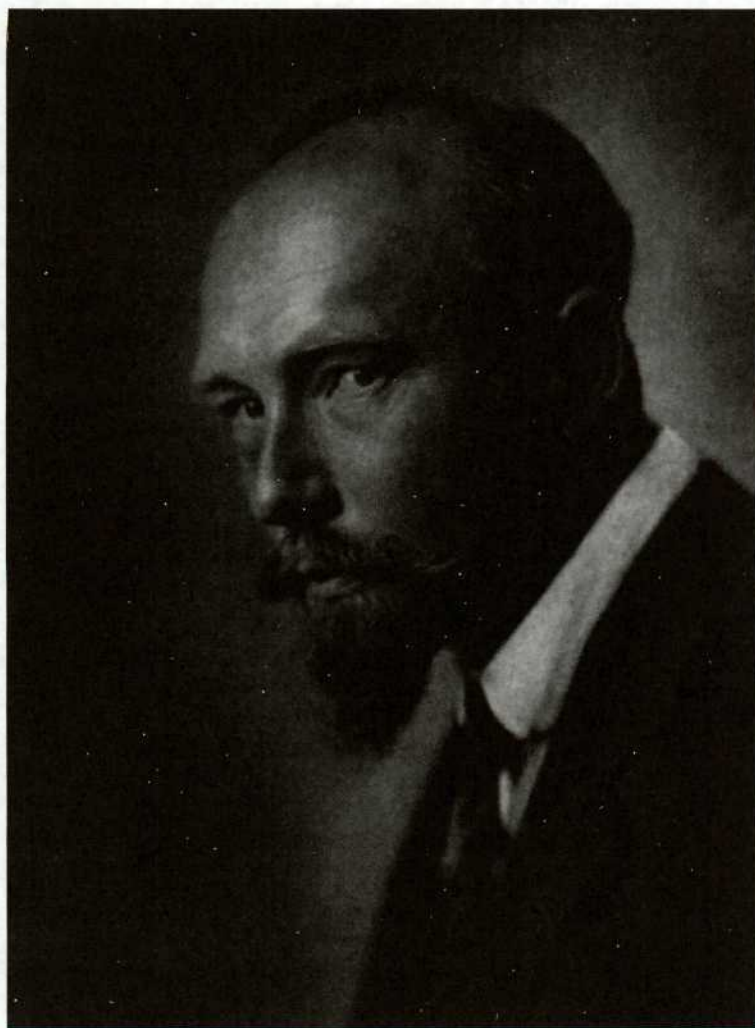
kasvanud Eestis. Ta sündis 1880. aasta juulis Kõnnu mõisas Harjumaal vana, Saksamaalt pärineva suguvõsa järeltulijana. Perekonnatraditsiooni kuuluvad nii reisimine hariduslikel ja uurimuslikel eesmärkidel kui ka paljumeelsus, mille juurde Keyserling juba noores eas juhatatakse. Vanaisa Alexanderi³ loodusteaduslikel huvidel on suur mõju Hermann Keyserlingi esimesele kutsesoo vile saada Peterburi Akadeemia geoloogiks ja maadeurijaks. Ta õppis loodusteadusi Genfis, Tartus, Heidelbergis ja Viinis. Tartus sai ta ühel duellil eluohtlikult haavata, ja see muutis ta elu. Kui ta oli enne, nagu ta ise ütleb, “kõige ebavaimsem ja loomalik-brutaalsem kõigi Tartu korporantide seas”⁴, siis nüüd koondus ta huvi üha enam vaimsetele küsimustele. Viinis, veel oma dissertatsiooni kirjutamise ajal Gloggnitzi troktoliidist, suhtleb ta erinevate isiksustega, kes andsid talle olulisi impulsse, nende seas Houston Stewart Chamberlainiga (1855–1927). Too koolitab Keyserlingist Kanti tundja ja kriitilise filosoofi.⁵

Pärast doktoritöö kaitsmist ütles Keyserling geoloogiast lahti. Vabakutselise kirjanikuna elas ta mõne aasta Euroopa kultuurimetropolides ja kirjutas oma esimesed filosoofilised tööd: *Maailma ehitus, kriitilise filosoofia katse* (1906) ja *Surematus, loodusprotsessi ja inimliku kujutlusilma suhete kriitika* (1907). *Prolegomena loodusfilosoofiale* (1910) kasvas välja tema 1907. aastal Hamburgi Vabas Ülikoolis peetud loengutest. Selle esimese, tunnetuskriitilise faasi küpseima teose kirjutas Keyserling siis, kui ta 1908. a tõmbus tagasi oma Raikküla mõisa Eestis. Raamat “peab määratlema piirid, mis on kriitilisele teadusele jõukohased, ta peab kindlaks tegema nende piiride mõtte ja selle, mis jääb neist

³Alexander Keyserling (1815–1891) oli tähtis loodusteadlane ja uuendusmeelne poliitik, kes Vene keisri ülesandel hõlvas Venemaa läbiuurimata alasid ja saatis suurvürstinna Jelenat tema reisidel.

⁴Hermann Keyserling, *Menschen als Sinnbilder*, lk 30.

⁵Adolf Harnack omistab Chamberlainile “ämmaemanda” funktsiooni seoses Keyserlingi vaimse olemuse “sünniga” (vrd Keyserling, *Menschen*, lk 34). Keyserling kirjeldab seda suhet kui polarisatsiooni, mis lasi tal kasvada selleks, milleks ta isiklikult oli määratud (vrd Keyserling, *Reise durch die Zeit*, Bd. 1. Vaduz, 1958, lk 121). Keyserlingi ja Chamberlaini suhe lõppes tüllimine kuga eelkõige maailmavaatelistel erinevustel tõttu (vrd siia juurde ka Gahlings, *Lebensbild*, lk 57 jj).

HERMANN VON KEYSERLING
(Richard Wörschingi foto (1919))

teisele poole.”⁶ Tunnetuskriitika, mida Keyserling määratleb *Prolegomena*’s kui “bioloogia haru”, osutub ebapiisavaks, kui tal tuleb haarata tegelikkuse komplekse, mis on nähtuste aluseks ja mille printsiip on dünaamiline. Elu näiteks on samavõrd konkreetne tegelikkus nagu tema ilmnevusvormid, ja samas ei ole ta siiski mõistetega haaratav. “Teadusele on jõukohane vaid valmisolev, kuid elu olemuslikult ei ole valmis, ta on igavesti algav saamine.” Järelilikult ei ole teadus võimeline mõistma tegelikkust kogu ta keerukuses: “Bioloogia ei saa tungida kaugemale kui elusolendite struktuurini ega tunnetuskriitika kaugemale kui puhta mõistuseni. Elu on aga teistsugune tegelikkus kui abstraktne struktuur, ja vaim on midagi olemuslikumat kui kantilik mõistus.”⁷ See arusaam tähistab pööret tunnetuskriitikal metafüüsikale. “Vaid siin üksi on midagi, mis nähtusi esile toob, ilma ise nähtavaks saamata.”⁸ Elu on metafüüsiline tegelikkus.⁹ “Siin on konstateeritud tegelikkus, mis idealismi vaatepunktist on transtsendentne ja mille tõestus asub väljaspool võimalike teadmiste ulatust. Kuid see haaramatu elav tähistab ka ainsat transtsendentset tegelikkust, mida teaduslik uurimistöö peab õigeaks tunnistama.”¹⁰

*Prolegomena*na loodusfilosoofiale peab Keyserling oma ülesande tunnetusfilosoofina esialgu täidetuks.¹¹ Nüüd on ta läbi katunud kriitilise filosoofia piirid ja pühendunud elu metafüüsilisele tegelikkusele. Nagu enesestmõistetavalt tunnustab Keyserling *Rei-*

⁶Hermann Keyserling, *Prolegomena zur Naturphilosophie*. München, 1910.

⁷Keyserling, *Prolegomena*, lk 12.

⁸Keyserling, *Prolegomena*, lk 119.

⁹*Prolegomena* viienda ettekande “Elu” kandis Keyserling pealkirja all “Metafüüsiline tegelikkus” ette rahvusvahelisel filosoofide kongressil Bolognas 1911.

¹⁰Keyserling, *Prolegomena*, lk 119.

¹¹Elu lõpul võtab Keyserling selle probleemiasetuse laiahaardelises, lõpetamata jäänud teoses uuesti üles. “Inimese kriitika” pidi hõlmama kolme osa: “Mõtlemise kriitikat”, “Igatsuse kriitikat” ja “Ajaloos kriitikat”. Katkendeid esimesest köitest ilmus pärast surma (Innsbruck, 1948). Suuri osi avaldamata käsikirjast on Hermann Keyserlingi arhiivis Darmstadtis (järgnevalt lühendatud HKN [*Hermann-Keyserling-Nachlass*]).

sipäeviku alguses oma poolehoidu metafüüsikale: “Ma olen kord juba metafüüsik ning saan olla vaid see [---] mis tähendab, et tõeliselt ja tõsiselt huvitab mind maailm vaid kui võimalus, mitte tema olemas- või niolu.” (4)¹² Oma Raikküla eraldatuses jõuab Keyserling äratundmisele, et ei kriitiline filosoofia, paikus ega ka Euroopa vii teda sisemiselt edasi. Et pääseda geograafilisest ja vaimsest “puurist” ja tundma õppida elu olemust, näib maailmareis olevat talle sobiv meetod. Ta püüdleb välja, täiesti Teistsuguse, täielikult Võõra poole: Tseilonisse, Indiasse, Hiinasse, Jaapanisse ja Põhja-Ameerikasse.

Keyserling ei otsi meelelahutust, loodusnaudingut, haridust ega kultuurilist rikastumist. Reis peab pigem olema toeks eneseleidmisel, mis, tösi küll, ei sega teda külastamast turismi tulipunkte. Kuid ta reisib filosoofina, metafüüsikuna, keda huvitab teispoole nähtusi asuv olemus. Nagu Proteus, too tegelane kreeka mütoloožiast, kes suudab samastuda suvaliste nähtustega, tahab ta muutuda kultuuriliste vormidega, sest “nii kaua kui vähegi võimalik, peab Proteus jääma proteuslikuks, sest vaid proteusloomused on kutsunud metafüüsika preestriteks” (6).

Võõraste paikade iseloomulik atmosfäär, elamus- ja elukeskkond peavad niisiis aitama tal saavutada enesetunnetust. See samm näib ebatavaline, viib ju tavaliselt enesesepöördumise tee enamasti kloosterlikku tagasitõmbumisse, kuid Keyserling tahab takistada igasuguste kindlate elu- ja mõtlemisvormide “kristalliseerumist”. “Liigagi tuttav on mulle juba see maailm, et sundida mu hinge võtma uusi vorme. [---] Tahan välja avarustesse, kus kogu mu elu peaks muutuma hoopis teistsuguseks, et püsima jääda; kus mõistmine nõuab mõistevahendite radikaalset uuendamist, kus ma pean unustama võimalikult palju sellest, mis ma varem teadsin ja olin” (7). Niisiis on tegu enese kogemise viisiga, mis jätab midagi seljataha ja laseb tekkida millelgi uuel. Selline motivatsioon on juba enne Keyserlingi teisigi reisima ajendanud. Herodotos kõneleb Solonist, kes tarkuse sõbrana läks reisima, et vaatluse ja kogemuse kaudu maailma tundma õppida. Descartes otsib reisidel elukogemust, raamatuteadmistest erinevat teadmist

¹²Leheküljenumbriid viitavad *Reisipäeviku* 7. trükile (Darmstadt, 1923).

enese sees ("en moi-même"). Herder lahkub Riiast igatsusest tõelise elu järele. Goethe võtab endale nimeks Philipp Möller, et tundmatuna Itaaliasse reisida.

Reisides saavutatud kogemuse puhul on olemuslik enese kogemine, kirjutab Gerhart Schmidt seoses Descartes'i reisidega. "Kogemuse algne vorm on reisimine (nagu sisendab saksa sõna "Erfahrung" ['kogemus'; sks *fahren* 'sõitma'] etümoloogia). [---] Reisides antakse end uute muljete meelevaldada ja satutakse olukordadesse, kus tuleb end tõestada. Seeläbi pääseb mõjule hariduse poolt pigem alla surutud Mina, Isik, Ise."¹³ Keyserlingi ambitsioon seoses maailmareisiga on aga radikaalsem, sest ta ei püüdle lihtsalt enese kogemise poole, vaid tahab endasse haarata enese kogemise iga võimalikku vormi, mis erinevates kultuurides maa peal olemas on, ja elada neid läbi omal nahal. Sellest ka tema Proteuse-ideaal: "Tunnetades omal kehal, kui tinglik kogu kujundus üldiselt on, mida igaüks üksikult eraldi tekitab, kuidas üks teisega seostub, vajub tema teadvuse kese aegamisi põhja, kus elab loomus kui selline" (7). Selleks vajalik vaimne hoiak on tingimatu avatus maailmale, kosmopaatia, sisseelamisvõime, mille tagajärel peab tagasi astuma Keyserlingi isik, tema biograafia, tema filosoofia, tema eelarvamused, s.t iga "kristalliseerunud" isiksuseaspekt. Kosmopaatia tähistab meetodit; tulemust Keyserling enne reisi ei tea. Ta tahab "vaadata, mis minust saab" (7), mis ta ise on, mis kõiges muutumises jääb. "Kui olen määratlenud kõik koordinaadid, peaks minu valduses olema ka keskpunkt," ütleb ta geomeetria parameetrites. "Siis peaksin olema välja jõudnud aja ja ruumi juhuslikkustest. Kui üldse miski, siis ringimine ümber maailma juhatab mind iseenda juurde" (7–8). Sellest lähtuvalt muutub mõistetavaks *Reisipäeviku* moto: "Lühim tee iseendani viib ümber maailma."

Maailmareis on Keyserlingi jaoks eneseteostamise vahendiks ja lisaks ka — silmas pidades *Reisipäevikut* — enese kujutamisel. See tähendab ühtlasi, et ta reisib üksi, ei ühine gruppidega. See tähendab ühtlasi, et ta loobub reisi jooksul igasugustest intellektualiseeringutest ning välisest juhatastest ja juhenda-

¹³Gerhart Schmidt, *Aufklärung und Metaphysik: Die Neubegründung des Wissens durch Descartes*. Tübingen, 1965, lk 15–16.

misest, nagu need oleksid omased turistile. Oma autobiograafias kirjutab Keyserling: “Kogu reisi kestel hoidsin end kogu aeg maailmale avatuna, ütlesin lahti igasugusest refleksioonist ja panin päevikutesse kirja üht-teist, mis mulle pähe tuli.”¹⁴ Mainitud mõttevälgatused on talletatud umbes 600 lehel, s.t enamal kui tuhandel täiskirjutatud leheküljel, kümnes maailmareisi avaldamata märke- ja päevikuvihikus ning säilinud Darmstadtis pärandis. Märkme- ja päevaraamatud sisaldavad kuupäevi ja andmeid asukoha kohta ning võimaldavad — lisaks arhiivis olevatele reisisilt saabunud kirjadele — taastada geograafilise teekonna ja iga peatuse kestuse. Keyserling kasutas tollal tavapäraselt reisimarsruuti ümber maailma, millel suurtel kaubandusteedel liiguti ümber gloobuse umbes 60 päevaga. Keyserlingile polnud aga kiirus oluline, tema reis kestis aasta.

Oktoobris 1911 asus Keyserling aurikuga *Princess Alice* Genovast laevateele. Suessi kanalis oli ta Oriendi aurast juba “nii võimsalt haaratud”, nagu ta oma reisipäevikus kirjutab, “et minu euroopalik tasakaal on täiesti kadunud.”¹⁵ Adenist astus Keyserling oktoobri keskel lühikeseks ajaks Aafrika kontinendile. Atmosfääri täielikust ühtsusest vapustatuna märgib ta: “See, kuidas siin inimene ja kaljumaastik, liivapinnad (ja) raisakullid, dromedarid ja nende palmiõlgede või okste koormad kokku sobivad, pakub seesugust esteetilist naudingut ja rahuldust filosoofilisele ühtsusvajadusele, nagu ma sellesarnast iialgi teadlikult läbi elanud ei ole.”¹⁶

India ookeanil reisib Keyserling Tseilonisse, tänapäeval Sri Lanka, kus ta viibib kuu aega. Siin, oktoobri lõpul 1911, muutub tema proteuslik läbielamine vastavalt selle Maa piirkonna tohutule vegetatsiooniprotsessile. Siin “võrsuvad puud nagu rohi. Kuid sama kiirusega nad ka surevad” (85). Isegi “vaim vohab otsekui troopikataimed” (33) ja laseb fantaasias tekkida kujutlustel nagu lillel. Kasv toimub siin iseenesest. “See tihnik sõna otses mõttes lausa keeb maast välja, need bambusridvad otse sööstavad

¹⁴Hermann Keyserling, *Reise durch die Zeit*. Bd. 1. Vaduz, 1948, lk 255.

¹⁵Hermann Keyserling, *Reisetagebuch “I bis Ceylon”* (HKN).

¹⁶Keyserling, *Reisetagebuch*, samas.

taeva poole. Kogu loodu on haaratud pidevasse voolamisse: siin ei ole vaja Herakleitost, et seda kellelegi selgeks teha” (40). Keyserling asetab end budistliku algkiriku atmosfääri, räägib preestrite, munkade ja usklikega ning elab kaasa religioosetele pidustustele ja tseremooniatele.

Kandyst suundub Keyserling 15. novembril 1911 India manermaale. Kolmekuine kontakt India ja kolme suure religiooni hinduismi, budismi ja islamiga jätavad Keyserlingile unustamatud mulje. Siin kohtub ta elu- ja suhtumisvormidega, mis on tugevas kontrastis euroopalik-põhjaameerikalikuga ja inspireerivad teda veel aastaid hiljem “olemis- ja oskamiskultuuride” dihhotoomia *topos*’est lähtuvalt võrdlusteks Öhtu- ja Hommikumaa vahel.

Keyserling sukeldub palverännakupaikade atmosfääri, kogeb näiteks Rameswaramis kõige erinevamaid inimesi, kes, vaatamata erinevale usule, on ühendatud tajutavalt ühtsesse religioosse mõistmise atmosfääri. Lõuna-India Madurai hinduistlikus tempelis koduneb ta Šiva ja Kaliga ning elab koos usklikega kaasa sugude “jumalikule” ühinemisele. Teosoofilise Seltsi peakorteris Adyaris tegeleb ta india joogaga, tolle keskse idamaise treeningumeetodiga teel enesetäiustamisele. Chitori (Chittorgarhi) linnas, mida ta külastab detsembri keskpaigas 1911, saab Keyserlingile elevandiga ratsutades osaks sügav, müstiline kogemus, enesestvälja-astumise seisund.¹⁷ Jõuludeks 1911 jõuab Keyserling Delhisse ja teeb tutvust india lase tüübiga, kes on orienteeritud muhameedlikule usule. Benarese palverännukoht oma tihenenu spiritualse auraga, kuid ka oma varjukülgedega haarab ta kolmeks nädalaks enda võimusesse. Jaanuari keskel 1912 külastab Keyserling veel üht religioosset keskust: Buddha-Gaya (tänapäeval Bodh Gaya) on tema jaoks kõige püham koht kogu Maal, ehk vaid Delfiga võrreldav ajalooline monaad. Calcuttas peatub ta viimaks india luuletaja Rabindranath Tagore (1861–1941) perekonna paales. Siis järgneb põige Himaalajasse, kus Keyserling saab kogu reisi ilmselt kõige liigutavama looduselamuse.

¹⁷Selle kogemuse iseloomu kohta vt Gahlings, *Sinn und Ursprung*, lk 80–81.

Kui Keyserling oma viibimise Indias veebruaris 1912 uue külaskäiguga Calcuttasse lõpetab, on ta täidetud mitmekesiste muljetega ja sügavalt liigutatud kohtumisest india kultuuriga. Juba aastavahetusel oli ta emale kirjutanud: “Veedan pidevalt inspireeritud ja inspireerivaid päevi. [...] Sellel reisil on, juhul kui asjad nii jätkuvad, minu arengule mõõtmatu tähendus.”¹⁸ Selleks ajaks on ta viis kuud viibinud talle seni täiesti tundmatuis maakera paigus. Järgmine suur reisisiht on Hiina, kuid tal on raske end Indiast lahti rebida, saavutada vajalikku distantsi, et vastata taotletavale ideaalile, muutuda nagu Proteus maade ja rahvastega. Tema vaimustus India vastu on suur ja ta kahtleb, kas reisi jätkamine võiks seni läbielatud veel ületada. “Ja *last not least* olen Indias elanud nii intensiivset elu ja kogenud nii imepäraseid asju, et teised maad ei suuda mind enam nii tugevasti köita.”¹⁹ Uudis Hiina revolutsioonist ja raske soolehaigus lasevad Keyserlingil vahepeal koguni mängida mõttega reis katkestada või vähemasti varem koju pöörduda. Kuid ta jääb oma algse plaani juurde lasta endale mõjuda võimalikult paljudel elukeskkondadel, ja ta hakkab valmistuma, ehkki vastuoluliste tunnetega, reisiks Hiinasse.

Ka veel aurikul Bengali lahes, mis viib teda üle Yangoni (Ranguuni), Pinangi (Penangi) ja Singapuri vastu Kaug-Idale, tuleb tal pidada rasket võitlust oma haigusega. Märtsi keskpaigas 1912 saabub ta hiina Hongkongi ja leiab end keset Sun Yatseni (Sun Zhongshani) mahitatud revolutsiooni või selle järelmõjusid, mille tagajärjel 1644. aastast püsinud Mandžu dünastia lahkub võimult. Sellel pöördeajal õnnestub tal heita pilk nii aastasadadega kasvanud hiina kultuuri struktuurile kui ka Keskriigi uusformeerumisele. Poliitiline reaalsus saab ta küll mitu korda kätte; kord satub ta isegi tulistamise keskele. Sellest saame teada kirjast emale: “Kas mul siin palju näha õnnestub, on küsitav: hiljuti otse tulistati mind Kantonist välja — pidin Sumpani kaudu järele kiirustama oma aurikule, mis oli kuulide eest kaugele linnast välja põgenenud.”²⁰

¹⁸Hermann Keyserling Johanna Keyserlingile, 31. XII 1911 (HKN).

¹⁹Hermann Keyserling Johanna Keyserlingile, 14. III 1912 (HKN).

²⁰Hermann Keyserling Johanna Keyserlingile, 8. III 1912 (HKN).

Hiinas teeb Keyserling endale üksikasjalikult selgeks kirja- ja keelesüsteemi ning mõlemad suuremad maailmavaatelised liikumised, konfutsianismi ja taoismi. Alul on maa ja inimesed talle ebasümpaatsed ning tal on raske taotletavat avatust maailmale järjekindlalt ellu viia. Oma päevikus kirjutab ta: "Mul on häbi seda välja öelda, kuid siinne maailm on mulle sedavõrd antipaadne, et ma ei ole võimeline saama puhtaid muljed."²¹ Hiinlased tunduvad talle esmapilgul lausa ebainimlikuna, oma saatusega rõõmsalt leppinud "tööloomadena" (434). Kuid Keyserling saab oma sisseelamisvõime varsti tagasi. Ta on võlutud hiina kirjastustest, mõistab üht konfutsiaanliku templit külastades hiina klassitsimi ja jõuab hiina elukeskkonda läbi elades järeldusele, et religioossusel on siin teistsugune tähendus kui näiteks Indias.

Tsingtaos (Qingdaos) leiab 1912. aasta märtsi lõpul aset kohtumine evangeelse teoloogi ja sinoloogi Richard Wilhelmiga ning pageva hiina riigimehe Ku Hung Mingiga. Laevareis Jangtsel viib Keyserlingi läbi Hiina tasandike laiadest aladest ning laseb tal kogeda talupoegade paiksust ja juurdumist oma maapinnas, mis on läbi põimitud konfutsianismist. Hiinlane tundub Keyserlingile kõige inimlikumana inimestest, hiina tsivilisatsioon ülimalt inimlik ja vahetult mõistetav. Seetõttu lahkub Keyserling Hiinast — nagu ta ütleb — vaid vähese sisemise arenguga reisi eesmärgiks olnud olemuse avardumise ja süvenemise osas. Oli ta ju asunud teele, et võõral, täiesti teistsugusel enesele mõjuda lasta; "liigsi-pelgalik" (572) on talle aga liigagi tuttav, liiga tavaline.

Shanghais, kuhu ta saabub aprilli lõpul 1912, peab ta Hiina Rahvusvahelise Instituudis (*International Institute of China*) ettekande teemal "Sisemisest seosest Oriendi ja Oktsidendi kultuuri-probleemide vahel"²² ja reisib seejärel mais edasi Jaapanisse. Jaapanis ei ole tal, erinevalt üleminekust Indiast Hiinasse, raskusi end uuele häälestada. Keyserlingile jätab kohe sügava mulje Jaapani looduse "nõtkerikkus" ja jaapanlaste võrratu loodumõistmine. Selles inimkäre poolt läbi ja lõhki kultiveeritud ümbruses kesken-

²¹Hermann Keyserling, *Reisetagebuch V* (HKN).

²²Hermann Keyserling, *Über die innere Beziehung zwischen den Kulturproblemen des Orients und Okzidents*. Jena, 1913.

dub ta läbielamine meeltele: Jaapanis saab temast silmainimene, nautleja ja kunstiaustaja.

Külaskäigul kuulsasse kloostrisse Koya-sani mäel leiab ta oma hämmastuseks eest keskaegse kristliku kloostrielu atmosfääri. Keisrisoo jumaliku esiema, Amaterasu-O-Mi-Kami templis, shinto-kultuse kõige pühamas paigas, laseb ta end haarata ka jaapani patriotismist. “Kui palju enam atmosfääri on selles lihtsas blokkmajalikus õlgedega kaetud ehitises, mis iga kahekümne aasta järelt uuesti üles ehitatakse, kui ülekullatud Buddha tempelis!” (655). Omaaegne suur keisrilinn Tokyo, mida Keyserling külastab juuni alul 1912, tundub talle eesrindliku metropoliina koos kõigi Lääne suurlinnalegi tüüpiliste märkidega hingetusest, pealiskaudsusest ja stiilitusest. Lõpuks kohtab Keyserling Kamakuras veel Soyen Shakut, zen-budismi juhtivat õpetlast ja meistrit, ning on hämmastunud tolle “läbi ja lõhki militaarsest välismuljest” (683). Soyen Shaku olla idamaises mõttes süüvinud ja samas ilmestavat teda siiski “sõjakas tegusus” (683).

Juuni keskel 1912 lahkub Keyserling Jaapanist ja seega ka “olemiskultuuride” vallast ning võtab suuna Uue Maailma poole. “Nüüd pean oma sümpaatiad aegamisi jälle läänepoolkerale suunama,” kirjutab ta oma päevikus.²³ Proteusena, reisiva metafüüsikuna peab ta vabanema Ida muljetest, et suurima võimaliku avatusega kohtuda “Kaug-Läänega”. Päevadepikkune laevareis viib ta kõigepealt juuli alul Hawaiile. Ta otsib Kilauea-kraatri lähedust, mis pole “mitte tuldsülitav mägi, vaid tulemeri” (706), ning asetab end ürgalguse sündmuste keskele. Kraatri kohal mediteerides peab ta terve öö “vahti maailma loomise” (711) juures.

Hawaiilt viib lühike laevatee Ameerikasse. Juuli lõpul 1912 astub Keyserling Põhja-Ameerika pinnale ja elab kohe läbi oma olemuse metamorfoosi: “Olemise teadvus astub tagasi, tugevneb saamise oma; ja juba astuvad esiplaanile imperatiivid, mis subjektiivses kõikjal peegeldavad objektiivseid loodustendentse: tuleb muutuda, kasvada, edasi minna” (745). Isegi suhe loodusega muutub filosoofi proteuslikus läbielamises: Yosemite’i orus ei tunne ta end — nagu Idas enesestmõistetav — ühtsena loodusega. Kogu

²³Hermann Keyserling, Reisetagebuch VII (HKN).

tema looduse- ja maailmataju väljendub “empiirilise ekspansioonina” (748) ja selle tulemuseks on selline individuaalse dünaamika ja intensiivsus, mida Keyserling seostab lääneliku vallutajalikkusega. Nii näeb ta end panduna “lastetuppa” ja tunneb materialistlikus hoiakus ära “füüsilise kasvamise perioodi” (751), mis on alati seotud pimedate tegutsemistungiga. Mariposa salu võimsates puiestikes, mida Keyserling läbib 1912. aasta juuli lõpul, elab ta sisse noorima kontinendi pärssimata, elavasse ürgjõudu.

Ameerika kultuuri tajub Keyserling kui loomingulist potentsiaali teha “täiesti suvalistest tüüpidest ameeriklasi” (757). Õhtumaalane tundub talle kompromissitu, erapooliku ja egoistliku tegutsejana, vapralt hävitaja ja vallutajana nii heas kui halvast mõttes. Tark aga, Ida põhitüüp, ei võitlevat kunagi, sest tema teadvus olla koondunud väljapoole olelusvõitlust. Läänelik ühekülgus, sallimatus ja võitlushimu toetavat aga, nii arvab Keyserling, masside eneseteostust enam kui ükskõiksus erinevuste vastu Idas, mis põhinevat sügavamal arusaamisel. Käik Chicagosse augusti keskel 1912 vapustab aga filosoofi tugevasti: “Chicago on kohutav. Kogu elu lahustub siin masinlikkuses, nii väga, et isegi väljastpoolt tulnu allutab end sellele tahtmatult, hirmust muidu hukka saada” (809). Hirmuäratav ei olevatki mehhaniseerumine kui selline, mis teeb ju inimese elu kergemaks, vaid tõsiasi, et “elu piirdubki mehhaniseeritavaga; siin orjastab tööriist inimese, kes peaks tema üle valitsema” (810). Ka moodsas New Yorgis, kuhu ta augusti lõpul 1912 jõuab, näeb ta väliseid eluprotsesse nagu sipelga-, termiidi- või mesilasriigis olevat suunatud vaid keskmisele inimesele. Välise progressi ja sisemise täiuslikkuse kooskõlastumist ta siin ei taju. Ta näeb selgelt, kui madal on üldine kultuuritase võrreldes kõrge tsivilisatsiooni määraga. Nende muljetega lahkub Keyserling New Yorgist ja pöördub sügisel 1912 tagasi Euroopasse.

Selle ümbermaailmareisi lühikokkuvõtte taga peitub muljete mitmekesisus ja kogemuste rikkus, mis Keyserlingi jäävalt muutisid ja kujundasid. Maailmareisi vaimne tulem, *Filosoofi reisipäevik*, valmib alles aastaid pärast tema tagasipöördumist. Loomingulist protsessi selle kirjutamisel selgitab Keyserling oma autobiograafias. Märkmeraamatuid olevat ta võtnud vaid asja-

likke kirjeldusi ja puhtaid meeleolupilte. “Püüdsin teadlikult mitte äratada endas mitte mingisuguseid mälestusi, elasin aastaid teatud hoiaku ja meeleoluga, võimalikult äralõigatuna igasugusest kontaktist inimestega, võimalikult kongeniaalses, järk-järgult vahelduvas maastikulises ümbruses (nii kirjutasin “India” suuresti Saharas, “Jaapani” Toscanas, “Hiina” ja “Ameerika” Biarritzis), ja mis siis oli minus sisemiselt küps, see voolas mul, kui tund selleks oli tulnud, üllatusena sulest, ja seejuures nii viimistletud kujul, et hiljem leidsin selles vähe muuta.”²⁴ Pärandis säilinud, veidi üle 2500 lehe hõlmav “Reisipäeviku” käsikiri ei sisalda tõesti peaaegu mingisuguseid jälgi hilisemast ümbertöötamisest ja on kirjutatud erakordselt selge käekirjaga.²⁵ Keyserling räägib “kogu reisipäevikuaja õnnest”. Kõige “imepärasem” oli tema jaoks, et ta maailmareisi mõjusid ja oma elu ning loomingut muutumist “üldse ei märganud”, et ta ei tajunud, “et temaga oleks toimunud midagi erilist”. Murrang üleminekul tunnetuskriitikult metafüüsikule ja mõttefilosoofile oli toimunud nagu iseenesest: “Ma ei olnud endas läbi elanud midagi katastroofilist ega imepärast: nagu enesestmõistetavalt elasin lihtsalt nüüdsest peale kriitilise filosoofi hoiakust erinevalt mõtestaja hoiakuga, mille peale ma teoreetiliselt kunagi mõelnudki ei olnud.”²⁶

Keyserling oli niisiis reisi kaudu ümber gloobuse jõudnud iseenda juurde, kuigi nagu ta oma autobiograafias tunnistab, “ainult hinge ja vaimu tasandil; keha, üldse maist, ei viinud ma tollal üldse tagasi oma minale või selle sisse”. Ihulisel laseb läbimurdeni jõuda alles üks palju hilisem, 1929. aastal sooritatud reis Lõuna-Ameerikasse. Maailmareisist tulenenud eneseleidmise õnn ei olnud igas mõttes pilvitu, sest Keyserling tuli tagasi haigena. Juba Calcuttas tabas teda soolehaigus, millest “kestvasse paranemisse” juba reisi ajal “ükski arst enam ei uskunud”. Füüsilised piiran-

²⁴Keyserling, *Reise*, Bd. 1, lk 255.

²⁵Keyserlingi käekiri on käsikirjades kuni reisipäevikuni veel üsna hästi loetav, kuid see muutub järjest loetamatumaks, ajades inimesi, kellega ta kirjavahetust pidas, pidevalt meeleheite äärel. Elu viimastel aastakümnetel suutis enamasti veel vaid tema abikaasa ta käekirja dešifreerida.

²⁶Keyserling, *Reise*, Bd. 1, lk 267.

gud pidid olema dramaatilised: “Calcuttast alates ei saanud ma end enam eriti liigutada, ei tundnud end enam hetkegi kehaliselt hästi.” Pöördunud tagasi koju Eestisse, on ta kuid haiglas, viibib tervenemiseks erinevates kliimatsioonides, katsetab igasuguseid ravikuure, saab aga terveks alles pärast üht operatsiooni. See toimub juunis 1914. Selleks ajaks on “Reisipäevik” sama hästi kui valmis. “See on kehaliselt raskelt haige mehe teos — kuid tänu hingelisele õnnele, mida see endast kiirgab, ei ole, usun ma, keegi seda kunagi märganud.”²⁷

Keyserling üritab 1914. aastal avaldamist Saksamaal. Ilmuvad juba mõned artiklid, mis seostuvad sisult selle teosega, aga ka fragmente “Reisipäevikust” pealkirja all “Jaapanlaste religioosus”.²⁸ Ühes artiklis teemal “Mõtteid indialaste tarkusest”²⁹ viidatakse ka “Reisipäeviku” eelseisvale avaldamisele sügisel 1914. Esimese köite korrektuurid on juba kirjastaja valduses Münchenis, kui Esimese maailmasõja puhkemine kirjade liikumisse järsult sisse murrab ja avaldamise nurjab. Sõjaväeteenistuseks duellahaava tõttu kõlbmatuna vedab Keyserling sõja-aastad oma maamõisas Raikkülas ja kirjutab kaks peatükki oma “Reisipäevikust” — “Ameerika” ja “Kodus tagasi”, peaaegu täielikult uuesti. Eelmärkuses väljendab ta oma arvamust selle kohta: “1914 olin Oriendist veel nii sisse võetud, et ei suutnud end õhtumaalasena erapooletult kujutada” (xxx). Sügavat muljet, mille oli jätnud iseäranis India, ei olnud ilmselt veel ka kaks aastat hiljem kerge maha raputada. Nii sündis peatüki uus, läänemaailmale kesken-
dunud versioon kriitilisest eneserefleksioonist, mis nõudis dis-
tantsi, et Ameerika-kogemuse kujutust ühtseks tervikuks liita ja

²⁷Keyserling, *Reise*, Bd. 1, samas, lk 267.

²⁸Hermann Keyserling, “Die Religiosität des Japaners: Fragmente eines Reisetagebuches”. — *Die Tat*, 1914, Juniheft, lk 260–271.

²⁹Hermann Keyserling, “Gedanken über die Weisheit der Inder”. — *Österreichische Monatsschrift für den Orient*, 40. Jg., 1913, Nr. 3–6, lk 87–93.

“lõpuks [jõuda] elava kokkuvõtte ni oma ringimine kust ümber maailma” (xxxix).³⁰

Ebakindlas sõjalukorras matab Keyserling käsikirja vastistutatud puu alla Raikküla pargis. Ajendatuna aga ettekujutusest, et tema aina käegakatsutavama surma järel ei leia keegi seda üles, kaevab ta käsikirja aasta hiljem lumekorralt välja ja viis Tallinnasse parun Eduard von Dellinghauseni juurde. Keyserling meenutab: “Kui bolševism Tallinnas määratses ja üks majade läbiotsimine järgnes teisele, siis peitis perekond Dellinghausen käsikirja ja korrektoori ühe eenduva laua taha söögilaua all. Vaatamata kõige pedantsematele läbiotsimistele seda peidikut ei leitud. Nii võlgneb “Filosoofi reisipäevik” oma pääsemise õigupoolest Eestimaa rüütelkonna viimasele peamehele.”³¹

Punakaardi poolt vahistamisest pääseb Keyserling seiklusliku põgenemisega, kuni ta koos Saksa vägedega Raikkülla uuesti tagasi tuleb. Kuid siia ei saa ega tahagi ta jääda. Ta emigreerub “vaimsetel põhjustel” Saksamaale ja laulatab end Goedela von Bismarck-Schönhauseniga (1896–1981), riigikantsleri lapselapsena. Eesti maareformi käigus võõrandatakse ilma hüvitisteta tema vara Eestis. Selles olukorras, kus Keyserling on sunnitud oma elu uuesti üles ehitama, ilmub detsembris 1918 *Filosoofi reisipäevik*. See toob filosoofi esimese suure publitsistliku menu Saksamaal.

Reisipäevik ei ole teoreetilis-süsteemaatiline traktaat, ka on tal vähe ühist tavapärase reisikirjanduse žanriga. Jutustustes enda läbielatud, teoreetiliste refleksioonidega, võrdleva religiooni- ja kultuurikriitikaga, tähelepanekutega inimese, looduse ja kunsti kohta ning palju muuga kasutatakse palju kirjanduslikke elemente. Ikka ja jälle kirjeldatakse erinevaid stiilivahendeid kasutades loodumuljeid, kultuuriatmosfääre ja kohtumisi inimestega: Tseiloni lopsakat džunglit, India palverännakupaikade religioosete rühmade mitmekesisust, hiina talupojakultuuri, jutuajamisi jaapani zen-meistritega, kraatrielamusi Hawaiiil, külaskäiku ühte

³⁰Pärandis ei ole “Ameerika” ja “Kodus tagasi” peatükkide esimene versioon enam säilinud, nii et nende sisu üle on tänapäeval võimalik vaid spekuloida.

³¹Keyserling, *Reise*, Bd. 1, lk 76–77.

Chicago tapamaja, ja kõike seda kujutatakse abstraktsete tähelepanekute kõrval ka intensiivsete meeleolupiltide vormis. Raamatut tuleks lugeda romaanina; selle kuulsus laias avalikkuses 1920. aastatel on küllap seletatav nii tollal aktuaalse temaatikaga kui ka tema vaba luulelise stiiliga.

Filosoofiline juhtmotiiv seisneb eneseleidmisprotsessi mõistetavaks tegemises ja kultuuriliste vormide käsitamises loomingu- ja mõtestamise iga kord eripärase väljendusena. Sellest lähtuv mõtte- ja kultuurifilosoofia on kogu stilistilisest mitmekesisusest hoolimata eristatav. Keskmiselt seisab õpetus mõttest ja väljendusest ning arusaam elust kui metafüüsilisest tegelikkusest. See, mis meile kultuurilise vormina ikka jälle eri vormides vastu astub, on inimeses toimiva võime väljendus luua mõttepilte/sümboleid selle metafüüsilise jaoks. Millise kuju see mõtestamine mingis kultuuris võtab, sõltub paljudest sise- ja välistingimustest. Mõte ja väljendus kuuluvad eri dimensioonidesse, nad ei lange kokku, kuid viitavad teineteisele, s.t tingivad üksteist vastastikku: teatav mõtteseos on väljendatav mitut moodi: sõnas, kirjas ja pildis, eri keeltes, eri kunstide kaudu; teisalt võib sümbol olla tähendusekandja erinevate interpretatsioonide jaoks. Mõte ja väljendus ei ole suvaliselt seostatavad, vaid seotud korrelatsiooni, vastavuse seadusega. Nii kirjutab Keyserling näiteks Tadž Mahali vaadates: “Väike nihe empiirilistes tingimustes, ja Tadž ei oleks see ime, mis ta on” (255) või teisel: “Vaid tühine muudatus sõnavalikus ja süntaksis muudab triviaalsuse ürgsõnaks ja vastupidi; kogemata tõmmatud joon, üks huupi vajutatud värviplakk annab pildile järeleaimamatu väljenduslikkuse” (225).

Õpetus mõttest ja väljendusest asub *Reisiväikuga* küll keskele kohale Keyserlingi filosoofias, kuid seda ei töötata süstemaatiliselt välja ja see on vaid mõnel kohal sellisena välja toodud. Samas lükkab Keyserling mõtte defineerimise kategeooriliselt tagasi. Mõte tähendab midagi viimset, tagasi viidamatut, ja teda ei saa ei tõestada või ära näidata ega ka eitada: “See mõte on *dynamis*, midagi puhtalt intensiivset, ega ole sellisena ettekujutatav, haaratav; kus iganes seda teha püütakse, haaratakse igavese mõtte asemel puuduliku kaduva vormi järele” (311–312). Kui ta varastes töedes, eelkõige *Prolegomena*’s, on esiplaanil ja eristatud

sellised mõisted nagu elu ja eluilming, metafüüsika ja teadus, siis nüüd on neiks mõte ja väljendus, mis on vastastikku seotud. Mõte on metafüüsiline tegelikkus, väljendus selle materiaalne kehasus. Siiski ei ole mõte — ja see eristab teda platonlikust ideest — ürgpilt (*Urbild*), tema väljendus selle jäljendus (*Abbild*). Mõtet tuleb mõelda seoses mõtestajaga, kes loomingulise akti, vaimse arusaamise kaudu mõtet spontaanselt haarab. Mõtte andmine ja mõtte mõistmine on Keyserlingi jaoks t ä h t s a i m vaimne algfenomen.

Reisipäevikus on Keyserlingile oluline Maal esinevate mitmekesiste vormide mõte, niisiis mõtte ja väljenduse seose tõlgendamine konkreetse näite varal. Filosoofi keskset ülesannet haarata mõtet ei püüa Keyserling täita süstematiseeriv-teoreetiliselt mõtte ja väljenduse korrelatsiooni analüüsid. Ta püüab pigem vahendada “praktilis-saavutatavaid teadvuse seisundeid” (xxx). Sellega on eelkõige silmas peetud vaimu seisundit, mis on vabanenud eelarvamustest. Mõistmine eeldab eneseavamist. Eneseavamine tähendab aga ka distantsi säilitamist ja nimelt enda isiku, oma filosoofia ja individuaalse usu suhtes. Sellest tuleneb proteusliku olemisviisi tähtsus reisiva filosoofi jaoks ja ühtlasi ka raamatu kujutusvorm. Vaatepunkti muutumine või nihe ei leia aset mitte tänu mõtlemise või mõistuse pingutusele; reisisemise valib Keyserling just selleks, et hoiduda intellektualiseerimisest. Konkreetne elamus, mis on saavutatud meeolusid ja atmosfääre tunnetades, on tema jaoks erilise tähtsusega. Ta reisib teistesse maadesse ja teiste rahvaste juurde, et tajuda end vahetult indialase, hiinlase, jaapanlase, ameeriklasena jne, et olla ajutiselt budist, hinduist, muhameedlane, konfutsiaanlane, shintoist või kaupmees, et tunnetada omal nahal erinevaid mõtestamise vorme. Vahetute tähelepanekute ja läbielatu kaudu püüab Keyserling ka — ja minu arvates eelarvamustest vabana — iga rahvast, kultuuri, maad tegelikult mõista.

Teataval suhtelisel tasandil, väljenduslikus konkretiseeringus näivad maakera kultuurivormid erinevad, mõned koguni vastandlikud ja üksteist välistavad. Nad muutuvad nihetega olemistingimustes ja on kaduvad. Indialane tunneb, mõtleb, tunnetab ja elab teisiti kui hiinlane, jaapanlane või ameeriklane. Neid eri-

nevusi elab Keyserling kõigepealt elavalt läbi, siis tõlgendab ja analüüsib. Mõtte dimensioonid, niisiis lähtuvalt metafüüsilisest olemusest, on kõik väljendused samaväärsed ja võrdselt õigustatud, ühe inimese, rahva, kultuuri eeldustele ja tingimustele vastav ja seega ka osa kogu planeeti hõlmavast mõttekosmosest. Keyserling kasutab meeleldi üht metafoori muusika valdkonnast: iga kultuur on võrreldav instrumendiga orkestris, mis iseenesest kõlab omal moel, kuid on sümfoonilises tervikus vaid üks element paljude seas. Nii kirjutab Keyserling oma resümees: “Elu väliseks kujundamiseks, teaduslik-objektiivseks tunnetuseks osutub kõige kasulikumaks euroopalik hing; indiaalik realiseerumiseks psüühilises sfääris, hiinalik idee konkretiseerimiseks, jaapanlik esteetiliseks loodusemõistmiseks, jne. Ükski vormel pole kõrgeim metafüüsilises tähenduses, igaüks kujutab endast üht absoluudi võimalikest väljunditest, iga eriväljund tingib spetsiifilisi piire” (849).

Reisipäevikus esitatud kultuurifilosoofiaga ning õpetusega mõtte ja väljenduse korrelatsioonist annab Keyserling võtme kultuuridevaheliseks mõistmiseks, mis ei näe võõras eelkõige hoopis teistsugust, vaid mõistab iga olemas- ja niolu siin maailmas kui igas inimeses elava metafüüsilise tõeluse väljendust. See maailmale avatud, kosmopaatiline, läbielamisele ja mõistmisele suunatud filosoofia tabab tolle aja närvi Euroopas. Ta mitte ainult ei hõlva Euroopa-väliseid elukeskkondi erakordselt elaval ja konkreetsetel moel, vaid ajendab ka filosoofiliste, religioossete, ajalooliste, poliitiliste jm võrdlustega teiste kultuuridega uut moodi mõtestama ka omaenda kultuurilisi juuri ja traditsioone.

1919. aastal määratakse Keyserlingile *Filosoofi reisipäeviku* eest Nietzsche-arhiivi Lasseni-auhind ja juba 1921. aastal ilmub esimene põhjalik käsitlus raamatust.³² Hulk reaktsioone ja lugupidamisavaldusi dokumenteerivad tema tähendust omal ajal. Nii ütleb näiteks Otto Flake: “Sellist sissejuhatust meie uue, tekkiva maailmapildi olulisimatesse probleemidesse, sellist kammitsematust ja vabadust pärusena saadud kategooriate suhtes on olnud

³²Paul Feldkeller, *Graf Keyserlings Weg zum Übersinnlichen: Die Erkenntnisgrundlagen des Reisetagebuches eines Philosophen*. Darmstadt, 1921.

harva leida, maakera oma ajalooga näib muutuvat läbipaistvaks”³³ Ludwig Curtius kirjutab: “Kaaakiskuv on [---] see elaan, millega Raikküla noor mõisahärra laia maailma läheb, et vaimset tardu-misprotsessi eneses peatada [---] Toredas dioraamas mööduvad lugeja ees Ida maad, rahvad ja religioonid.”³⁴ Hermann Hesse tõstab esile Keyserlingi arusaama Indiast: “Keyserling [---] pole küll esimene eurooplane, küll aga esimene Euroopa õpetlane ja filosoof, kes Indiast on tõepoolest aru saanud. Kui järsult see ka kõlab, kui väga ka haiget teeb seda välja öelda, kui mõelda sel-liste meeste mälestusele nagu Oldenberg ja Deussen, see on siiski nii.”³⁵ Hesse on *Reisipäevikust* vaimustunud kui kunstiloomin-gust ja ühe võimaliku eneseteostuse tee peeglist: “[---] siin mõjus nii mõnigi tema sõna tänu oma õnnestunud formuleeringule va-bastavalt. Juba neli aastat pole ma [---] ühtki teist mõtet, ühtki teist usku nii tugevalt ja sageli endas nii liigutatult ja mitmeke-siselt väljendada püüdnud kui Jumalast minas ja eneseteostuse ideaali. Mitte kuskil pole ma lõplikus sõnastuses Keyserlingiga täiesti ja jäägitult nõus, kõikjal aga on ta mind kosutanud, kinnita-nud, sageli juhtinud, toetanud ja tabava sõnaga edasi aidanud kõige olulisemas ja elulisemas.”³⁶ Kui Hesse kirjutab, et teosel hakkab “ilma igasuguste kahtlusteta olema tohutu mõju” ja võrdleb seda mõju Bergsoni omaga tollasele Euroopale, siis hindab ta vastukaja täiesti õigesti. *Reisipäevikust* anti 1923. aastaks välja juba seitse trükki ja sellest sai Weimari vabariigi filosoofiline bestseller. Veel 1920. aastatel tõlgiti ta paljudesse Euroopa keeltesse.

Kohtumine Aasiaga on paljudele Öhtumaa kunstnikele, intel-lektuaalidele ja teadlastele olnud suureks inspiratsiooniks ja sel-lel on Saksamaal kaugeleulatuv traditsioon Leibnizist üle Herderi Kantini, viimaks romantikutest üle Schopenhaueri ja Nietzsche paljude eelmise sajandivahetuse kirjandusteosteni välja. Just

³³Otto Flake, “Hermann Keyserling”. — *Die Neue Bücherschau*, 4. Jg., 2. Folge, 2. Schrift, 1923, lk 54–59.

³⁴Ludwig Curtius, *Torso*. Stuttgart, 1957, lk 243.

³⁵Hermann Hesse, “Reisetagebuch eines Philosophen (Rezension, Vivos Voco, November 1920)”. — Volker Michels (Hg.), *Materialien zu Hermann Hesses Siddharta*. Bd. 1. Frankfurt, 1986, lk 118.

³⁶Hesse, “Reisetagebuch”, lk 120.

20. sajandi alul oli üks Aasiaga tegelemise suurtest lainetest. Nii reisisid samal aastal kui Keyserling Indiasse ka Hermann Hesse ja Waldemar Bonsels. Keyserling polnud seega erijuhtum ja oli selles mõttes põlvkonna esindaja, kes otsis uut suunda ja võttis enese peale Kaug-Ida reisi vintsutused. Kuid ta eristus paljudest isikutest, kes Ida vastu huvi tundsid, selle poolest, et ta ei piirdunud ainult Indiaga. Ta seadis teadlikult oma maailmareisi eesmärgiks teiste Euroopa-väliste kultuuride, niisiis ka Ameerika kõrval õppida tundma Aasiat kui tervikut, seega tutvuda sama intensiivselt ka Hiina ja Jaapaniga. Seetõttu tuleb Aasia Keyserlingi teoses esile eristuva üksusena, mis tervikuna vaadelduna — nn Ida, Oriendi, Hommikumaana — on kujutatud küll Läänest silmatorkavalt erineva kultuuriruumina, kuid mida tema enese sees ilmestavad tugevad eripärad. Keyserling ei väsi ikka jälle viitama erinevustele India, Hiina ja Jaapani vahel.³⁷

Inimeses saavad mingi ühe kultuuri raames Keyserlingi tõlgenduses küpsuse ja avanemiseni jõuda ainult teatud, individuaalsed olemusjooned, teised mitte. Indialased olevat näide süüvimisest metafüüsilisse olemusse, kujundamata spirituaalset välja ilmingute maailmas. Hiinlased ja jaapanlased aga olevat Indiast ülevõetud budismi kunsti valdkonnas innukalt materialiseerinud ja konkretiseerinud vastavalt oma erakordsetele eeldustele väljendusvõime vallas. Nii on ka vanal kontsentratsioonikoolituse kultuuril, joogal, kujunenud välja erinevad rahvastespetiifilised jooned Ida eluruumi sees: indialase puhul olla tulemuks sügav tunnetus ja olemise mõistmine, hiinlase puhul looduse mõistmine ja ühtsusteadvus, jaapanlase puhul lisaks täiuslikkusele kunstis ka poliitiline ja sõjaväeline distsipliin. Samuti võtvat Ida läänestumine Indias, Hiinas ja Jaapanis erinevaid vorme.

Keyserling näeb fundamentaalseid erinevusi lääneliku ja idaliku mõtte elustamise viisis ja astub seega otsustavalt vastu näiteks teosoofide kõike ühele ja samale taandava universalismi vastu. Kui ka üksikud sisud ilmutavad näiliselt sarnaseid jooni, tähistavad nad ikkagi erinevat: “Amida pole midagi muud kui meie Lunastaja, Kwannon ei erine idee poolest tollest Maarjast, kes peab kehas-

³⁷Vrd Hermann Graf Keyserling und Asien. Hg. v. Ute Gahlings und Klaus Jork. Biebelsheim, 2001.

tama jumaliku armastuse naiselikku aspekti; Sukhavati on identne meie taevaga. Kuid samas kui kristluse müüdid on tänapäevani jäänud loodusteaduslikeks tõsiasjadeks, või hullem veel, neid mõistetakse tema poolt allegooriatena, siis ei ole Ida neid kunagi teisiti käsitanud kui sümbolitena. Indias filosoofilis-teadlikult, Hiinas pooleldi teadlikult, pooleldi instinktiivselt; Jaapanis arvata-vasti täiesti ebateadlikult, kunstniku lapseliku naiivsusega” (610).

Tema oma filosoofia arengule avaldus kolme suure Ida kul-tuuri mõju erinevalt. Lihtsustatult kokku võttes võiks öelda, et oma maailmareisi ajal oli Keyserling kõige enam võlutud Indiast, oma “Tarkuse kooli” aktiivses faasis töötas ta läbi aga paljusid impulsside hiina tarkusest, kuni oma hilistes töödes tundis ta ära teatava vaimusuguluse jaapani filosoofiaga, iseäranis zen-budismiga. Sa-mas kui elav, isiklik kontakt Idaga piirdus vaid maailmareisiga, reisid Keyserling 1928. aasta jaanuaris mitmekuisel ettekandetur-neel veel kord läbi Põhja-Ameerika. Sellest reisist on inspireeri-tud ameeriklaste jaoks inglise keeles kirjutatud teos *America Set Free*,³⁸ milles ta toob esile palju Läänele tüüpilisi probleeme. Fi-losoofiliselt oluliseks, ja nimelt samasugusel moel nagu maailma-reis, osutus juba mainitud reis Lõuna-Ameerikasse 1929. aastal, mille vaimsest väljundist sai Keyserlingi teine peateos — *Lõuna-Ameerika meditatsioonid*.

Maailmareis ja eelkõige kohtumine Aasia, “olemiskultuuride” vallaga, vastandina euroopalik-põhjaameerikalikule maailmale, “oskamiskultuuride” vallale, muutis Keyserlingi olemust, loo-mingut ja eluülesannet. Kuigi ta lasi end inspireerida palju-dest euroopalikest ja Euroopa-välistest kultuuridest, on kohtu-mine Aasia ja Ameerikaga tema reiside alguses Euroopas ja sel-lest väljaspool ning tähistab olulist pöördepunkti. Tulemuseks on isiklikule läbielamisele ja mõistmisele orienteeritud mõtte- ja kultuurifilosoofia, Ida-Lääne problemaatika ja õhtumaise inimese aktuaalse kriisi põhendunud analüüs, aastakümnetepikkune panus

³⁸Hermann Keyserling, *America Set Free*. New York, 1929. Saksa-keelne versioon (*Amerika — Der Aufgang einer Neuen Welt*. Stuttgart, 1930) on ümbertõõtlus saksakeelse lugeja jaoks.

kultuuridevahelise mõistmise heaks³⁹ ja “Tarkuse kooli” rajamine, mis neid aspekte erinevates tegevuse vormides üles võtab.

“Tarkuse kool” Darmstadtis on lahutamatu seotud *Reisivävikus* arendatud filosoofilise hoiakuga. Seal igal aastal korraldatud “orkestreeritud” koosolekud toimusid mõtte ja väljenduse ning perspektiivide paljususe juhtideest lähtudes, seostades seda konkreetse temaatikaga. Keyserlingile ei ole oluline üks tõde, nii nagu *Reisivävikus* ei olnud oluline üks, võimalik et kõrgeim kultuur, vaid lasta selgineda ühe spetsiifilise teema mõttel erinevates positsioonidest lähtuvalt. Teemadega nagu “Oikumeeniline inimene”, “Teke ja hääbumine”, “Seadus ja vabadus” või “Inimene ja Maa” püüab Keyserling hõlmata võimalikult laia spektrit ning ta toob neid esindama sellised isiksused nagu Leo Frobenius, Hans Driesch, Max Scheler, Carl Gustav Jung, Leo Baeck ja Richard Wilhelm. India luuletaja Rabindranath Tagore jaoks korraldas ta 1921. aastal legendaarse Tagore-nädala Darmstadtis. Puhtakujuliste ettekannete ja istungite ühekülgstust pidid vältima harjutused ja individuaalsed jutuaajamised. Lisaks vaimsele paindlikkusele maailmavaatelistele küsimustega ümberkäimisel tuli “Tarkuse koolis” arendada teooria ja praktika vastastikust läbipõimumist. Kokkupuude kontrastiga Ida ja Lääne vahel viis Keyserlingi arusaamisele, et Öhtumaa vaimne uuendamine on võimalik vaid “vaimu ja hinge taasühendamise” kaudu.

“Tarkuse kool” on Keyserlingi elutöö.⁴⁰ Darmstadt kui kooli asukoht oli 1920. aastatel tema tähtsaim tegevuskoht, kuid Keyserling viis oma filosoofia arvukatel loengureisidel laia maailma ning sai nendelt reisidelt ikka ja jälle impulsse filosoofilisteks kirjutisteks. Nagu alguses mainitud, tähistab *Reisivävik* sissejuhatust tema avanemisele. Arvukate teoste seast, mis sellele järgnesid, mainime siin vaid tähtsamaid: “Tarkuse kooli” põhimõtteid esitav *Loominguline tunnetus* (1912), rahvastepsühholoogiline teos *Euroopa spekter* (1928), tema teine peateos *Lõuna-Ameerika me-*

³⁹Vrd ka Hugo Dyserinck, *Hermann Graf Keyserling und Frankreich: Ein Kapitel deutsch-französischer Geistesbeziehungen im 20. Jahrhundert*. Bonn, 1970.

⁴⁰Vrd Ute Gahlings, “Hermann Graf Keyserlings Schule der Weisheit”. — *Prima Philosophia*, Bd. 9, Heft 4, 1996, lk 419–433, 477.

ditatsioonid (1932) ning pärast surma avaldatud vaimne testament *Raamat algusest* (1947).

Keyserlingi edasisel eluteel — ka see olgu lühidalt ära mainitud — on saatuslik 1933. aasta. Pärast tema ägedat avalikku vastuseisu peadtõstvatele natsionaalsotsialismile ruineerisid natsionaalsotsialistid ta erinevate abinõude ja tagakiusamisega, kõne-, avaldamis- ja väljasõidukeeluga.⁴¹ 1939. aastal pidi ta arreteerimise kartuses Darmstadtist alatiseks lahkuma. Mõne aasta pärast, oma ämma vürstinna Marguerite von Bismarck-Schönhauseni kaitse all, läks ta pakku Tirooli, kus ta lühikest aega pärast “Tarkuse kooli” taasavamist Innsbruckis suri aprillis 1946.

Saksamaal on Keyserling pärast sõda unustusse vajunud, ja seda osalt ka natside korraldatud eduka kampaania tõttu tema eraldamiseks avalikkusest. Tema surma Saksamaal eriti tähele ei pandud, samuti nagu pärandi hulgast avaldatud autobiograafiat *Reis läbi aja* (Reise durch die Zeit) ja tema raamatute taastrükke *Kogutud teostena* 1950. aastatel. Alles elufilosoofilise mõtte taasärkamisega 1990. aastatel ja elufilosoofia uue filosoofiaajaloolise retseptiooniga⁴² osutati Keyserlingile Saksamaal jälle rohkem tähelepanu. Tema ulatuslik pärand Darmstadtis, mis on nüüd teaduslikus kasutuses, on Keyserlingi suurt tegevusvälja silmas pidades tõeline vaimu- ja kultuuriloo varaait, mis on endale tõmmanud teadlaste huvi rahvusvaheliselt.

Filosoofi reispäevik on esimene Keyserlingi kolmest filosoofilisest peateosest. Sisuliselt ja stilistiliselt on see aga teos, mis ka väljaspool filosoofilist erialapublikut ikka ja jälle laia luge-

⁴¹Vrd Ute Gahlings, ““An mir haben die Nazis beinahe ganze Arbeit geleistet”: Über den Umgang der Nationalsozialisten mit Hermann Graf Keyserling”. — Frank-Lothar Kroll (Hg.), *Deutschsprachige Autoren des Ostens als Gegner und Opfer des Nationalsozialismus*. Berlin, 2000, lk 47–74.

⁴²Vrd Karl Albert, “Lebensphilosophie”. — *Theologische Realenzyklopädie*. Bd. XX. Berlin und New York, 1990, lk 580–594; Gahlings, *Sinn und Ursprung*; Elenor Jain, *Das Prinzip Leben*. Frankfurt/Main, 1993; Ferdinand Fellmann, *Lebensphilosophie*. Reinbeck, 1993; Karl Albert, *Lebensphilosophie*. Freiburg und München, 1995; Gahlings, *Lebensbild*.

jaskonda ligi tõmbab. "Reisipäevikuna", ehkki kirja pandud pärast reisi, lähtub see peamiselt isiklikest läbielamistest ja on "filosoofi reisipäevikuna" läbi imbunud vabast, elavast filosoofeerimisest, mis on suunatud mõistmisele. Oma väga mõjuvate meeleolupiltide ja atmosfääride tõttu tuleb seda hinnata ka kui kirjanduslikku saavutust, kui erinevate stiilielementide ühtset, lõpetatud kompositsiooni, millesse Keyserling uustrukkide puhul põhjendatult ei ole sekkunud. Poeetiline intensiivsus ja suur vaheldusrikkus aitavad kaasa sellesse sisseelamisele, nii et lugejad võivad küllap ka teatava põnevusega kultuurilise mitmekesisuse kaleidoskoobile kaasa elada.

Lugedes satub, tõsi küll, mõnedele arvamustele mõne rahva ühe või teise omaduse kohta, mida tänapäeval tuleb mõista spetsiifilise tüpiseerimisena tolle aja kontekstis. Kui üksikutele kultuuridele hinnangu andmise aspekt võib olla huvitav ajaloolaste ja komparativistide jaoks, on *Reisipäeviku* põhisisu ja -täendus tänapäeva jaoks selles erilises hoiakus, mille Keyserling iga väljakujunenud kultuurilise vormi, üldse igasuguse vormi suhtes võtab. Filosoofiline teooria ja kultuurisüsteematika on siinkohal vaid teisejärgulise tähtsusega, kuigi teos sisaldab ka rõhutatult kultuurifilosoofilisi lõike. Eelkõige on oluline too Keyserlingi poolt alguses mainitud "praktilis-saavutatav teadvuses seisund" (xxx), mida teos romaanina vahendada püüab ja elavaks muutuda laseb. Keyserling näitab oma isiklike kogemustega maailmareisil teed konkreetsete nähtuste mõistmiseks paljutahulises väljendusmaailmas, ta näitab teed elu metafüüsilise tegelikkuse mõistmiseks.

Reisipäevik dokumenteerib ümbermaailmareisi enne kaht maailmasõda ja kasvavat üleilmset keskkonnasaastamist. Maailm, mida koges Keyserling, ei ole veel praegusaja maailm. Igapäeva elu suurte valdkondade tehniseerumine ja kõigi ilmajagude ühtlustumise tendents, mis on selle tehniseerimisega seotud, laseb rahvaste erinevustel üha enam kaotsi minna, rahvastel omavahel segunedagi. Üleilmastumisajastul on inimene paljuski muutunud maailmakodanikuks; teisalt võitleb ta erinevates tulipunktides ikka jälle või ikka veel etnilise identiteedi pärast. Tehniseerumine on geograafiliste vahemaade proportsioone ja inimeste reisiharjumusi

oluliselt muutnud. Mitte ainult reisidel, vaid ka meediakeskses argipäevamaailmas on inimene mitmekesiste mõjude meelevaldas. Keyserling otsis omal ajal teadlikult mitmekesisust maailmas ning kultiveeris avatust maailmale ja kosmopaatiat kui sisemist hoiakut. Selle läbielatud kosmopolitismi ja oma elutööga on ta andnud olulise panuse kultuuride- ja teadusharudevahelisse dialoogi. Selles mõttes kuulus ta inimesena juba täiesti globaalsesse ajastusse, mis ületab piire ja peab suutma vormide mitmekesisusega mõistlikult ümber käia. *Filosoofi reisipäevik* on ühe 20. sajandi alguse isikliku otsingu ajaloolise dokumendina samas ka appell inimese kui maailmakodaniku läbielamisjõule, teiste elavale mõistmisele ning tunnistus positiivsest ja viljakast ümberkäimisest võimalike eluvormide mitmekesisuse kooseksistentsiga.

UTE GAHLINGS (sünd. 1963) on Darmstadti Tehnikaülikooli filosoofia instituudi teaduslik töötaja ning Hesseni liidumaa ja ülikooli raamatukogus asuva Hermann Keyserlingi Arhiivi töötaja, *dr. phil.* 1992.

TENNO PENT SOOSTER

PÖÖRE FILOSOOFIAS

Moritz Schlick

Tõlkinud Bruno Mölder

Aeg-ajalt esitatakse auhinnaküsimust, milliseid edusamme on filosoofia teatud kindlal ajavahemikul teinud. Tavapäraselt piiratakse kõnealust ajaperioodi ühelt poolt mingi suure mõtleja nimega ning teisalt "tänapäevaga". Niisiis paistab olevat eelduseks võetud, et kuni selle mõtlejani valitses inimkonna filosoofiliste edusammude asjus selgus, ent pärast seda on kahtlane, millised uued saavutused on viimasel ajal neile lisandunud.

Sellised küsimused annavad selgelt tunnistust usaldamatusest viimase aja filosoofia vastu ning jääb mulje, et eesmärgiks on olnud häbelikult pärida küsimust: kas filosoofia on kõnealusel perioodil *üldse* mingeid edusamme teinud? Sest kui oldaks kindlad saavutuste olemasolus, siis oleks ka selge, milles need seisnevad.

Kui varasemasse minevikku suhtutakse väiksema kahtlusega ja kaldutakse selle filosoofiat nägema tõusvas arengujoones, siis võib selle põhjuseks pidada asjaolu, et juba ajalooliseks saanud suhtutakse suurema aukartusega; peale selle on varasematel filosoofidel juba vähemasti oma ajalooline mõju ette näidata, nii et neid hinnatakse pigem ajaloolise kui tegeliku tähtsuse alusel, ning seda enam, et sageli ei sõandatagi neid kahte eristada.

Kuid just need targimad pead mõtlejate seas ei uskunud ise varasema filosoofeerimise ning isegi selle klassikaliste eeskujude kõigutamatusesse, püsivatesse tulemustesse; see ilmneb asjaolust, et põhimõtteliselt alustab iga uus süsteem jälle täiesti algusest, et iga mõtleja otsib endale kindlat jalgealust ega soovi toetuda oma

Die Wende der Philosophie. — *Erkenntnis*, Bd. 1, 1930–1931, S. 4–11.

eelkäijate õlule. Descartes tunneb end (õigusega) igas suhtes tee-rajajana; Spinoza usub, et matemaatilise vormi (küll üsnagi pinnapealse) sissetoomisega on ta leidnud ülimalt filosoofilise meetodi; ning Kant on veendunud, et filosoofia asub nüüd lõpuks teaduse kindlale rajale, kui tema on avanud selleks tee. Edasised näited on tarbetud, sest peaaegu kõik suured mõtlejad on pidanud tarvilikuks filosoofiat radikaalselt reformida ning seda ise teha püüdnud.

Niisugusest filosoofia omapärasest saatusest on nõnda sageli vesteldud ning selle üle nõnda sageli kaevatud, et sellest on isegi juba triviaalne rääkida; vaikiv skepsis ning tagasitõmbumine tunduvad ainsate sobivate hoiakutena. Filosoofia enam kui kahe tuhande aasta kogemus näib meile õpetavat, et enam ei saa tõsiselt võtta ühtegi katset süsteemide kaosele lõpu teha ning filosoofia saatust muuta. Vihje, et inimene on lahendanud lõpuks ka kõige kangekaelsemad probleemid, näiteks Daidalose probleemi, ei paku teadajale troosti, kuna ta kardab just seda, et filosoofia ei suuda eales ehtsat "probleemi" esitada.

Ma lubasin endal vihjata sellele sageli mainitud filosoofiliste arvamuste anarhiale, et ei tekiks mingit kahtlust, et ma olen täiesti teadlik selle veendumuse kaalukusest ning olulisusest, mida ma nüüd väljendada soovin. Ma olen nimelt veendunud, et me asume nüüd filosoofia viimses pöördepunktis ning et meil on täielik õigus pidada süsteemide viljatut võitlust lõppenuks. Käesoleval ajal, nii ma väidan, on meie käsutuses juba vahendid, millega muuta iga selline võitlus tarbetuks; asi on vaid nende otsustavas kasutamises.

Neid vahendeid on loodud vaikselt, ilma et neid oleks märganud filosoofia õpetajate ning kirjutajate enamik, ning niiviisi on kujunenud varasemaga võrreldamatu olukord. Et olukord on tõepoolest ainulaadne ning asettleidev pööre tõepoolest viimne, seda saab näha vaid uute teedega tutvudes ning nende seisukohast tagasi vaadates kõigile nendele ettevõtmistele, mida on kunagi peetud "filosoofiliseks".

Need teed saavad alguse *loogikast*. Nende algust tajus ebamääraselt Leibniz; viimastel aastakümnetel on olulisi radu lahti puhastanud Gottlob Frege ning Bertrand Russell, kuid otsustava pöördepunktini jõudis esimesena Ludwig Wittgenstein (*Loogilise filosoofilises traktaadis*, 1922).

Teadupärast on matemaatikud viimastel aastakümnetel arenanud uusi loogikameetodeid, peamiselt iseenda probleemide lahendamiseks, millest ei olnud võimalik jagu saada traditsioonilise loogikaga; ent seejärel on niiviisi sünenud loogika näidanud oma ülimust vanade loogikavormide ees ka mujal (vt Carnapi artiklit selles vihus¹) ning ületab need kahtlemata peagi täielikult. Kas see loogika ongi nüüd see suur vahend, mille kohta ma varem laususin, et see võib meid põhimõtteliselt vabastada kõikidest filosoofilistest vaidlustest? Kas pakub ta meile üldisi ettekirjutusi, mille abil saab vähemalt põhimõtteliselt lahendada kõik filosoofia traditsioonilised probleemid?

Kui see oleks nii, siis vaevalt oleks mul õigust öelda, et on loodud täiesti uus olukord, sest sellisel juhul oleks saavutatud vaid järkjärguline, nii-öelda tehniline edasimineku, nagu sise-põlemismootori leiutamine võimaldas lõpuks lahendada lendamise probleemi. Kui kõrgelt me uute meetodite väärtust ka hindaksime, ei saa pelga meetodi väljaarendamisega kunagi jõuda millegi niivõrd põhimõtteliseni. Suur pööre ei toimu mitte tänu meetodile, vaid millegi muu tõttu, mida see esmalt võimaldas ning ärgitas, aga mis toimib palju sügavamal tasandil: see on arusaam loogilisuse enda loomusest.

Seda, et loogiline on mõnes mõttes puhtalt *formaalne*, on juba ammu ja sageli öeldud; sellegipoolest ei ole puhaste vormide loomust seni veel täiesti selgelt mõistetud. Tee selguse poole lähtub tõsiasi, et iga teadmine on väljendus või esitus [*Darstellung*]. Ta väljendab nimelt tunnetatud olukorda [*Tatbestand*] ning see saab toimuda mitmel viisil, mis tahes keeles ning suvalises märgisüsteemis; kõigil neil võimalikel esitusviisidel peab olema midagi ühist, kui nad väljendavad sama teadmist ning selleks ühisosaks on nende loogiline vorm.

Seega on kogu teadmine ainult tänu oma vormile teadmine; selle kaudu väljendab ta tunnetatud olukorda, kuid vormi enast ei saa omakorda esitada; ainuüksi vorm ongi teadmise puhul tähtis, kõik muu sealjuures on ebaoluline ning juhuslik

¹R. Carnap. Die alte und die neue Logik. — *Erkenntnis*, Bd. 1, 1930–31, lk 12–26. *Tlk.*

väljendusmaterjal, mis ei erine näiteks tindist, mida me kasutame lause üleskirjutamiseks.

Sel lihtsal arusaamal on ülisuure kandejõuga järeldusi. Kõigepealt saab selle abil ühele poole "tunnetusteooria" traditsiooniliste probleemidega. Inimese "tunnetusvõime" uurimise asemele, selles osas, mida psühholoogia üle võtta ei saa, astub väljenduse ning esituse loomuse — s.t iga võimaliku "keele" selle sõna kõige laiemas tähenduses — mõtestamine. "Tunnetuse kehtivuse ning piiride" probleem langeb ära. Kõik, mida saab väljendada, on tunnetatav ning väljendada saab kõike, mille kohta saab mõttekalt küsimusi esitada. Seega ei leidu põhimõtteliselt vastamatuid küsimusi, põhimõtteliselt lahendamatu probleeme. Need, mida on seni selleks peetud, ei ole tõelised küsimused, vaid sõnade mõttetud järjestused, mis paistavad küll väliselt küsimuste moodi, kuna nad tunduvad järgivat tavapäraseid grammatikareegleid, kuid tegelikult koosnevad nad müra, kuna nad on vastuolus loogilise süntaksi sügavate sisemiste reeglitega, mille uus analüüs on nähtavale toonud.

Alati kui tekib mõttekas probleem, on teoreetiliselt võimalik ka näidata teed, mis viib selle lahenduseni, kuna selle tee näitamine osutub põhimõtteliselt kokkulangevaks selle mõtte esitamisega; praktikas võivad selle tee käimist muidugi takistada tegelikud olud, näiteks puudulikud inimvõimed. Verifikatsiooniakt, mis lõpuks lahendusteel kroonib, on alati sama liiki: selleks on konkreetse olukorra esinemine, mis tehakse kindlaks vaatluse, vahetu kogemuse teel. Sellisel viisil tehakse tegelikult nii teaduses kui igapäevaelus kindlaks iga väite tõesus (või väärus). Tõdede kontrollimiseks ning kinnitamiseks ei leidu seega muud viisi kui vaatlus ning empiiriline teadus. Iga teadus (kui me peame silmas selle *sisu*, mitte selle saavutamise inimlikke viise) on teadmiste, s.t tõeste kogemuslausete süsteem; ning kõik teadused kokku, igapäevaelu väited kaasa arvatud, on *see üks* teadmiste süsteem; peale selle ei leidu lisaks "filosoofilisi" tõdesid, sest filosoofia ei ole lausete süsteem ega teadus.

Aga mis ta siis on? Tõepoolest pole ta teadus, kuid ometi on ta midagi nõnda suurt ning olulist, et teda võib edasi austada teaduste kuningannana nagu varasematel aegadel; sest kusagil ei ole kirjas, et teaduste kuninganna ise peaks olema teadus. Me

näeme temas nüüd — ning see märgistab positiivselt praegust suurt pööret — mitte teadmiste, vaid *tegude* süsteemi; filosoofia on nimelt see tegevus, mille käigus määratakse kindlaks või avastatakse väidete *tähendus*. Filosoofias selgitatakse lauseid, teadus verifitseerib neid. Teadus tegeleb väidete tõesusega, filosoofia aga sellega, mida need väited päriselt *tähendavad*. Teaduse sisu, süda ja hing seisneb muidugi selles, mida tema väidetega lõppude lõpuks *silmas peetakse*; mõtestamise [*Sinngebung*] filosoofiline tegevus on seega kogu teadusliku tunnetuse A ja O. Kahtlemata on seda täiesti õigesti aimatud, kui öeldakse, et filosoofia annab teaduste ehitisele nii aluspõhja kui katuse; ekslik oli üksnes arvamus, et vundament koosneb “filosoofilistest lausetest” (tunnetusteooria lausetest) ning et ehitist kroonib filosoofiliste lausete kuppel (mida nimetatakse metafüüsikaks).

Seda, et filosoofia ei seisne lausete esitamises ning et väiteid ei saa seega mõtestada omakorda teiste väidetega, on lihtne näha. Sest kui ma esitan oma sõnade tähenduse selgitavate lausetega ning definitsioonidega, seega uute sõnade abil, siis tuleb meil jälle pärida nende uute sõnade tähenduse järele ja nõnda edasi. See protsess ei saa kesta lõputult ning ta lõpeb alati viitega tõsiasjadele, demonstreerides seda, mida silmas peeti, niisiis tegelikes tegudes; ainult neile ei saa anda edasist selgitust ja seda pole tarviski; see viimane mõtestus leiab seega aset *tegude* abil, mis moodustavadki filosoofilise tegevuse.

Möödunud aegade tõsisemaks eksimuseks oli arvamus, et tõelise mõtte ning lõpliku sisu saab formuleerida omakorda teiste väidete abil ning seda saab seega teadmisenäsi esitada: see oli “metafüüsika” eksimus. Metafüüsikute jõupingutused on alalõpmata olnud suunatud absurdsele eesmärgile² väljendada teadmise kaudu puhaste kvaliteetide sisu (asjade “olemust”) ning ütelda seega öeldamatut; kvaliteete ei saa välja öelda, neile saab ainult elamuses [*Erlebnis*] osutada ning teadmiselega pole siin midagi pistmist.

Nii variseb metafüüsika kokku ja mitte sellepärast (nagu arvas Kant), et inimõistus poleks võimeline tema ülesannet ellu viima, vaid sellepärast, et sellist ülesannet lihtsalt ei leidugi. Kui on

²Vrd minu artiklit “Erleben, Erkennen, Metaphysik”. — *Kant-Studien*, Bd. 31, 1926, lk 146.

avastatud küsimuseesituse eksitavus, muutub aga metafüüsiliste vaidluste ajalugu sedamaid mõistetavaks.

Kui meie seisukoht on õige, siis peab ta end üldiselt ka ajalooliselt õigustama. Ta peab näitama, et on võimeline seletama muutust sõna "filosoofia" tähenduses.

Tegemist on tõepoolest sellega. See, et antiikajal ning tegelikult kuni uusajani võrdus filosoofia lihtsalt igasuguse puhtteoreetilise teadusliku uurimisega, annab tunnistust sellest, et teadus asus veel staadiumis, kus tema peaaülesandeks oli alles oma põhimõistete selgitamine; eriteaduste iseseisvumine oma ühise ema rüpest annab tunnistust sellest, et teatud põhimõistete tähendus on saanud piisavalt selgeks, et nendega saaks tulemuslikult edasi töötada. Kui me tänapäeval veel leiame, et näiteks eetika ja esteetika ning mõnikord isegi psühholoogia veel filosoofiasse kuuluvad, siis näitavad need valdkonnad sellega välja, et nende käsutuses ei ole veel piisavalt selgeid põhimõisteid, et pigem on nende jõupingutused veel peamiselt suunatud oma lausete *mõttele*. Ning lõpuks: kui üldtunnustatud teaduses kerkib järsku esile vajadus põhimõistete tõelise tähenduse uuestimõtestamiseks ning seeläbi jõutakse mõtte sügavama selgemeniseni, siis peetakse seda saavutust otsekohe väljapaistvalt filosoofiliseks. Üldiselt ollakse seda meelt, et nt Einsteini saavutus, mis lähtus aja ja ruumi kohta käivate väidete tähenduse analüüsist, oli tegelikult pigem filosoofiline. Siia võime veel lisada, et otsustavad, epohhiloovad edusammud teadustes on ikka seisnenud aluslausete tähenduse selgitamises ning selleni jõuavad ainult need, kellel on annet filosoofiliseks tegevuseks; suur teadlane on seega alati ühtlasi filosoof.

Et filosoofia nimetust antakse sageli ka nendele vaimupingutustele, mis ei tegele puhta tunnetuse, vaid elu ohjamisega, on samuti kerge mõista, kuna elutark eristub arulagedast karjast selle poolest, et ta oskab teistest selgemalt näidata, milles seisneb väidete ning üldiselt eluliste asjade kohta esitatud küsimuste mõte, nii nagu nad on tegelikkuses ja soovides.

Suur pööre filosoofias tähistab samuti loobumist teatud eksiteedest, millele asuti 19. sajandi teisel poolel ning mis viisid filosoofia täiesti väärare hindamisele ning väärtustamisele: ma pean silmas katseid omistada talle induktiivset iseloomu ning seega arvamus, nagu koosneks filosoofia pelgalt hüpoteetiliselt kehtiva-

test väidetest. Varasemad mõtlejad jäid kaugemale arvamusest, et nende väited on üksnes tõenäolised; nad oleksid selle arusaama filosoofiale ebaväärsena tagasi lükanud. Sellega väljendasid nad õiget instinkti, et filosoofia annab teadmisele viimse pidepunkti. Meil tuleb aga pidada nende vastupidist dogmat, nagu esitaks filosoofia tingimatult tõeseid aprioorseid printsiipe, selle instinkti äärmiselt ebaõnnestunud väljenduseks, seda enam, et filosoofia ei koosnegi väidetest. Ent ka meie usume filosoofia väärikusse ning peame ebakindluse ja pelga tõenäolisuse iseloomu sellega ühitamatuks ja rõõmustame selle üle, et suur pööre muudab ometi kord võimatuks talle sellist iseloomu külge pookida. Tõenäosuse ning ebakindluse mõisted ei käi ju kokku mõtestusaktidega, millest filosoofia koosneb. Tal on õigupoolest tegemist määrangutega [*Setzungen*], mis annavad kõigile väidetele nende tähenduse täiesti viimses mõttes. Meie kas *haarame* seda tähendust ning siis me teame, mida väitega silmas peetakse, või mitte, ning siis seisavad meie ees üksnes tähendusetud sõnad, mis ei kujuta endast väidet; kolmandat võimalust ei leidu ning kehtivusest mingi tõenäosusega ei saa juttugi olla. Nii paistab, et pärast suurt pööret väljendab filosoofia oma lõplikkuse [*Endgültigkeit*] iseloomu selgemalt kui kunagi varem.

Ainult tänu sellele iseloomule saab süsteemide võitlust lõpetada. Ma kordan, et esitatud seisukohtade tulemusel võime seda juba põhimõtteliselt lõpetatuks lugeda ning ma loodan, et see saab veelgi selgemaks siinse ajakirja³ veergudel, nüüd kus talle on langenud osaks uus elujärg.

Kindlasti esineb veel mitmeid järellahinguid ning paljud jätkavad siiski veel sajandeid tallamist sisseharjunud radadel; filosoofilised autorid arutavad veel pikka aega vanu pseudoprobleeme, ent lõpuks neid enam ei kuulata ning nad meenutavad näitlejaid, kes jätkavad veel mõnda aega etendusega, enne kui märkavad, et vaatajad on vähehaaval laiali läinud. Siis ei ole enam tarvidust kõnelda “filosoofilistest küsimustest”, kuna *kõigist* küsimustest kõneldakse filosoofiliselt — see tähendab, mõttekalt ning selgelt.

³ Ajakiri *Erkenntnis*, varasema pealkirjaga *Annalen der Philosophie*. *Tlk.*

FRIEDRICH ALBERT MORITZ SCHLICK sündis 14. aprillil 1882 vabrikandi pojana Berliinis. Ta õppis füüsikat Berliinis, Lausanne'is ja Heidelbergis, kaitses 1904 Berliinis doktorikraadi valguse füüsika alal ning habiliterus 1911 Rostockis väitekirjaga tõe mõiste kohta. Schlick töötas 1911–1921 Rostocki ülikoolis, 1921 Kielis ning 1922–1936 induktiivteaduste teooria ja ajaloo professorina Viini ülikoolis. Seal koondas Schlick enda ümber teaduste filosoofilistest alustest huvituvaid inimesi; aktiivseimate kooskäijate seas olid matemaatik Hans Hahn, majandusteadlane ja sotsioloog Otto Neurath, filosoof Victor Kraft ning noorematest liikmetest Herbert Feigl ja Friedrich Waismann. Schlick kutsus Viini ka Rudolf Carnapi ning pärastpoole liitusid arutlustega veel matemaatikud Karl Menger, Kurt Gödel ja Gustav Bergmann ning mitmed teised. Varsti hakati seda rühma tähistama nimetusega *Wiener Kreis* ning Schlicki võib õigusega pidada selle asutajaks. Erinevalt teistest Viini ringi liikmetest ei väljendanud Schlick ringi liikmete seas levinud vasakpoolseid ning kirikuvastaseid hoiakuid.

Tema varasemad tähtsamad teosed on *Raum und Zeit in der moderne Physik* (1917), mis on üks esimesi raamatuid, kus vaadeldakse üldrelatiivsusteooria filosoofilist olulisust, ja empirismi kaitsev ning aprioorse teadmise võimalikkust eitav *Allgemeine Erkenntnislehre* (1918). Need raamatud ei olnud veel mõjutatud traditsioonilisi metafüüsilisi probleeme kõrvaleheitvast loogilisest positivismist, mis kristalliseerus Schlicki artiklites hiljem, suuresti Ludwig Wittgensteini isiklikul mõjul, keda ta esmakordselt kohtas 1927. aastal. 1930. a ilmunud raamatus *Fragen der Ethik* vaatlleb ta eetikat psühholoogia osana. Siin tõlgitud artikkel juhatab sisse R. Carnapi ning H. Reichenbachi asutatud ajakirja *Erkenntnis* esimese numbri. Schlick suri 22. juunil 1936, mõrvatuna ühe oma endise õpilase poolt. Postuumselt avaldatud teostest tasub ära märkida *Gesammelte Aufsätze 1926–1936* (1938), *Gesetz, Kausalität und Wahrscheinlichkeit* (1948) ning kaheköitelist *Philosophical Papers* (1979).

Tõlkija

METAFÜÜSIKA ÜLETAMINE KEELE LOOGILISE ANALÜÜSIGA

Rudolf Carnap

Tõlkinud Bruno Mölder

1. SISSEJUHATUS

Alates kreeka skeptikutest kuni 19. sajandi empiristideni välja on esinenud palju *metafüüsika vastaseid*. On esitatud väga erinevat laadi kriitikat. Mitmed kuulutasid metafüüsilise õpetuse *vääraks*, kuna see räägib vastu meie kogemuslikule tunnetusele. Teised jälle peavad seda üksnes *ebakindlaks*, kuna tema küsimuseasetus ületab inimtunnetuse piirid. Paljud antimetafüüsikud teatasid, et metafüüsiliste küsimustega tegelemine on *viljatu*; leidugu siis neile küsimustele vastus või mitte, igal juhul on tarbetu nende pärast muretseda; pühendugem parem täielikult nendele praktilistele ülesannetele, mis argipäev tegusa inimese ette seab!

Tänu *moodsa loogika* arengule osutub võimalikuks anda uus ning teravam vastus küsimusele metafüüsika kehtivusest ning õigustatusest. Uurimused “rakendusloogikas” või “tunnetusteoorias”, mille sihiks on loogilise analüüsi teel selgitada teaduslike lausete tunnetuslikku sisu ning seeläbi neis lausetes sisalduvate sõnade (“mõistete”) tähendust, viivad ühele positiivsele ning ühele negatiivsele tulemusele. Positiivne tulemus saavutatakse empiirilise teaduse valdkonnas; selgitatakse mitmesuguste teadusharude üksikuid mõisteid; tuuakse välja nende formaalloogilised

Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache. — *Erkenntnis*, Bd. 2, 1931–1932, S. 219–241.

ning tunnetusteoreetilised seosed. *Metafüüsika* valdkonnas (mis hõlmab kogu väärtusfilosoofiat ning normatiivset teadust) viib loogiline analüüs negatiivse tulemuseni, et *selle valdkonna niinimetatud laused on täiesti mõttetu*. Seeläbi jõutakse metafüüsika seesugusele radikaalsele ületamisele, mis ei olnud varasematest anti-metafüüsilistest vaatepunktidest veel võimalik. Ehkki sellesarnaseid ideid võis leida ka mitmetest varasematest arutlustest, näiteks nominalistlikest, osutub selle otsustav läbiviimine võimalikuks alles nüüd, kui loogikast on tänu viimastel kümnenditel toimunud arengutele saanud küllaldase teravusega tööriist.

Kui me ütleme, et metafüüsika niinimetatud laused on *mõttetu* [*sinnlos*], siis mõistetakse seda sõna rangeimas tähenduses. Lõdvas tähenduses nimetatakse lauset või küsimust mõttetuks, kui selle esitamine on täiesti viljatu (nt küsimus: “Kui suur on nende Viini elanike keskmine kehakaal, kelle telefoninumber lõpeb kolmega?”), või lauset, mis on üsna ilmselt väär (nt “Aastal 1910 oli Viinis kuus elanikku”), või sellist lauset, mis pole mitte ainult empiirilisel, vaid ka loogiliselt väär, seega vasturääkiv (nt “Isikud A ja B on kumbki teineteisest aasta vanem”). Seesugused laused on siiski mõttekad, ehkki viljatud ning väärad; sest ainult mõttekaid lauseid saab üldse jagada (teoreetiliselt) viljakateks ning viljatuteks, tõesteks ning vääradeks. Ranges tähenduses *mõttetu* on seevastu sõnajärjestus siis, kui ta ei moodusta antud keeles mingit lauset. Võib juhtuda, et selline sõnajärjestus näib esmapilgul lausena; sellisel juhul nimetame seda *pseudolauseks* [*Scheinsatz*]. Meie tees kõlab nüüd järgmiselt: loogilisest analüüsist koorub välja, et metafüüsika oletatavad laused on pseudolauseid.

Keel koosneb sõnavarast ja süntaksist, s.t sõnade hulgast, millel on tähendus, ning lausete moodustamise reeglitest; need reeglid näitavad, kuidas võib lauseid moodustada eri liiki sõnadest. Vastavalt leidub kahte liiki pseudolauseid: nad kas sisaldavad sõna, millel arvatakse ekslikult olevat tähendus, või on koostiseks olevad sõnad küll tähenduslikud, aga nad on kokku pandud ebasüntaktilisel viisil, nii et tulemuseks ei ole mõttekas lause. Me vaatleme näidete varal, et metafüüsikas esineb mõlemat liiki pseudolauseid. Hiljem tulevad vaatluse alla põhjendused meie seisukohale, et kogu metafüüsika koosnebki sellistest pseudolausestest.

2. SÕNA TÄHENDUS

Kui sõnal on (kindlaksmääratud keeles) tähendus [*Bedeutung*], siis öeldakse ka, et ta tähistab “mõistet”; kui tal ainult näib tähendus olevat, siis räägime “pseudomõistest”. Kuidas seletada pseudomõiste päritolu? Kas ei ole iga sõna keelde toodud üksnes millegi kindlapiirilise tähistamiseks, nii et tal on kindlapiirilise tähendus juba tema esimesest kasutuskorrast peale? Kuidas saab siis traditsioonilises keeles olla tähendusetuid sõnu? Igatahes oli algselt igal sõnal (välja arvatud mõni harv erand, mille kohta toome näiteid hiljem) tähendus. Ajaloolise arengu käigus muudab sõna oma tähendust sageli. Samuti juhtub aeg-ajalt, et sõna kaotab oma vana tähenduse, ilma et ta omandaks uue. Niiviisi tekibki pseudomõiste.

Milles siis seisneb *sõna tähendus*? Millised tingimused peavad sõna puhul olema täidetud, et tal saaks olla tähendus? (Meie uurimus ei sõltu sellest, kas need tingimused on eksplitseeritud, nagu mõnede moodsa teaduse sõnade ja sümbolite korral, või nõustutakse nendega vaikimisi, nagu on enamiku traditsioonilise keele sõnadega.) Esiteks peab olema kindlaks määratud sõna *süntaks*, s.t tema esinemise viis lihtsaimas lausevormis, milles ta saab esineda; me kutsume seda lausevormi tema *elementaar-lauseks*. Sõna “kivi” elementaarne lausevorm on nt “*x* on kivi”; sellise vormiga lausetes seisab “*x-i*” kohal mingi asjade kategooriasse kuuluv tähistaja, nagu näiteks “see teemant”, “see õun”. Teiseks peab seda sõna sisaldava elementaarlause *S* puhul leiduma vastus järgmistele küsimustele, mida on võimalik sõnastada mitut moodi:

1. Millistest lausetest on *S* *tuletatav* ning millised laused on tuletavad *S*-ist?
2. Millistel tingimustel peab *S* olema *tõene* ning millistel tingimustel peab ta olema *väär*?
3. Kuidas tuleb *S*-i *verifitseerida*?
4. Milline *mõte* [*Sinn*] on *S*-il?

(1) on sõnastatud korrektselt; (2) sõnastus juhindub loogika kõnepruugist, (3) tunnetusteooria kõnepruugist, (4) filosoofia (femenomenoloogia) kõnepruugist. Seda, et filosoofide poolt (4)-s sil-

maspeetut saab väljendada (2)-ga, väitis Wittgenstein: lause mõte seisneb tema tõekriteeriumis. ((1) on "metaloogiline" sõnastus; detailne käsitus metaloogikast kui süntaksi ja mõtte, s.t tuletuste teooriast antakse hiljem teises kohas.)

Mitmete sõnade puhul, iseäranis teaduslike sõnade valdava enamiku korral, on võimalik määratleda nende tähendust teistele sõnadele tagasiviimisega ("konstitutsioon", "definiitsioon"). Näiteks: "artropoodid" on kitiinist kehakattega, jagunenud keha ning liigendunud jäsemetega loomad." Sellega on vastatud ülalmainitud küsimus sõna "artropood" elementaarsest lausevormist: on määratletud, et sellise vormiga lause on tuletatav eeldustest vormis " x on loom", " x -il on jagunenud keha", " x -il on liigendunud jäsemed", " x -i kehakate on kitiinist" ning et ümberpööratult on iga neist lausetest tuletatav esialgsest lausest. Nende määratlustega "artropoodi" kohta käiva elementaarlause tuletatavusest (teisisõnu: tõekriteeriumist, verifitseerimise meetodist, mõttest) on kindlaks määratud sõna "artropood" tähendus. Sellisel viisil taandatakse iga keele sõna teistele sõnadele ning viimaks sõnadele, mis esinevad nn "vaatluslausetes" või "protokolllausetes". Selle taandamise kaudu omandab sõna oma tähenduse.

Antud juhul võime jätta täiesti kõrvale küsimuse aluslauset (protokoll-lauset) sisust ning vormist, mis ei ole veel lõplikult lahendatud. Tunnetusteoorias ollakse harjunud ütleva, et aluslased osutavad "antule"; kuid puudub üksmeel küsimuses, mis see antu on. Aeg-ajalt esitatakse vaadet, et laused antu kohta kõnelevad lihtsaimatest meele- ja tunde kvaliteetidest (nt "soe", "sinine", "rõõm" jms); teised kalduvad pooldama vaadet, et aluslased osutavad tervikkogemustele ning nendevahelistele sarnasustele; on veel üks vaatekoht, mille järgi isegi aluslased räägivad asjadest. Sõltumata nende arvamuste erinevusest on kindel, et sõnadejadal on mõte vaid siis, kui on kindlaks määratud tema tuletusseosed protokoll-lausetega, olgu siis protokoll-lausetes omandatud millised tahes; ning samamoodi on sõnal ainult siis tähendus, kui laused, milles ta võib esineda, on taandatavad protokoll-lausetele.

Kuna sõna tähendus on kindlaks määratud tema kriteeriumiga (teisisõnu: tuletusseostega, millesse astub tema elementaarlause, tema tõetingimustega, tema verifitseerimise meetodiga), siis ei ole võimalik pärast kriteeriumis kokkuleppimist vabalt otsustada, mida keegi soovib selle sõnaga "silmas pidada". Et anda sõnale täpne tähendus, ei saa esitada midagi vähemat tema kriteeriu-

mist; ent midagi enamat kriteeriumist ei saa samuti esitada, kuna selle kaudu on kõik edasine ära määratud. Kriteerium sisaldab tähendust implitsiitselt; üle jääb vaid seda eksplitsiitselt esitada.

Oletame näiteks, et keegi loob uue sõna "babine" ning väidab, et leidub asju, mis on babised, ja asju, mis ei ole babised. Et sõna tähendust teada saada, küsime temalt selle kriteeriumi: kuidas teha konkreetsel juhtumil kindlaks, kas mingi kindel asi on babine või mitte? Oletame algul, et küsija jääb vastuseta; ta ütleb, et babisusel puuduvad empiirilised tunnusmärgid. Sellisel juhul ei peaks me sõna kasutamist lubatavaks. Kui sõna kasutaja ütleb siiski, et leiduvad asjad, mis on babised, ning asjad, mis ei ole babised, ainult inimese nõrgale ja piiratud mõistusele jääb alatiseks saladuseks, millised asjad on babised ja millised mitte, siis peame seda tühjaks sõnutsemiseks. Võib-olla kinnitab ta meile, et ta peab sõnaga "babine" siiski midagi silmas. Aga sellest me saame teada vaid psühholoogilise tõsiasja, et ta seostab selle sõnaga mingit liiki kujutlusi ning tundmusi. Seeläbi aga ei omanda sõna mingit tähendust. Kui sõna kriteerium ei ole kindlaks määratud, siis ei lausu seda sisaldavad laused midagi, nad on pelgalt pseudolaused.

Võtame teiseks olukorra, kus on kindlaks määratud uue sõna, nt "bebine" kriteerium; täpsemalt, olgu lause "See asi on bebine" tõene siis ja ainult siis, kui see asi on nelinurkne. (Antud kontekstis pole oluline, kas see kriteerium on sõnastatud eksplitsiitselt või kas me tuletame selle, vaadeldes olukordi, kus seda sõna kasutatakse jaatavalt ning kus seda kasutatakse eitavalt.) Siis ütleme: sõna "bebine" on sama tähendusega mis sõna "nelinurkne". Ning me ei luba selle kasutajatel öelda, et sellegipoolest nad "peavad silmas" sellega midagi muud kui "nelinurkne"; et ehkki iga nelinurkne asi on ühtlasi bebine ning vastupidi, on see nõnda üksnes seetõttu, et nelinurksus on bebisuse nähtav ilming, ent viimane ise on varjatud, mittetajutav omadus. Me vastaksime, et pärast seda, kui kriteerium on kindlaks määratud, on samamoodi kindlaks määratud, et "bebine" tähendab "nelinurkne" ning edaspidi pole voli selle sõnaga midagi muud "silmas pidada".

Võtkem meie analüüsi tulemused lühidalt kokku. Olgu "a" mis tahes sõna ning " $S(a)$ " elementaarlause, milles ta esineb. Siis võib "a" tähenduslikkuse piisava ja tarviliku tingimuse anda iga järgmise sõnastusega, mis põhimõtteliselt ütlevad sedasama asja:

1. "a" empiirilised tunnusmärgid on teada.
2. On kokku lepitud, millistest protokoll-lausetest on " $S(a)$ " tuletatav.
3. " $S(a)$ " tõetingimused on kindlaks määratud.
4. " $S(a)$ " verifitseerimise viis on teada.¹

3. METAFÜÜSILISED TÄHENDUSETUD SÕNAD

Paljude metafüüsika sõnade puhul paistab, et nad ei täida ülalesitatud tingimust ning et neil seega puudub tähendus.

Võtame näiteks metafüüsilise termini "printsiiip" (olemisprintsiiibi, mitte tunnetusteoreetilise printsiiibi ega põhilause tähenduses). Erinevad metafüüsikud pakuvad vastuseks küsimusele, mis on (kõrgeim) "maailma (või "asjade", "olemise", "oleva") printsiiip", et see on nt vesi, arv, vorm, liikumine, elu, vaim, idee, teadvustamatu, tegu, hüve ja nõnda edasi. Selleks et leida sõna "printsiiip" tähendust selles metafüüsilises küsimuses, tuleb meil metafüüsikult küsida, millistel tingimustel oleks lause vormiga " x on y -i printsiiip" tõene ning millistel tingimustel oleks ta väär; teisisõnu: me pärimis sõna "printsiiip" tunnusmärkide või definitsiooni järele. Metafüüsik vastab umbes nii: " x on y -i printsiiip" peab tähendama " y pärineb x -ist", " y -i olemine rajaneb x -i olemisel", " y eksisteerib tänu x -ile" ja nii edasi. Need sõnad on aga mitmemõttelised ning ähmased. Sageli on neil selge tähendus; nt ütleme me mõne asja või protsessi y kohta, et ta "pärineb" x -ist, kui me vaatleme, et x -liiki asjadele või protsessidele järgneb sagedasti või alati y -liiki asi või protsess (põhjuslik seos seaduspärase järgnevuse mõttes). Aga metafüüsik ütleb meile, et ta ei pea sil-

¹Siinsele esitusele aluseks olevat loogilist ning tunnetusteoreetilist käsitlust saab siinkohal üksnes lühidalt osutada, vt Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, 1922; Carnap, *Der logische Aufbau der Welt*, 1928; Waismann, *Logik, Sprache, Philosophie*, valmimas. (Viimane teos, mis püüdis süstemaatiliselt esitada Wittgensteini *Traktaadi* sisu, jäi ilmumata ka pärast Wittgensteini nõutud mitmekordset ümberkirjutamist, kuna Wittgenstein teatas lõpuks, et ta ei soovi oma vaadete populariseerimist. Raamat anti esmakordselt välja alles 1965. aastal ingliskeelses tõlkes, saksa keeles ilmus see 1976. aastal. *Tlk.*)

mas seda empiirilisel kindlakstehtavat seost; sest muidu osutuksid tema metafüüsilised teesid lihtsateks kogemuslauseteks, mis oleksid sama liiki nagu füüsika laused. Väljend "pärima" ei tähenda siin ajalise järgnevuse ning tingimise seost, mida see sõna harilikult tähendab. Ometi ei esitata ühtegi kriteeriumi mingi teise tähenduse jaoks. Järelikult seda oletatavat "metafüüsilist" tähendust, mis sellel sõnal siin olema peab, erinevalt mainitud empiirilisest tähendusest, üldse ei eksisteerigi. Kui me mõtleme sõna *principium* (ning vastava kreeka sõna "ἀρχή") algele tähendusele, siis märkame siin sama arengukäiku. Algne tähendus "algus" on sõnalt avalikult ära võetud; eeldatakse, et ta ei tähenda enam ajaliselt eelnevat, vaid eelnevat mingisuguses teises, erilisel metafüüsilises mõttes. Selle "metafüüsilise mõtte" kohta aga kriteeriumi ei anta. Mõlemal juhul on sõnalt seega võetud ära tema varasem tähendus, uut vastu andmata; järele jääb sõna nagu tühi kest. Varasemast tähenduslikust perioodist on talle assotsiatiivselt külge jäänud veel mitmesugused ettekujutused; need seostuvad uute ettekujutuste ja tunnetega seose kaudu, milles nüüdsest seda sõna kasutatakse. Aga see ei anna sõnale veel tähendust; ning ta jääb ka edaspidi tähendusetuks, seni kui ei saa näidata teed verifitseerimiseks.

Teiseks näiteks on sõna "jumal". Selle sõna puhul tuleb meil, hoolimata kasutuse erinevustest iga valdkonna sees, eristada keelekasutust kolmel eri juhul või ajaloolisel perioodil, mis aga ajaliselt osalt kattuvad. *Mütoloogilises* keelekasutuses on sõnal selge tähendus. Selle sõnaga (või teiste keelte paralleelsete sõnadega) tähistatakse kehalisi olendeid, kes valitsesid Olymposel mäel, taevas või Hadeses ning keda on suuremal või vähemal määral õnnistatud võimu, tarkuse, headuse ja õnnega. Mõnikord tähistab see sõna ka hingelis-vaimseid olendeid, kellel küll inimeselaadne keha puudub, ent kes end sellegipoolest nähtava maailma asjades ning sündmustes näitavad ning on seetõttu empiirilisel kindlakstehtavad. Teisalt, oma *metafüüsilises* kasutuses osutab sõna "jumal" millelegi teispoole kogemust. Sõnalt on selgesti ära võetud osutus kehalisele olendile või kehalises peituvale hingelisele olendile. Ning kuna talle ei ole antud uut tähendust, siis on ta muutunud tähendusetuks. Kindlasti näib tihti nõnda, nagu oleks sõnal "jumal" tähendus ka metafüüsikas. Kuid esitatavad definitsioonid

osutuvad lähemal vaatlusel pseudodefinitsioonideks; nad viivad kas loogiliselt lubamatute sõnaühenditeni (millest kõneleme hiljem) või teiste metafüüsiliste sõnadeni (nt “ürgalge”, “absoluut”, “tingimatu”, “sõltumatu”, “iseseisev” ja nii edasi), ent mitte kunagi oma elementaarlause tõetingimusteni. Selle sõna puhul ei ole täidetud isegi loogika esimene nõudmine, nimelt nõue määratleda süntaks, s.t tema esinemise vorm elementaarlauses. Elementaarlause peaks esinema siin vormis “ x on jumal”; ometi lükkab metafüüsik selle vormi täielikult tagasi, teist asemele andmata, või kui ta sellega nõustub, siis ei omista ta muutujale x süntaktilist kategooriat. (Kategooriateks on näiteks keha, kehade omadused, kehadevahelised suhted, arvud jne.)

Sõna “jumal” *teoloogiline kasutus* jääb mütoloogilise ja metafüüsilise kasutuse vahepeale. Tal ei ole siin oma tähendust, vaid toimub kõikumine ühelt mainitud tähenduselt teisele. Paljudel teoloogidel on selgelt empiiriline (meie terminoloogias niisiis “mütoloogiline”) jumalamõiste. Sellisel juhul näivlauseid ei esine, kuid teoloogile on ebasoodne asjaolu, et antud tõlgenduse järgi on teoloogia laused empiirilised ning alluvad seega empiirilise teaduse otsustustele. Teiste teoloogide keelekasutus on selgelt metafüüsiline. Kolmandad ei räägi üldse selgelt, kas siis seetõttu, et kord järgivad nad ühte, kord teist keelekasutust, või seetõttu, et nad väljendavad ennast ebaselges, mõlemale poolusele kalduvas sõnavaras.

Niisamuti nagu vaadeldud näidetes “printsip” ja “jumal”, *puudub* ka enamikul teistel *spetsiifiliselt metafüüsilistel terminitel tähendus*, nt “idee”, “absoluut”, “tingimatus”, “lõputus”, “oleva olemine”, “mitteolev”, “asi iseeneses”, “absoluutne vaim”, “objektiivne vaim”, “olemus”, “olemine iseeneses”, “olemine iseene jaoks”, “emanatsioon”, “manifestatsioon”, “artikulatsioon”, “mina”, “mittemina” jne. Nende väljenditega on samamoodi nagu varem vaadeldud sõnaga “babine”. Metafüüsik ütleb meile, et empiirilisi tõetingimusi ei saa anda; kui ta lisab sellele, et ta antud sõnaga sellegipoolest midagi “silmas peab”, siis teame, et sellega viidatakse kaasnevatele kujutuspiltidele ja tunnetele, mis aga sõnale mingit tähendust ei anna. Metafüüsika niinimetatud laused, mis sisaldavad seesuguseid sõnu, ei oma mõtet, ei ütle midagi, on pelgalt pseudolaused. Nende ajaloolist päritolu seletame hiljem.

4. LAUSE MÕTE

Seni oleme vaadelnud ainult neid pseudolauseid, mis sisaldavad tähendusetut sõna. Ent leidub ka teine liik pseudolauseid. Need koosnevad tähendusega sõnadest, kuid sõnad on kokku pandud seesugusel moel, et tulemusel ei ole mingit mõtet. Keele süntaks määrab, millised sõnakombinatsioonid on lubatavad ning millised lubamatud. Loomuliku keele grammatiline süntaks aga ei täida mõttetute sõnaühenduste välistamise ülesannet täielikult. Võtame näiteks järgnevad sõnajärjestused:

1. "Caesar on ja",
2. "Caesar on algarv".

Sõnajärjestus (1) on moodustatud süntaksi vastu eksides; süntaks nõuab, et kolmandal kohal ei asuks mitte sidesõna, vaid predikaat, seega nimisõna või omadussõna. Näiteks sõnajärjestus "Caesar on väejuht" on moodustatud süntaksipäraselt, see on mõttekas sõnajärjestus, päris lause. Kuid samamoodi on sõnajärjestus (2) süntaksipärane, kuna sellel on sama grammatiline vorm mis äsjamainitud lausel. Sellest hoolimata on (2) mõtetu. "Algarv" on arvude omadus; isikul ei saa seda ei olla ega saa see tal ka puududa. Kuna (2) näeb välja lause moodi, aga ei ole lause, sest ta ei väida midagi, ei väljenda ei kehtivat ega kehtetut asjaolu, siis nimetame seda sõnajärjestust "pseudolauseks". Kuna grammatilise süntaksi reegleid ei ole rikutud, siis võidakse kergesti esmapilgul ekslikult arvata, et tegemist on siiski lausega, ehkki vääraga. Kuid "a on algarv" on väär siis ja ainult siis, kui *a* jagub naturaalarvuga, mis erineb *a*-st ning 1-st; ilmsesti ei saa asendada "a-d" "Caesariga". Sai valitud selline näide, mille puhul mõttetust oleks kerge märgata; paljude metafüüsika nn lausete korral ei ole nõnda kerge aru saada, et nad on pseudolauseid. See, et harilikus keeles on võimalik moodustada mõttetuid sõnajärjestusi ilma grammatikareeglite vastu eksimata, näitab, et grammatiline süntaks on loogilisest vaatepunktist võetuna puudulik. Kui grammatiline süntaks vastaks täpselt loogilisele süntaksile, siis ei saaks pseudoväiteid tekkida. Kui grammatiline süntaks ei eristaks ainult sõnaliike, nagu nimisõnu, omadussõnu, tegusõnu, sidesõnu jne, vaid teeks ka iga sellise liigi sees teatavaid loogiliselt tarvilikke eristusi, siis ei saaks pseudolauseid moodustada.

Kui nt nimisõnad oleksid grammatiliselt jagatud eri liiki sõnadeks vastavalt sellele, kas nad tähistavad kehade või arvude jne omadusi, siis kuuluksid sõnad “væejuht” ja “algarv” grammatiliselt eri sõnaliikidesse ning (2) oleks sama keelevastane kui (1). Õigesti üles ehitatud keeles oleksid kõik mõttetud sõnajärjestused sama liiki nagu (1). Nad oleksid juba grammatika poolest automaatselt välistatud; s.t mõttetuse vältimiseks ei tuleks vaadata mitte üksikute sõnade tähendust, vaid ainult nende sõnaliiki (“süntaktilist kategooriat”, nt asi, asja omadus, asjadevaheline suhe, arv, arvu omadus, arvudevaheline suhe jt). Kui on õige meie tees, et metafüüsika laused on pseudolaused, siis ei saa loogiliselt õigesti üles ehitatud keeles metafüüsikat isegi mitte väljendada. Seetõttu on loogilise süntaksi ülesehitamise ülesandel, millega loogikud parajasti tegelevad, suur filosoofiline tähenduslikkus.

5. METAFÜÜSILISED PSEUDOLAUSED

Vaatleme nüüd mõningaid näiteid metafüüsilistest pseudolausetest, mille puhul võib iseäranis selgelt näha, et nad rikuvad loogilist süntaksit, ehkki ajaloolis-grammatilisest süntaksist on kinni peetud. Me valime mõned laused metafüüsilisest õpetusest, mis avaldab parajasti Saksamaal kõige tugevamat mõju.²

Uurida tuleb ainult olevat ja muud — *eimiskit*; olevat üksi ning edasi — *eimiskit*; olevat üksinda ja peale selle — *eimiskit*. *Kuidas on tolle Eimiskiga?* [---] *Kas Eimiski on ainult, kuna ei, s.t eitus on? Või on see ümberpöördukt? Kas eitus ja ei on ainult, kuna Eimiski on?* [---] *Meie väidame: Eimiski on algupärasem kui ei ning eitus.* [---] *Kust otsida Eimiskit? Kust me leiame Eimiski?* [---] *Me tunneme Eimiskit.* [---] *Pelg paljastab Eimiski.* [---] *See, mida ja millepärast me pelgame, oli “päristiselt” — eimiski.* Tõepoolest: *Eimiski ise — kui selline — oli sääl.* [---] *Kuidas on selle Eimiskiga?* [---] *Eimiski ise poleb.*

Näitamaks, et pseudolausete moodustamise võimalikkus põhineb keele loogilisel puudujäägil, esitame alljärgneva skeemi.

²Järgnevad tsitaadid (kursiiv originaalis) on võetud M. Heideggeri tekstist *Was ist Metaphysik?*, 1929. Samahästi oleksime võinud valida ka lõike mis tahes teiselt kaasaja või mineviku arvukatest metafüüsikutest; ometi paistavad valitud lõigud illustreerivat meie teesi iseäranis hästi.

I. Tavakeele mõttekad laused	II. Mõttekuse üleminek mõttetuseks tavakeeles	III. Loogiliselt korrektnete keel
A. Mis on väljas? $V(?)$ Väljas on sadu. $V(s)$	A. Mis on väljas? $V(?)$ Väljas on eimiski. $V(ei)$	A. Ei ole (ei leidu, ei eksisteeri) midagi, mis on väljas $\sim (\exists x)V(x)$
B. Kuidas on selle sa- juga? (s.t mida sajab? või mida saab veel selle saju kohta öelda?) $?(s)$	B. "Kuidas on selle Ei- miskiga?" $?(ei)$	B. Ühtegi neist vormi- dest ei saa isegi loogi- liselt konstrueerida.
1. Me tunneme sadu. $T(s)$	1. "Me otsime Eimiskit". "Me leiame Eimiski" "Me tunneme Eimiskit" $K(ei)$	
2. Sadu sajab. $S(s)$	2. "Eimiski poleb" $Ei(ei)$ 3. "Eimiski on vaid see- tõttu, et. . ." $Ex(ei)$	

Laused I all on niihästi grammatiliselt kui loogiliselt laitmatud, seega mõttekad. Laused II all (välja arvatud B3) on grammatiliselt täiesti analoogilised I lausetega. Lausevorm IIA (küsimuse ja vastusena) ei rahulda siiski loogiliselt korrektsel keelele esitatud nõudmisi. Ta on sellegipoolest mõttekas, kuna ta on tõlgitav korrektsesse keelde; seda näitab lause IIIA, millel on sama mõte mis IIA-I. Lausevorm IIA osutub seega ebasoovitavaks, kuna see võib meid viia grammatiliselt veatute tehetega mõttetute lausevormideni IIB, mis on võetud tsitaadist ülal. Neid vorme ei saa III tulba korrektses keeles isegi mitte moodustada. Sellegipoolest ei ole nende mõtetuse esmapilgul ilmne, kuna analoogia mõttekate lausetega IB viib kergesti eksiteele. Meie keele siin identifitseeritud viga seisneb seega asjaolus, et erinevalt grammatiliselt korrektses keelest lubab ta mõttekal ning mõttetul sõnajärjestusel kasutada sama grammatilist vormi. Igale lausemoodustisele oleme lisanud vastava valemi loogika kirjaviisis; need valemid aitavad eriti selgelt ära tunda ebasoovitavat analoogiat IA ja IIA vahel ning sellest tingitud IIB mõttetute konstruktsioonide päritolu.

IIB pseudolausete lähemal vaatlusel leiame veel ka mõningaid erinevusi. Lause (1) konstrueerimine põhineb lihtsalt eksimu-

sel, milleks on sõna "eimiski" nimisõnana kasutamine, kuna tavakeeles on kombeks kasutada seda eitava eksistentsilause loomisel (vt IIA). Korrektses keeles ei täida seevastu sama ülesannet mitte konkreetne *nimi*, vaid lause teatav *loogiline vorm* (vt IIIA). Lauses IIB2 lisandub veel midagi uut, nimelt tähendusetu sõnamoodustus "polema"; lause on seega kahel põhjusel mõttetu. Me märkisime varem, et metafüüsika tähendused sõnad sugenevad tavaliselt seeläbi, et tähendusega sõnalt röövitakse metafüüsikas tema tähendus metafoorse kasutamisega. Kuid siin on meie ees üks neid harvu juhtumeid, kus on sisse toodud uus sõna, millel ei olnud juba algusest peale tähendust. Niisamuti tuleb lause IIB3 tagasi lükata kahel põhjusel. Eksimuse poolest, et sõna "eimiski" on kasutatud nimisõnana, sarnaneb ta eelmise lausega. Kuid sellele lisaks kätkeb ta endas vasturääkivust. Sest isegi kui oleks lubatav "eimiski" kasutamine objekti tähistamiseks, siis eitataks selle objekti eksisteerimist selle enda definitsiooniga, mida aga talle lauses (3) jälle omistatakse. Kui see lause juba mõttetu ei oleks, siis oleks ta seega vasturääkiv ning sellisena absurdne.

Arvestades neid suuri loogikavigu, mis me IIB lausetest leiame, võime jõuda oletuseni, et ehk on tsiteeritud käsitluses sõnal "eimiski" mõni hoopis teine tähendus. Ning see kahtlus muutub üha tugevamaks, kui me sealt edasi loeme, et pelg paljastab Eimiski, et pelus on Eimiski ise kui selline sääl. Siin paistab sõna "eimiski" osutavat mingile kindlale tundmuste kogumile, võibolla millelegi religioossele või millelegi muule, mis on aluseks sellistele tundmustele. Kui see nii oleks, siis ei esineks lausetes IIB mainitud loogilisi eksimusi. Ent tsitaadi esimene lause näitab, et see tõlgendus ei ole võimalik. Sõnade "ainult" "ja muud eimiskit" kombinatsioon näitab eksimatult, et sõnal "eimiski" on siin tavapärane loogilise abisõna tähendus, mis täidab negatiivse eksistentsilause väljendamise ülesannet. Sõna "eimiski" sellisele sissetoomisele järgneb siis vahetult käsitluse peaküsimus: "Kuidas on selle Eimiskiga?"

Meie kahtlused väärtõlgendamise asjus saavad aga täielikult hajutatud, kui näeme, et käsitluse autorile on täiesti selge, et tema küsimused ning laused käivad loogikale vastu. "*Küsimus ja vastus* Eimiski asjus on iseenesest samavõrd *meelevaldsed*. [---] Mõtlemise alusreegel ülepea, millele üldiselt toetatakse,

vasturääkivuse vältimise reegel, üldine “*loogika*”, surub selle küsimuse maha.” Ning seda halvem loogikale! Meil tuleb selle valitsus lõpetada: “Kui *aru* jõud Eimiski ja olemise alal saab murdud, siis otsustub seeläbi ka “*loogika*” valitsuse saatus filosoofias. “*Loogika*” idee ise *lahustub* algupärasema küsimise keerises.” Ent kas on kaine teadus nõus loogikavastase küsimise keerisega? Sellele küsimusele on vastus juba antud: “Teaduse oletatav kainus ning ülemus muutuvad naeruväärseks, kui nad Eimiskit tõsiselt ei võta.” Seega leiame oma teesile hea kinnituse; metafüüsik väidab siin ise, et tema küsimused ning vastused ei ole ühitatavad loogika ning teaduse mõtteviisiga.

Erinevus meie teesi ning *varasemate antimetafüüsikute* teesi vahel on nüüdseks selge. Me ei pea metafüüsikat üksnes “pelgaks pettekujutluseks” või “*muinaslooks*”. Muinasloo laused ei räägi vastu loogikale, vaid ainult kogemusele; nad on läbinisti mõttekad, ent väärad. Metafüüsika ei ole mingi “*ebausik*”; uskuda võib tõeseid ning väärasid lauseid, aga mitte mõttetuid sõnajärjestusi. Samuti ei saa metafüüsilisi lauseid vaadelda “*tööhüpoteesidena*”, kuna hüpotees peab olemuslikult asuma tuletusseostes (tõeste või väärade) empiiriliste lausetega ning just see pseudoväidete korral puudub.

Viitega nn *inimtunnetuse piiratusele* üritatakse mõnikord metafüüsika päästmiseks esitada järgmist *vastuväidet*: metafüüsilisi lauseid ei saa inimese või mis tahes teise lõpliku olendi poolt verifitseerida; sellegipoolest võib neid pidada oletusteks vastuste kohta, mida võiks kõrgema või lausa täiusliku tunnetusvõimega olend anda meie küsimustele ning seesuguste oletustena on nad lõppude lõpuks mõttekad. Sellele vastuväitele võime vastata järgmiselt. Kui sõna tähendust ei ole võimalik määratleda, või kui sõnajärjestus ei ole moodustatud süntaksipäraselt, siis ei ole küsimust isegi mitte esitatud. (Mõeldagu kas või pseudoküsimustele “Kas see laud on babine?”, “Kas arv seitse on püha?”, “Kas tumedamad on paaris või paaritud arvud?“.) Kui küsimus puudub, siis ei saa ka kõiketeadev olend vastust anda. Vastuväitja võib nüüd ehk öelda: nagu nägija saab pimedaga jagada uut teadmist, nii saab ka kõrgem olend võib-olla meiega metafüüsilist teadmist jagada, nt seda, kas nähtav maailm on vaimu ilming. Siin tuleb meil järele mõelda, mida tähendab “uus tead-

mine". On tõesti mõeldav, et võime kohata loomi, kes meile uuest meelest jutustavad. Kui need olendid tõestaksid meile Fermat' teoreemi või aitaksid leiutada uut füüsikainstrumenti või kinnitada seni tundmata loodusseadust, siis meie teadmised rikastuksid nende abil. Sest seda sorti asja saame tõestada, nagu ka pime võib mõista ning tõestada tervet füüsikat (ning seeläbi ka kõiki nägijate lauseid). Kui aga nimetatud olevused meile midagi ütlevad, mida me verifitseerida ei saa, siis ei saa me sellest ka aru; sellisel juhul ei ole meiega midagi jagatud peale paljaste mõttetute kõnehelide, millega ehk kaasnevad ka kujutluspildid. Seega saavad teised olevused, isegi kui nad ka kõike teavad, meie teadmisi üksnes kvantitatiivselt laiendada, aga ei saa lisada põhimõtteliselt uut liiki teadmisi. Seda, mida me kindlalt ei tea, saab meile kellegi teise abil kindlamaks muuta; kuid seda, mis on meile arusaamatu ja mõtetu, ei saa kellegi teise abil mõttekaks muuta, teadku ta siis ükskõik kui palju. Seega ei saa ei jumal ega saatan meid metafüüsikaga aidata.

6. KOGU METAFÜÜSIKA MÕTTETUS

Analüüsitud metafüüsiliste lausete näited on kõik võetud ainult ühest käsitlusest. Ent meie tulemused kehtivad samavõrd, osalt isegi sõna-sõnalt, ka teiste metafüüsiliste süsteemide kohta. Kui antud käsitlus tsiteerib poolehoiuga Hegeli väidet ("Puhas olemine ja puhas eimiski on seesama"), siis on tal sealjuures täielik õigus. Hegeli metafüüsikal on loogiliselt täpselt samasugune iseloom nagu mis tahes moodsal metafüüsikal. Ning see kehtib ka ülejäänud metafüüsiliste süsteemide puhul, ka siis, kui nende keelekasutus ning seeläbi ka neis esinevad loogilised vead hälbivad rohkem või vähem siin käsitletud näidete vigadest.

Edasiste näidete toomine eri süsteemide üksikutest metafüüsilistest lausetest ei ole tarvilik. Me viitame üksnes kõige sagedasemat liiki vigadele.

Võib-olla enamik pseudolausete loogilisi eksimusi põhineb meie keeles esineva sõna "olema" (ning vähemalt enamikus Euroopa keeltes vastava sõna) loogilisel puudulikkusel. Esimeks veaks on sõna "olema" kahetähenduslikkus; kord kasutatakse seda koopulana predikaadi ees ("Ma olen näljane"), kord eksis-

tentsi märkimiseks ("Ma olen"). See viga on seda hullem, et metafüüsikud ei väljendu selle kahetähenduslikkuse suhtes sagedasti selgelt. Teine viga peitub tema teise tähenduse, *eksistentsi* tähenduse verbivormis. Verbivorm jätab petliku mulje predikaadist olukorras, kus predikaati ei esine. Muidugi on juba ammu teada, et eksistents ei ole tunnus (vrd ontoloogilise jumalatõestuse ümberlökkamist Kanti poolt). Ent alles moodne loogika on siin täiesti järjekindel: eksistentsimärk on sellisel süntaktilisel kujul sisse toodud, et seda ei saa predikaadi kombel rakendada objektimärkidele, vaid ainult predikaatidele (vrd nt lause IIIA ülal tabelis). Enamik metafüüsikuid on antiigist peale lasknud end eksitada sõna "olema" verbi- ja seeläbi predikaatiivsest vormist pseudolause esitamisse, nt "mina olen", "jumal on".

Näite sellest veast leiame Descartes'i "*cogito, ergo sum*"ist". Jätame siin kõrvale sisulised vastuväited, mida on tõstatatud eelduse vastu — et kas lause "Ma mõtlen" väljendab adekvaatselt kavatsetud olukorda või sisaldab ta hoopis hüpostaseerimist — ning vaatleme mõlemat lauset üksnes formaalloogilisest vaatepunktist. Siis märkame kahte olemuslikult loogilist eksimust. Esimene seisneb järelduses "Ma olen". Verbi "olema" on siin kahtlemata mõeldud eksistentsi tähenduses, kuna koopulat ei saa kasutada predikaadita; tõepoolest on Descartes'i lauset "Ma olen" alati just nii tõlgendatud. Kuid sellisel juhul rikub antud lause eelmainitud loogikareeglit, et eksistentsi saab omistada üksnes seoses predikaadiga, mitte seoses nimega (subjekt, pärisnimi). Eksistentsiväitel ei ole kuju "*a* eksisteerib" (nagu siin: "Ma olen", s.t "Mina eksisteerin"), vaid "Eksisteerib midagi, sellist ja sellist liiki". Teine viga seisneb üleminekus lauselt "Ma mõtlen" lausele "Ma olen". Kui lausest "*P(a)*" ("*a*-l on omadus *P*") tuletatakse eksistentsiväide, siis saab viimane väita eksistentsi üksnes eelduse predikaadi *P*, mitte subjekti *a* kohta. Lausest "Ma olen europlane" ei järeldu mitte "Mina eksisteerin", vaid "Europlane eksisteerib". Lausest "Ma mõtlen" ei järeldu mitte "Ma olen", vaid "Eksisteerib miski, mis mõtleb".

Asjaolu, et meie keel väljendab eksistentsi verbiga ("olema" või "eksisteerima"), ei ole iseenesest veel loogiline viga; see on vaid sobimatu, ohtlik. Verbivorm viib meid kergesti väärarusaamale, nagu oleks eksistents predikaat; siis jõutakse selliste loogiliselt vigaste ning seega mõttetute väljendusviisideni, mida me just vaatlesime. Sama päritolu on ka sellised vormid nagu "olev [*das Seiende*]" või "mitteolev [*das Nicht-Seiende*]", mis on ajast aega mänginud metafüüsikas suurt rolli. Loogiliselt korrektses keeles

ei saa selliseid vorme isegi mitte moodustada. Paistab, et ladina ning saksa keeles on vormid *ens* ja *seiend* sisse toodud, arvata-valt kreeka eeskuju eksitaval mõjul, spetsiifiliselt metafüüsikutele kasutamiseks; sellisel moel muutus keel loogiliselt kehvemaks, kusjuures sellega loodeti olukorda parandada.

Teine sage eksimus loogilise süntaksi vastu on mõistete nn tüübiüksus [*Sphärenvermengung*]. Kui eelkirjeldatud viga seisnes mittepredikatiivse tähendusega märgi predikatiivses kasutamises, siis sel juhul kasutatakse predikaati tõepoolest predikaadina, aga teist tüüpi predikaadina; toimub nn tüübiteooria reeglite rikkumine. Konstrueeritud näiteks on eelnevalt vaadeldud lause "Caesar on algarv". Isikunimed ning arvnimed kuuluvad eri loogilistesse tüüpidesse ning samamoodi ka isikute predikaadid (nt "väejuht") ning arvupredikaadid ("algarv"). Tüübiüksus ei ole ainuomane metafüüsikale nagu eelnevalt käsitletud verbi "olema" kõnepruuk, vaid esineb väga sageli juba ka kõnekeeles. Ta viib siin aga harva mõttetuseseni; sõnade mitmetähenduslikkus tüüpide suhtes on siin seda sorti, et seda saab kergesti kõrvaldada.

Näide: 1. "See laud on suurem kui too." 2. "Selle laua kõrgus on suurem kui tole laua kõrgus." Siin on sõna "suurem" kasutatud (1)-s objektidevahelise suhte kohta ning (2)-s arvudevahelise suhte kohta, seega kahes eraldiseisvas süntaktilises kategoorias. Viga ei ole siin oluline; seda saab nt vältida, kui kirjutada "suurem₁" ning "suurem₂"; "suurem₁" oleks siis defineeritud "suurem₂" kaudu, nii et lausevorm (1) oleks samatähenduslik (2)-ga (ning mõnede teiste samalaadsetega).

Kuna tüübiüksus ei tekita kõnekeeles kahju, siis ei ole seda üldse tähelepi pandud. See ongi kohane keele tavakasutusele, kuid metafüüsikas on sellel ohtlikud tagajärjed. Siin on tava-keelega harjumine viinud selliste tüübiüksusteni, mida ei saa erinevalt tavakeelest enam tõlkida loogiliselt korrektsesse vormi. Seda liiki pseudoväiteid kohtame iseäranis suurel hulgal nt Hegeli ja Heideggeri teostes, kes on koos hegelliku keele mitmete omapärasustega võtnud omaks ka nende loogikavead. (Nt määratlusi, mida tuleks rakendada teatud liiki objektidele, on selle asemel rakendatud nende objektide määratlustele või "olemisele" või "olemasolemisele" või nende objektide vahelisele suhtele.)

Olles leidnud, et paljud metafüüsilised laused on mõttetud, kerkib küsimus, ehk leidub siiski mõttekate metafüüsikalauseste tuum, mis jääb üle, kui me mõttetud laused kõrvale heidame.

Tõepoolest võib meie seniste tulemuste põhjal tekkida arvamus, et metafüüsikas leidub mitmeid mõttetusse vajumise ohtusid ning seega tuleb vastavalt püüda metafüüsikaga tegeldes neid lõksusid hoolikalt vältida. Kuid tegelikult on asi nii, et ei saa leiduda ühtegi mõttekat metafüüsilist väidet. See järeldub ülesandest, mille metafüüsika enesele seab: leida ning esitada teadmisi selle kohta, millele empiirilise teadusega ligi ei pääse.

Me nägime eelnevalt, et lause mõte seisneb tema verifitseerimise meetodis. Lause väidab üksnes seda, mida saab tema suhtes verifitseerida. Seega saab lause väita üksnes empiirilisi tõsiasi, kui ta üldse midagi väidab. Midagi, mis asub põhimõtteliselt teisepool kogetavat, ei saa ei väita ega mõelda ega küsida.

(Mõttekad) laused jagunevad järgmistesse liikidesse: kõigepealt leidub lauseid, mis on tõesed juba oma vormi poolest ("tautoloogiad" Wittgensteini järgi; need vastavad umbkaudu Kanti "analüütilistele otsustustele"); nad ei väida midagi tegelikkuse kohta. Sellesse liiki kuuluvad loogika ja matemaatika valemid; nad ei ole ise väited tegelikkuse kohta, vaid teenivad üksnes seesuguste väidete teiseks teisendamise eesmärki. Teiseks leiduvad nende lausete eitused ("*vasturääkivused*"); need on iseendale vasturääkivad ning seega väärad oma vormi poolest. Kõikide teiste lausete korral seisneb otsus nende tõesuse või vääruse kohta protokoll-lausetes; nad on seega (tõesed või väärad) *kogemuslaused* ning kuuluvad empiirilise teaduse valdkonda. Iga moodustatud lause, mis ei kuulu mõnda nendest liikidest, on automaatselt mõttetu. Kuna metafüüsika ei soovi väita analüütilisi lauseid ega langeda empiirilise teaduse valdkonda, siis on ta sunnitud kas kasutama sõnu, millele ei ole antud kriteeriumi ning mis on seega tähenduseta, või seadma tähendusega sõnu niiviisi kokku, et tulemuseks ei ole ei analüütiline (või vasturääkiv) ega empiirilne lause. Mõlemal juhul on paratamatult tulemuseks pseudolaused.

Loogiline analüüs räägib seega otsuse kasuks, et iga oletatav teadmine, mis soovib haarata üle kogemuse või selle taha, on mõttetu. See otsus käib kõigepealt iga spekulatiivse metafüüsika pihta, iga oletatava teadmise pihta, milleni on jõutud

puhta mõtlemise või puhta kaemusega, mis loodab hakkama saada ilma kogemusest. Kuid see otsus seondub samavõrd ka sellise metafüüsikaga, mis kogemusest lähtudes soovib omandada teadmisi kogemusiülese või selle taguse kohta eriliste tuletuste abil (nt uusvitalistlik tees "entelehhia" suunavast esinemisest orgaanilistes protsessides, mida eeldatavalt ei saa mõista füüsikaliselt; küsimus "põhjusliku seose olemusest", mis ületab teatud järgnevuse regulaarsuste kindlakstegemist; kõnelemine "asjast iseeneses"). Edasi kehtib see otsus ka kogu väärtus- või normifilosoofia kohta, mis tahes normatiivse eetika või esteetika puhul. Sest väärtuse või normi objektiivset kehtivust (isegi väärtusfilosoofide vaate kohaselt) ei saa empiirilisel viisil verifitseerida ega ka empiirilistest lausetest tuletada; seega ei saa sellest üldse kõneldagi (mõtteka lausega). Teisisõnu: "hea" ja "ilusa" ning teiste normifilosoofias kasutatavate predikaatide tarbeks empiirilised kriteeriumid kas antakse või ei anta. Esimesel juhul on sellist predikaati sisaldav lause empiiriline faktiotsustus, aga mitte väärtusotsustus; teisel juhul on ta pseudolause; lauset, mis väljendaks väärtusotsustust, ei saa üldse moodustadagi.

Lõpuks puudutab mõttetuse kohtuotsus ka neid metafüüsilisi suundumusi, mida kutsutakse harilikult, kuid kohatult tunnetusteoreetilisteks suundumusteks, nimelt *realismi* (niikaua kui ta üritab väita midagi enam kui empiirilist avastust, et sündmuste järgnevus väljendab teatud regulaarsust, mis võimaldab rakendada induktiivset meetodit) ning selle vastaseid: subjektiivset *idealismi*, solipsismi, fenomenalismi, *positivismi* (varasemas tähenduses).

Mis aga jääb siis üle veel *filosoofiale*, kui kõik laused, mis midagi väidavad, on loomult empiirilised ning kuuluvad reaalteadusse? See, mis jääb, ei ole laused, teooria ega süsteem, vaid üksnes *meetod*: loogilise analüüsi meetod. Eelnev arutlus näitlikustas selle meetodi negatiivset rakendust: siin täidab ta tähendusetute sõnade, mõttetute pseudolausete väljaheitmise ülesannet. Oma positiivses kasutuses selgitab ta mõttekaid mõisteid ja lauseid, annab loogilise aluse reaalteadusele ning matemaatikale. Meetodi negatiivne rakendus on praeguses ajaloolises olukorras tarvilik ning tähtis. Ent positiivne rakendus on ka juba tänapäevases praktikas viljakam; aga siin ei saa me seda lähemalt käsitleda.

Just see viidatud loogilise analüüsi, aluste uuringu ülesanne on see, mida me mõistame “teadusliku filosoofia” all, vastandina metafüüsikale; selle ülesandega soovib tegelda enamik käsitlusi siinses ajakirjas.*

Küsimusele lausete loogilise iseloomu kohta, mille me saame loogilise analüüsi tulemusel, nt selle ning teiste loogiliste käsitluste laused, saab siin vastata üksnes esialgselt: need laused on osalt analüütilised, osalt empiirilised. Need laused lausete ning lauseosade kohta kuuluvad nimelt osalt puhtasse *metaloo- gikasse* (nt “Eksistentsimärgist ning nimisõnast koosnev järjestus ei ole lause”) ning osalt kirjeldavasse metaloo- gikasse (nt “See sõnajärjestus selle raamatu selles kohas on mõttetu”). Metaloo- gikat käsitletakse teisel; samuti näidatakse, et metaloo- gikat, mis käsitleb antud keele lauseid, saab sõnastada sellesamas keeles.

7. METAFÜÜSIKA KUI ELUTUNDE VÄLJENDUS

Kui me väidame, et metafüüsika laused on täiesti mõttetu, et nad üldse midagi ei väida, siis kas ei jää isegi neile, kes meie tulemustega mõistuspäraselt nõus on, kripeldama veider tunne: kas oleksid tõesti nii paljud terase mõistusega inimesed kõikidel ajajärkudel ning kõigi rahvaste seas kulutanud nõnda palju vaeva ning tõepoolest suuri kirgi metafüüsikale, kui see ei seisne muus kui pelgalt üksteise taha lükitud mõtetutes sõnades? Ning kuidas mõista seda, et need teosed avaldavad tänapäevani lugejaile nii tugevat mõju, kui nad ei sisalda mitte ainult eksimusi, vaid ei sisalda lausa üldse mitte midagi? Need kahtlused on õigustatud, kuna metafüüsika sisaldab tõepoolest midagi; ent see ei ole teoreetiline sisu. Metafüüsika (pseudo)laused ei teeni mitte *asjaolude esitamise*, olgu siis kehtivate (siis oleks tegu tõese lausega) või kehtetute (siis oleksid need vähemalt väärad laused) eesmärgi; nende ülesandeks on *elutunde [Lebensgefühl] väljendamine*.

Arvatavasti võime eeldada, et metafüüsika pärineb *müüdist*. Laps on tige “paha laua” peale, kes talle haiget tegi; ürgini- mene üritab lepitada ähvardavat maavärinate demonit või kum- mardab tänus viljakust toova vihmajumaluse ees. Siin koh-

*S.t ajakirjas *Erkenntnis*, kus ilmus Carnapi artikli originaal. *Toim.*

tame loodusnähtuste personifikatsioon, mis on poolpoetiliseks väljenduseks inimese tundelisele suhtele keskkonnaga. Müüdiline päritolu on ühest küljest poeesial, mis teadlike vahenditega toob esile ning tugevdab müüdi toimet elule; ning teisalt teoloogial, mis arendab müüdi süsteemiks. Milline on aga metafüüsika ajalooline roll? Ehk võime pidada seda teoloogia aseaineks süstemaatilise, mõistelise mõtlemise tasandil? Teoloogia (oletatav) üleloomulik teadmiste allikas on siin asendatud loomuliku, ehkki oletatavalt kogemusülese teadmiste allikaga. Lähemal vaatlusel on siingi pidevalt muutuva riietuse taga ikka äratuntav sama, müüdiline sisu: leiame, et ka metafüüsika tekib vajadusest väljendada elutunnet, hoiakut, milles inimene elab, tema tundmuslikku ning tahtelist reaktsiooni keskkonnale, kaasinimestele, ülesannetele, millele ta pühendub, ning ebaõnnele, mis talle osaks saab. See elutunne väljendub, enamasti teadvustamata, kõiges, mida inimene teeb või lausub; seda kätkevad ka tema näojooned, võib-olla ka tema kõnnak. Paljudel inimestel on aga tarvidus peale selle kujundada veel eriline väljendus oma elutundele, mille kaudu see muutub nähtavaks koondunumal ning läbitungivamal moel. Kui sellistel inimestel on kunstiannet, siis leiavad nad võimaluse end kunstiteoses väljendada. Mitmed on juba selgitanud seda, kuidas väljendub elutunne kunstiteose stiilis ning laadis (nt Dilthey ning tema õpilased). (Seoses sellega kasutatakse sageli väljendit "maailmavaade"; me väldime seda pigem tema kahetähenduslikkuse tõttu, mis ähmastab eristust elutunde ja teooria vahel, mis on meie analüüsis otsustava tähtsusega.) Meie kaalutluste jaoks on olemuslik üksnes see, et kunst on adekvaatne, aga metafüüsika ebaadekvaatne elutunde väljendusvahend. Muidugi ei saa kellegi iseenesest keelata kasutamast mis tahes väljendusvahendit, mis talle meeldib. Kuid metafüüsika puhul on asi siiski nii, et selle teoste vorm laseb neil paista sellena, mis nad ei ole. Kõnealune vorm on lausete süsteem, mis seisavad üksteisega (näivald) põhjendusseoses, seega on see teooria vorm. Seeläbi esitatakse petlikult teoreetiline sisu, mida tal, nagu me nägime, siiski ei ole. Mitte ainult lugeja, vaid ka metafüüsik ise kannatab pettekujutluse all, nagu väidaksid metafüüsikalised laused midagi, kirjeldaksid asjaolusid. Metafüüsik usub end tegutsevat valdkonnas, kus on küsimuse all tõesus ning väärus. Tegelikult ei ole ta mi-

dagi väitnud, vaid ainult väljendanud nagu kunstnik. Seda, et metafüüsik ennast niiviisi petab, ei saa järeldada asjaolust, et ta valib väljendusvahendiks keele ning väljendusvormiks väitlause, sest seda teeb ka lüürik, enesepettusse langemata. Kuid metafüüsik toetab oma väiteid argumentidega, ta väljendab nõusolekut nende sisuga ning polemiseerib teiste suundumuste metafüüsikutega, püüdes nende väiteid oma käsitluses ümber lükata. Seevastu lüürik ei püüa oma luuletuses ümber lükata lauseid teiste lüürikute luuletustest, kuna ta teab, et asub kunsti, mitte teooria valdkonnas.

Ehk on muusika elutunde puhtaim väljendusvahend, kuna ta on kõige enam vabastatud igasugusest viitest objektidele. Harmooniline elutunne, mida metafüüsik üritab monistlikus süsteemis väljendada, ilmneb eriti selgesti Mozarti muusikas. Ning kui metafüüsik oma dualistlik-heroilise elutunde dualistlikus süsteemis välja ütleb, siis kas ei tee ta seda ehk ainult seepärast, et tal puudub Beethoveni võime seda elutunnet adekvaatses vormis väljendada? Metafüüsikud on muusikaandeta muusikud. Selle asemel on neil tugev kalduvus töötada teoreetilises valdkonnas, seostada mõisteid ning mõtteid. Selle asemel et ühest küljest seda kalduvust teaduse valdkonnas väljendada ja teisest küljest rahuldada kunstilise väljenduse vajadust, ajab metafüüsik need kaks segamini ning loob struktuuri, mis ei anna midagi tunnetusele ega sobi ka elutunde väljendamiseks.

Meie seisukohta, et metafüüsika on kunsti ebaadekvaatne aseaine, paistab kinnitavat veel tõsiasia, et metafüüsikut, kellele oli arvatavasti kõige enam kunstiannet, nimelt Nietzschet, saab kõige vähem süüdistada selle segiajamise eksimuses. Suurel osal tema tööst on empiiriline sisu; seal tegeldakse näiteks spetsiifiliste kunstinähtuste ajaloolise analüüsi või moraali ajaloolis-pühholoogilise analüüsiga. Aga selles teoses, kus ta kõige tugevamalt väljendab seda, mida teised väljendavad metafüüsika või eetika kaudu, nimelt *Zarathustras*, ei vali ta mitte eksitavat teoreetilist vormi, vaid avalikult kunstivormi, nimelt luule.

Korrektuuri-aegne lisandus. Olen vahepeal oma rõõmuks märganud, et ka teiste poolt on loogika nimel kaasaegne Eimiski-filosoofia energiliselt tagasi lükatud. Oskar Kraus esitas ühes ettekandes ("Über Alles

und Nichts”, Leipzigi raadio, 1. mai 1930; *Philos. Hefte* 2, lk 140, 1931) mõningaid näpunäiteid Eimiski-filosoofia ajaloolise arengu kohta ning ütles siis Heideggeri kohta: “Teadus teeks end naeruväärseks, kui ta seda [Eimiskit] tõsiselt võtaks. [---] Sest miski ei ohusta filosoofilise teaduse väljavaateid tõsisemalt kui mis tahes Eimiski- või Kõiksuse-filosoofia taaselustamine.” Edasi teeb Hilbert ühes ettekandes (“Die Grundlegung der elementaren Zahlenlehre”, dets. 1930 Hamburgi Filosoofiaseltsis; *Math. Ann.* 104, lk 485, 1931) järgmise märkuse, Heideggeri nime nimetamata: “Ühest uuemast filosoofilisest ettekandest avastasin ma lause “Eimiski on oleva terviku täielik eitamine”. See lause on selle poolest õpetlik, et vaatamata oma lühidusele illustreerib ta kõiki peamisi eksimusi minu tõestusteoorias esitatud põhilauseste vastu.”

RUDOLF CARNAP, 20. sajandi olulisemaid loogilisi positivistide, sündis 18. mail 1891 Saksamaal Ronsdorfis Barmeni lähistel. 1910–1914 õppis ta füüsikat, matemaatikat ning filosoofiat Jena ning Freiburgi ülikoolis, kuid peardõhki oli siiski füüsikal. Jenas külastas Carnap ka sealse matemaatikaprofessori Gottlob Frege loenguid, kes oli tollal veel täiesti tundmatu: näiteks 1913 suvesemestril külastas peale Carnapi tema loenguid veel kaks inimest — üks Carnapi sõber ning üks matemaatikaga hobi korras tegelev erumajor.

Esimene maailmasõda katkestas Carnapi õpingud, sõja esimesed aastad veetis ta rindel ning 1917. aastal viidi ta üle Berliini, kus ta füüsikuna uuris sõjaväelises asutuses traadita telefoni võimalikkust. Seal huvitus Carnap ka relatiivsusteooriast. Oma doktoritöö kirjutas ta Jenas 1921. aastal uskantiaani Bruno Bauchi juhendamisel ruumiteooriate filosoofilise analüüsina ning pealkirja all *Der Raum: Ein Beitrag zur Wissenschaftslehre* avaldati see 1922 ajakirja *Kant-Studien* lisaväljaandes.

Muide, noorukina õppis Carnap esperanto keelt ning 1922. aastal osales ta esperanto kongressil Helsingis, kus sõbrunes ühe bulgaaria tudengiga, kellega ta suhtles esperanto keeles. Koos matkasid nad läbi Soome ning Balti riikide, külastades ka Eestit ning kohtudes ja suheldes mitmete kohalike esperantistidega.

Olles kohtunud Hans Reichenbachi ja Viini ringi juhi Moritz Schlickiga 1924. aasta suvel, asus Carnap 1926. aastal tööle Viini ülikoolis ning osales aktiivselt Viini ringi tegemistes. 1928 avaldas Carnap oma varase perioodi tähtsaima raamatu *Der logische Aufbau der Welt*, mis oli põhijoontes valminud juba enne Viini ringiga liitumist. Selles teoses püüdis ta rangelt konstrueerida kõik teaduslikud mõisted meeleanemete

keeles. Samal aastal ilmus veel *Scheinprobleme in der Philosophie*, kus ta väitis, et paljud filosoofilised probleemid on tähenduseta. 1929 ilmus loogika käsiraamat *Abriss der Logistik*. Järgmisel aastal asutasid Carnap ja Reichenbach ajakirja *Erkenntnis*. Viini ringi perioodil kohtus Carnap ka Wittgensteini, Popperi ning Poola loogikutega, iseäranis Tarskiga.

1931 siirdus Carnap füüsik Philipp Franki kutsel Prahasse, kus temast sai natuurfilosoofia professor sealse saksa ülikoolis. Samal aastal ilmus ajakirjas *Erkenntnis* ka siin tõlgitud tekst, mis on klassikaliseks näiteks loogiliste positivistide suhtumisest metafüüsilisse filosoofiasse. 1934 ilmus teos *Logische Syntax der Sprache*. 1935 nägi trükivalgust veel *Philosophy and Logical Syntax*, mis põhines Londoni ülikoolis peetud loengutel. Samal aastal, tingituna Hitleri võimuletulekust Saksamaal, lahkus Carnap Prahast W. V. Quine'i ja Charles Morrise kaasabil Ühendriikidesse ning sai kuus aastat hiljem Ameerika Ühendriikide kodakondsuse.

1936–1952 oli Carnap Chicago ülikooli professor. 1940–1941 oli ta külalisprofessoriks Harvardi ülikoolis; sellal viibisid seal veel ka Russell, Tarski ning Quine ning nad moodustasid rühma, kus arutati üheskoos filosoofilisi probleeme, mõnikord liitus nendega ka värskest doktorikraadi kaitsnud Nelson Goodman. Neljakümnendatel aastatel tegeles Carnap Tarski mõjul peamiselt semantikaga. Neil aastatel kirjutas ta raamatud *Introduction to Semantics* (1942), *Formalization of Logic* (1943) ja *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic* (1947), kus püüdis seletada modaalsust semantiliselts.

1952–1954 töötas Carnap Princetoni ülikoolis, kus ta pühendus matemaatilistele uuringutele, seal oli tal võimalus suhelda ka Albert Einsteiniga. Pärast Reichenbachi surma 1953 asus Carnap 1954. aastal tööle professorina Reichenbachi poolt tühjaks jäänud õppetoolis UCLA (Kalifornia ülikool Los Angeleses). Seal töötas ta 1961. aastani. Carnap suri 14. septembril 1970 Kalifornias Santa Monicas.

Teisi teoseid: *Logical Foundations of Probability* (1950), mida peetakse kinnitusteooria üheks olulisemaks allikaks, *The Continuum of Inductive Methods* (1952), *Einführung in die Symbolische Logik* (1954), *Philosophical Foundations of Physics* (1966), *Two Essays on Entropy* (1977). Carnapi filosoofiale on pühendatud arvukalt kogumikke, mainigem neist ainult 1963. aastal ilmunud P. A. Schilppi toimetatud mahukat koguteost *The Philosophy of Rudolf Carnap*, milles avaldatud autobiograafia põhjal on kirjutatud ka käesolev lühitutvustus.

Akadeemias on varem ilmunud Carnapi artikkel "Empirism, semantika ja ontoloogia" (1998, nr 6, lk 1193–1214).

Tõlkija

PROTOKOLL-LAUSED

Otto Neurath

Tõlkinud Katrin Laas

Teadusliku uurimise huvides täpsustatakse üha enam ühendteaduse [*Einheitswissenschaft*] ühtse keele sõnastusi. Ükski ühendteaduse termin ei ole aga vaba ebatäpsustest, kuna kõik terminid on taandatatavad terminitele, mis on omased *protokoll-lausetele*, mille ebatäpsus peaks küll olema igäihele selge.

Ettekujutus *puhastest atomaarlausetest* üles ehitatud *ideaalkeelest* on samavõrd metafüüsiline nagu väljamõeldis Laplace'i vaimust. Üha süstemaatilisemalt sümbolitega varustatud teaduslikku keelt ei saa mitte mingil juhul vaadelda lähenemisena sellisele ideaalkeelele. Lause "Otto vaatleb morni inimest" on ebatäpsem kui lause "Otto vaatleb 24-kraadist termomeetri näitu", niikaua kui "morni inimest" saab vähem täpselt määratleda kui "24-kraadist termomeetri näitu"; aga "Otto" on ise mitmes mõttes ebatäpne termin; väite "Otto vaatleb" võib asendada lausega "Vaatleb inimene, kellest täpselt võetud foto on kartoteegis kuue-teistkümnnes"; kuid termin "kuue-teistkümnnes foto kartoteegis" ei ole veel sellega asendatud matemaatiliste valemite süsteemiga, mis on üheselt seotud teise matemaatiliste valemite süsteemiga, mis asendab "Otto", "morni Otto", "sõbraliku Otto" jne.

Protokollsätze. — *Erkenntnis*, Bd. 3, 1932–1933, S. 204–214.

Märkused Rudolf Carnapi kirjutisele "Die physikalische Sprache als Universalsprache der Wissenschaft." — *Erkenntnis*, 1932, S. 432jj. Kuna ma Carnapiga suures osas ühte meelt olen, siis lähtun tema terminoloogiast. Et mitte juba käsitletut korrata, olgu viidatud järgnevale: Otto Neurath, *Physikalismus*. — *Scientia*, 1931, S. 297jj; Otto Neurath, *Soziologie im Physikalismus*. — *Erkenntnis*, 1932, S. 393jj.

Meile on esmaselt antud meie *ajalooline tavakeel* [*Trivialsprache*] koos ebatäpsete, analüüsimata terminite hulga ("kuhjumid").

Me hakkame seda tavakeelt puhastama metafüüsilistest osadest, ja jõuame nii *füüsikalistliku tavakeeleni*. Sealjuures võib osutada kasulikuks keelatud sõnade nimekiri.

Lisaks on olemas *arenenud teaduse füüsikalistlik keel*, mida me võime kujundada algusest peale metafüüsikavabana. Me kasutame seda vaid teatud eriteadustes, teaduste osade jaoks.

Juhul kui soovitakse luua meie ajastu ühendteadust, peame ühendama tavakeele ja arenenud teadusliku keele terminid, kuna praktikas mõlema keele terminid kattuvad. On olemas teatud terminid, mida saab kasutada vaid tavakeeles, teised, mis vaid arenenud teaduskeeles ette tulevad, ja lõpuks neis mõlemas esinevad terminid. *Kogu ühendteaduse valdkonda* puudutavas teaduslikus käsitluses saab seega kasutada vaid "slängi", mis sisaldab mõlema keele termineid.

Me arvame, et iga füüsikalistliku tavakeele sõna on võimalik asendada teadusliku keele sõnaga — just nii, nagu on võimalik formuleerida teadusliku keele termineid tavakeele abil. Viimane on meie jaoks väga harjumatu ja mõnikord ei ole see lihtne; Einstein oleks bantu keele vahenditega kuidagi ehk väljendatav, aga *mitte* Heidegger, ilma et seal saksakeelseile vastavaid väärkasutusi kasutusele võetaks. Füüsikalist peaks põhimõtteliselt rahuldama ajakohasele mõtlejale esitatavat nõuet "Iga range teaduslik õpetus peaks oma põhijoontes olema arusaadav troskajuhile tema enda keeles."

Arenenud teaduskeel ja tavakeel langevad tänapäeval ühte eelkõige aritmeetika alal. Aga isegi väljend "kaks pluss kaks võrdub neljaga" — *tautoloogia* — on seotud radikaalse füüsikalismi süsteemis protokoll-lausetega. Tautoloogiad on defineeritud lausete kaudu, mis ütlevad, millist mõju tautoloogiad avaldavad juhul, kui nad lisada lisastiimulitena teatud tingimustel teatud käskudele: "Otto ütleb Karlile: mine välja, kui lipp lehvib ja kui kaks pluss kaks on võrdne neljaga." Tautoloogia lisamine käsku ei mõjuta.

Ka kõige rangema teadusliku printsiibi korral võime ühendteaduses kasutada vaid "*universaalslängi*". Kuna selle kohta, milline

see olema peaks, ei ole kindlat kokkulepet veel kujunenud, peab iga õpetlane, kes niisuguse probleemiga kokku puutub, kasutama universaalslängi, mille jaoks ta peab looma enamasti mõningaid uusi termineid.

Lõplikult määratletud puhaste protokoll-lausetega käsitlemiseks teaduse lähtepunktina puuduvad vahendid. Tabula rasa't ei ole olemas. Me oleme nagu meremehed, kes peavad oma laeva avamerel ümber ehitama ilma, et seda saaks dokis lahti võtta ning uuesti parimatest osadest luua. Vaid metafüüsika saab jäljetult kaduda. Ebatäpsed "kuhjumid" on alati mingil viisil laeva osaks. Kui ebatäpsust on ühes kohas vähendatud, võib ta sama hästi teises kohas veelgi tugevamalt esile kerkida.

Me peaksime õpetama lastele algusest peale *metafüüsikast puhatatud universaalslängi*, kui ajalooliselt antud ühendteaduse keelt. Iga last saaks nii "dresseerida", et kõige kergema universaalslängiga alustades jõutakse järk-järgult täiskasvanute universaalslängini. Sellel kaalutlusel ei ole tarvis seda lapsekeelt erikeelena eristada. Sest muidu tuleks meil eristada mitmeid universaalslänge. Laps ei õpi "algset" universaalslängi, millest siis tuletataks täiskasvanute universaalsläng; laps õpib "vaesemat" universaalslängi, mida täiendatakse järk-järgult. Terminit "rauast kuul" kasutatakse ka täiskasvanute keeles, see määratletakse lause kaudu, milles esinevad niisugused sõnad nagu "raadius" ja "pii"; lapselikus määratluses aga sõnad "keeglimäng", "kink onu Ruudilt" jne.

Aga "onu Ruudi" ei puudu ka rangest teaduskeelest; kui füüsikaline kuul defineeritakse protokoll-lausetega kaudu, esineb "onu Ruudi" seal "vaatleva isikuna", kes "kuuli tajub".

Carnap räägib seevastu *algsest* protokollkeelest (Carnap 1932: 437jj, 453jj). Tema märkused "algsest" protokollkeelest, protokoll-lausetest, mis "ei vaja tõestust", on marginaalsed võrreldes tema *olulisemate antimetafüüsiliste mõttearendustega*, mille põhiideed siin esitatud mõtetega *ei puudutata*. Carnap räägib "esimesest keelest", mida nimetatakse ka "elamuse keeleks" või "fenomenaal-

seks keeleks". Ta rõhutab seejuures, et "küsimusele selle keele täpsema iseloomu kohta ei saa tänapäeva uurimise seisu juures vastata".

Need märkused võivad ajendada nooremaid inimesi selliseid protokoll-lauseid otsima ja see viib hõlpsasti metafüüsilisele ek-siteele. Kui metafüüsikat ka ei saa argumentide abil täiesti ümber lükata, on kahtlejaid silmas pidades siiski oluline kaitsta *füsikalismi tema radikaalses väljenduses*.

Jättes kõrvale tautoloogiad, koosneb ühendteadus *faktilausest* [Realsätze]. Need jagunevad:

- a) *protokoll-lauseteks*;
- b) *mitte-protokoll-lauseteks*.

Protokoll-laused on samas keelises vormis faktilaused nagu teisedki faktilaused, kuid siiski esineb nendes alati mitu korda isikunimi *kindlas seoses* teiste terminitega. Täielik protokoll-lause võiks kõlada näiteks nii: "Otto protokoll kell 3 ja 17 minutit: [Otto lausus/mõtles kell 3 ja 16 minutit: (kell 3 ja 15 minutit oli toas Otto tajutud laud)]." See faktilause on üles ehitatud nii, et "sulgude eemaldamisel" tekivad järgmised faktilaused, mis aga ei ole protokoll-laused: "Otto lausus/mõtles kell 3 ja 16 minutit: (kell 3 ja 15 minutit oli toas Otto tajutud laud)" ja edasi: "Kell 3 ja 15 minutit oli toas Otto tajutud laud."

Iga nendes lausetes leiduvat terminit saab *kohe alguses* teatud määral teadusliku keele terminiga asendada. "Otto" asemel võib võtta kasutusele füsikalismi määratluste süsteemi, selles füsikalismi määratluste süsteemis võib määratleda "Otto" nime "koha" kaudu rühmas, mis on moodustatud nimedest "Karl", "Heinrich" jne. Kõik ülaltoodud protokoll-lauses kasutatud sõnad on kas universaalslängi sõnad või neid saab kohe algusest peale asendada universaalslängi sõnadega.

Täieliku protokoll-lause puhul on *olemuslik*, et selles esineks isiku nimi. "Nüüd rõõm" või "nüüd punane ring" või "Laul lebab punane täring" (vrd Carnap 1932: 438jj) ei ole täielikud protokoll-laused. Nad ei ole aktsepteeritavad isegi mitte väljenditena vii-

mastes sulgudes. Seal peaks olema meie arusaama kohaselt vähemalt midagi sellist nagu — mis vastaks umbkaudu “laste-keelele” — “Otto nüüd rõõm”, “Otto näeb praegu punast ringi”, “Otto näeb praegu laual punast täringut lebamas”. See tähendab, et väljend viimastes sulgudes on täielike protokoll-lauseteh puhul lause, mis viitab veel kord isikunimele ja ühele terminile *tajuterminite* seast. Pole oluline, kas seejuures kasutatakse tavatermineid või teaduslikke termineid, kuna universaalsläng annab meile märkimisväärse keeleharjumuste vabaduse.

Selgub, et väljend “lausub/mõtleb” pärast teisi sulge pakub end ise, kui tahetakse moodustada erinevaid lausegrupe, näiteks lauseid “tõelisusterminite”, “hallutsinatsiooniterminite”, “unistusterminitega” ja iseäranis siis, kui tahetakse eristada seejuures “ebatõesust”. Võiks näiteks öelda: “Otto küll lausus/mõtles: toas oli vaid Otto tajutud lind, aga ta märkis üles, et enda üle nalja teha: toas oli vaid Otto tajutud laud.” See on oluline eriti järgnevate lõikude arutamiseks, milles me lükkame ümber Carnapi teesi selle kohta, et protokoll-laused on laused, mis “ei vaja tõestust”.

Teaduste muutumise protsess seisneb selles, et laused, mida teatud ajajärgul kasutati, jäävad hiljem kõrvale ja asendatakse teiste lausetega. Mõnikord jääb sõnastus isegi alles, ent definitsioonid muutuvad. *Ühendteaduse või mingi selle reaalteaduse iga seadus ja iga füüsikaline lause võib kogeda sellist muutust. Ka iga protokoll-lause.*

Ühendteaduses me püüame (vrd Carnap 1932: 439jj) luua *vas- tuoludeta süsteemi* protokoll-lausetest ja mitte-protokoll-lausetest (kaasa arvatud seadused). Kui meile esitatakse uus lause, siis me võrdleme seda oma süsteemiga ja kontrollime, kas uus lause satub süsteemiga vastuollu või mitte. Juhul, kui uus lause on süsteemiga vastuolus, võime selle lause kasutuna (“väärana”) maha kriipsutada, näiteks lause “Aafrikas laulavad lõvid ainult mažoor-akordidel”, kuid võib ka lauset “aktsepteerida” ning muuta süsteemi vastavalt nii, et ta ka selle lause lisamisel jääb vastuolutuks. Seda lauset võib siis nimetada “tõeseks”.

Mahatõmbamise saatus võib tabada ka protokoll-lauset. “Noli me tangere”, nagu Carnap määratleb protokoll-lauseid, ei kehti ühegi lause kohta. Üks eriti drastiline näide: oletame, et me tunneme teadlast nimega Kalon, kes oskab samaaegselt nii vasaku kui ka parema käega kirjutada. Ja siis kirjutaks ta vasaku käega: “Kaloni protokoll kell 3 ja 17 minutit: [Kalon lausub/mõtleb kell 3 ja 16 minutit ja 30 sekundit: (kell 3 ja 16 minutit oli toas *vaid* Kaloni tajutud laud)]”, samal ajal kirjutaks ta parema käega: “Kaloni protokoll kell 3 ja 17 minutit: [Kalon lausub/mõtleb kell 3 ja 16 ja 30 sekundit: (kell 3 ja 16 minutit oli toas *vaid* Kaloni tajutud lind)].” Mida saab tema ja mida saame meie nende kahe protokoll-lausega peale hakata? Me võime loomulikult väita järgmist: paberil on teatud märgid, mis on kujundatud kord nii ja kord teisiti. Seoses nende märkidega paberil ei saa aga Carnapi kasutatud sõna “töestus” [*Bewährung*] rakendust leida. “Töestust” saab kasutada vaid lausete suhtes, niisiis märgirea suhtes, mida saab kasutada reaktsioonikontrolli raames ja asendada süstemaatiliselt teiste märkidega (vrd Neurath 1931: 302). “Võrdsed laused” on määratletud ärritustena, mis kutsuvad *teatud* reaktsioonikontrolli puhul esile samu reaktsioone. Lauseteks nimetatakse *teatud tingimustel* võrdsustatavaid “tindiküngaste seoseid paberil” ja “õhuvärvinate” seoseid.

Ühendteaduste süsteemis *ei saa* me kasutada kahte teineteisega vasturääkivat protokoll-lauset. Kui me ka ei saa öelda, milline neist kahest lausest on välistatud või et mõlemad on välistatud, on kindel, et mõlemad end ei “töesta”, see tähendab, et süsteem ei saa sisaldada neid mõlemat.

Kui *sellisel* juhul peab loobuma ühest protokoll-lausest, miks siis mõnikord ka mitte siis, kui vastuolud tekivad loogilise argumentatsiooni ahelas ühelt poolt protokoll-lauseste ning teiselt poolt protokoll-lauseste ja mitte-protokoll-lauseste (nagu seadused) süsteemi vahel? Carnapi arvates saab meid muutma sundida vaid mitte-protokoll-lauseid ja seadusi. *Meie vaate kohaselt on võimalik ka protokoll-lauseste mahakriipsutamise. Lause määratletakse töestustvajavana ja seega saab teda ka maha kriipsutada.*

Carnapi väidet, et protokoll-laused “ei vaja töestust”, ükskõik kuidas seda mõista, võib raskusteta seostada koolifilosoofia pä-

randatud traditsioonilise uskumusega "vahendamatusesse elamus-tesse". Nende järgi eksisteerisid teatud "viimsed elemendid", millest oli kujundatud "maailmapilt". Need "atomaarelamused" olid selle koolifilosoofia arvates enesestmõistetavalt üle igasugusest kriitikast ega vajanud mingit tõestust.

Carnap püüab tarvitusele võtta teatud liiki "aatomprotokoll", millele ta esitab nõudmise, et see peaks "teaduslikus protsessis eraldama rangelt teineteisest protokoll moodustamise ja protokoll-lausete töötlemise"; see saavutatakse sellega, et "protokoll ei võeta mitte ühtegi kaudselt tuletatud lauset" (Carnap 1932: 437). Ülaltoodud täielike protokoll-lausete sõnastus näitab, et kui protokoll-lauses esinevad isikunimed, peavad "töötlused" *alati* juba olema aset leidnud. Otstarbekohane oleks kujundada teaduslikud sõnastused viimastes sulgudes võimalikult lihtsalt: näiteks "Otto nägi kell 3 punast", ja edasine protokoll "Otto kuulis kell 3 do-dieesi" jne; kuid selline protokoll ei ole Carnapi mõttes "algne", kuna "Ottost" ja "tajumisest" ei pääseta üle ega ümber. Universaalkeslees ei ole lauseid, mida võiks "algupärasemana" mõista, kõik on *ühtviisi algupärased* faktilaused; kõikides faktilausetes leidub selliseid sõnu nagu "inimesed", "tajuprotsessid" ja teisi, vähem algupäraseid sõnu, mis on neist kõigi eelduste kohaselt tuletatud. *See tähendab, et ei ole olemas "algseid protokoll-lauseid" ega lauseid, mis "ei vaja tõestust"*.

Universaalsläng on ülal selgitatud tähenduses sama nii lapse kui täiskasvanu jaoks. Universaalsläng on sama nii Robinsoni kui ka inimühiskonna jaoks.

Kui Robinson seostab selle, mida ta eile protokollis, sellega, mida ta täna protokollis, see tähendab, kui ta tahab keelt kasutada, peab ta kasutama "*intersubjektiivset*" keelt. Eilne Robinson ja tänane Robinson suhtuvad teineteisesse samamoodi nagu Robinson Reedesse. Oletame, et inimene, kes on samaaegselt oma "mälu kaotanud" ja "pimedaks jäänud", õpib uuesti lugema ja kirjutama. Tema enda ülestähendused varasemast ajast, mida ta erilise aparadi abil lugeda saab, oleksid tema jaoks samahästi kui "teise" omad, nagu mingi kõrvalise inimese ülestähendused. Ka

siis kui ta muutub tagantjärele teadlikuks oma saatuse jätkumisest ja koostab iseenda biograafia.

See tähendab, et *iseenesest* on iga keel “intersubjektiivne”: ühe ajahetke protokollid peavad sisalduma järgnevate ajahetkede protokollides, just nii nagu A protokollid võivad sisalduda B protokollides. *Seega ei ole mõtet rääkida privaatsetest [monologisierend] keeltest*, nagu Carnap seda teeb, ka mitte erinevatest protokollkeeltest, mis on hiljem teineteisega seotud. Eilse ja tänase Robinsoni protokollkeeled on teineteisele niisama lähedased ja kauged nagu Robinsoni ja Reede keel. Kui eilse ja tänase Robinsoni protokollkeelt nimetatakse teatud tingimustel *samaks* keeleks, saab *samadel tingimustel* nimetada Robinsoni ja Reede keelt samaks keeleks.

Me kohtame siin ka Carnapi juures idealistlikust filosoofiast tuntud “mina” rõhutamist. Universaalslängis saab “oma” protokollist kõnelda niisama vähe mõttekalt nagu “nüüdsest” või “siinsesest”. Füüsikalistlikus keeles asendatakse isikunimed koordinaatide ja olekusuurustega. “Otto protokoll” saab eristada “Karli protokollist”, kuid universaalslängis ei saa eristada “oma protokoll” “võõra protokollist”. Seega langeb ära kogu “oma psüühika” ja “võõra psüühika” problemaatika.

“Metoodiline” solipsism, “metoodiline” positivism (vrd Carnap 1932: 461) ei muutu sõna “metoodiline” lisamisel kasutatavamaks (vrd Neurath 1932: 401).

Kui ma oleksin näiteks varem öelnud: “Täna, 27. juuli protokollis tegelen ma minu enda ja teiste protokollidega”, oleks korrektsem öelda: “Otto Neurathi protokoll 27. juulil 1932 kell 10 ennelõunal: [Otto Neurath lausus/mõtles kell 9 ja 55 minutit: (Otto Neurath tegeleb kella 9 ja 40 minuti ning kella 9 ja 45 minuti vahel Neurathi protokolliga ja Kaloni protokolliga, mõlemad laused sisaldasid: . . .)].” Kuigi Otto Neurathi protokoll käsitleb protokoll kasutamist, sisaldub tema protokoll ühendteaduse süsteemis samal viisil nagu Kaloni protokoll. Võib väga hästi juhtuda, et Neurath tõmbab maha ühe Neurathi protokoll-lause ning võtab selle asemel omaks Kaloni protokoll-lause. See, et inimene üldjuhul kangekaelselt pigem oma kui teiste protokoll-lausetest kinni hoiab, on ajalooline tõsiasi — aga ilma igasuguse põhimõttelise tähtsusetu meie arutluse seisukohast. Carnapi väidet “Iga subjekt võib võtta aluseks vaid oma protokoll” ei saa aktsepteerida, kuna

tema põhjendus *ei ole* paikapidav: “ S_1 võib küll S_2 protokollis kasutada; ja see kasutamine muutub eriti lihtsaks mõlema protokollkeele hõlmamisega füüsikalistlikku keelde. Siiski toimub see kaudselt: S_1 peab oma protokollis kirjeldama, et ta näeb kirjatükki selles ja selles vormis” (Carnap 1932: 461). Aga *Neurath peab Neurathi protokollist andma samasuguse kirjelduse nagu Kaloni omast!* Ta kirjeldab seda, kuidas ta näeb Neurathi protokollis, ning kirjeldab seda, kuidas ta näeb Kaloni protokollis.

Edasi käsitletakse kõikide inimeste protokoll-lauseid sarnaselt. Ja põhimõtteliselt *ei ole* vahet, kas Kalon töötab Kaloni või Neurathi protokollidega, kas Neurath tegeleb Neurathi või Kaloni protokollidega. Et seda päris selgeks saada, võib kujutleda teaduslikku puhastusmasinat, millesse visatakse protokoll-laused. “Seadused” ja teised “faktilaused”, kaasa arvatud “protokoll-laused”, mis toimivad masinavärgi ülesehituse kaudu, puhastavad sisseviisatud protokoll-lausetes koosluse ja annavad märku, kui selles ilmneb “vastuolu”. Siis tuleb protokoll-lause teise lausega asendada või masin ümber ehitada. On täiesti ükskõik, *kes* konstrueerib masina, *kelle* protokoll-laused on masinasse visatud, kuna igäüks saab kontrollida nii “omi” kui ka “võõraid” protokoll-lauseid.

Kokkuvõtteks:

Ühendteadus kasutab universaalslängi, mis peab sisaldama ka füüsikalistliku tavakeele termineid.

Lapsi saab harjutada universaalslängi kasutama; selle kõrval ei kasuta me mingeid spetsiaalselt eristatavaid “algseid” protokoll-lauseid ega “eri isikute protokoll-lauseid”.

Ühendteaduses ei kasutata termineid “metoodiline solipsism” või “metoodiline positivism”.

Võimatu on lähtuda lõplikult kindlaks tehtud, puhastest protokoll-lausetest. Protokoll-laused on samasugused faktilaused nagu teisedki faktilaused, milles on isikunimi või isikugruppide nimed seotud teatud viisil teiste universaalkeeles kasutatavate terminitega.

Viini ringi tööd keskenduvad üha enam ühendteaduse väljendamisele ühendkeeles (sotsioloogia samavõrd kui keemia, bioloogia samavõrd kui mehaanika, psühholoogia — pigem biheivorismiks kutsutuna — samavõrd kui optika) ja usaldatavate “ristseoste” loomisele üksikteaduste vahel selliselt, et oleks võimalik eriliste pingutusteta seostada iga teaduse termineid iga teise teaduse terminitega. Sõna “inimene”, mis on seotud terminiga “väitma”, on samal viisil defineeritav nagu sõna “inimene”, mis esineb selliseid sõnu sisaldavates lausetes nagu “majanduskord”, “tootmine”.

Viini ringi on tugevalt mõjutanud erinevad isikud. Machi, Poincaré, Duhemi saavutusi on kasutatud samavõrd kui Frege, Schröderi, Russelli ja teiste panust. Wittgenstein avaldas ebatavaliselt elustavalt mõju nii aktsepteeritud kui ka tagasi lükatud seisukohtade kaudu. Tema esimese katse kasutada filosoofiat *hädavajaliku seletusjuhisenä* võib lugeda ebaõnnestunuks. Teaduslikus töös on oluline luua harmoonia ühendteaduse lausete vahel: protokoll-lausete ja mitte-protokoll-lausete vahel. Selle jaoks vajatakse “*loogilist süntaksit*”, mis on eelkõige Carnapi töösuunaks; Carnap on teinud selleks esimesed ettevalmistused oma “maailma loogilise ülesehitusega”.*

Siin alustatud diskussioon — Carnap leiab kindlasti midagi, mida nendes õiendustes korrigeerida, või midagi, mida neile lisada — on nagu mitmed muudki meie jõupingutused *meie, füüsikalistide ühise ulatusliku töö aluse* tugevdamise teenistuses. Sellised marginaalsed vaidlused hakkavad aina väiksemat rolli mängima; Viini ringi töö kiire areng näitab, et ühendteaduse ülesehitamisele suunatud *plaanipärane kollektiivne töö* aina areneb. See ülesehitus õnnestuks meil füüsikalistidel seda kiiremini ja edukamalt, mida vähem tuleb meil kulutada aega vanade vigade kõrvaldamiseks ja mida rohkem me saaksime tegelda teaduslike korrelatsioonide sõnastamisega. Selle eesmärgi saavutamiseks tuleb meil eelkõige õppida *füüsikalistliku keele* kasutamist; see on seisukoht, mida Carnap oma artiklis kaitseb.

*Autor peab silmas Carnapi teost *Der logische Aufbau der Welt* (1928). *Toim.*

OTTO NEURATH oli tuntud Austria majandus- ja teadusajaloolane, rahvamajandusteadlane, piltstatistika rajaja ning Viini ringi liige. Otto Neurath sündis 10. detsembril 1882 Viinis. 1902–1906 õppis ta matemaatikat, loodusteadusi, ajalugu, rahvamajandust ja sotsioloogiat Viini ja Berliini ülikoolis. Viimastel ülikooliaastatel keskendus ta rahvamajanduse ajaloo ning sotsioloogilistele probleemidele. 1907. aastal suundus pärast doktoritöö kaitsmist Viini Kaubandusakadeemiasse, kus pidas loenguid rahvamajandusest ning tegeles sõjaökonomikaga. 1914. a kutsuti Neurath sõjaväeteenistusse. Sõja ajal habiliterus Neurath Heidelbergis ning ta nimetati Heidelbergi poliitilise ökonomia dotsendiks. Kuna ta ei jõudnud sõjaväeteenistuse tõttu õppejõuna töötada, siis ta vabastati sellelt kohalt. 1919. a osales Müncheni revolutsioonis. Pärast revolutsiooni pöördus Neurath tagasi Viini ja suundus aktiivselt poliitikasse. Neurath osales mitmesugustes sotsiaaldemokraatlikes liikumistes ja organisatsioonides, kus ta tegeles eelkõige linnaplaneerimise ja -majanduse probleemidega. 1920–1925 oli ta Austria Asundus- ja Väikeaedade Ühenduse peasekretär. 1925–1934 tegeles Viini ühiskonna- ja majandusmuuseumi asutamise ning arendamisega. Samal ajal rajas Neurath moodsa piltstatistika, mida ta muuseumis edukalt kasutada sai.

Otto Neurath on tuntud eelkõige loogilise positivistina ning Viini ringi liikmena. 1922–1934 oli Neurath aktiivne Viini ringi liige, tegeldes eelkõige Teaduse Ühtsuse Liikumise (*Unity of Science Movement*) arendamise ja organiseerimisega. 1934. aastal lahkus Neurath sõjaohu tõttu Hollandisse. 1940. a põgenes edasi Inglismaale. Inglismaal luges Neurath Oxfordi ülikoolis paar semestrit kursust “Loogiline empirism ja sotsiaalteadused” ning jätkas piltstatistika arendamist ja linnaplaneerimise alast tegevust. Neurath suri Oxfordis 23. detsembril 1945. Otto Neurath on oma eluajal avaldanud mitusada artiklit, mitukümmend brošüüri ja teost. Olulisemate tööde hulka võib lugeda: *Anti-Spengler* (1921); *Lebensgestaltung und Klassenkampf* (1928); *Wissenschaftliche Weltauffassung: Der Wiener Kreis* (1929); *Empirische Soziologie* (1931); *Einheitswissenschaft und Psychologie* (1933) ja *Foundations of the Social Sciences* (1944).

Tõlkija

TENNO PENT SOOSTER

PALUN KIRJUTA RUTTU KUI VÕIMALIKULT...

Kurtidest lastest, nende keeltest,
keelte õppimisest ja õpetamisest

Vahur Laiapea

Alates 19. sajandil õpetajad on käinud väikeses maakoolis ja nad on õpetanud vähe õpilastele seal.

Õpetajad on olnud väga ranged, piinad õpilast ja kaasa puuvitsa, aga nad on olnud aktiivsed.

Nende tööpäev ei olnud rasket, sest maakoolis on olnud vähe õpilast. Hommikust õpetajad on läinud väikese maakooli ja lõunani koju. Pühapäeviti perekonnad, õpilased, õpetajad, töölised ja teised on käinud kirikus ja pärast nad on söönud piknikut lähedal kirikus ning on tantsunud.

Õpetajatel on olnud perekonnad. Nad on hoolitsenud hästi lapsi eest ja on õpetanud ja on jutustanud nendele kodus raamatuid.

(20-aastase kurdi tütarlapse kirjandist, kirjutatud 2000. a Tallinna Kurtide Koolis.)

PATOLOGISEERIV JA KEELELIS-KULTUURILINE LÄHENEMINE KURTUSELE

Selle järgi, kuidas kurdid ise ja nendega tegelevad inimesed — surdopedagoogid, meedikud ning avaramas mõttes kogu ühiskond — on enda jaoks mõtestanud kurtusega seotut ja milline

Artikkel (v.a “Lisandus”) on kirjutatud 1994. a suvel Porkuni Kurtide Koolis. Pealkirjaks olev lause on pärit Tallinna Kurtide Kooli õpilaste keeleõppe raames kirjutatud tekstidest.

on suhtumine viipekeelde ning kommunikatsiooniküsimustesse, võib üsnagi selgesti eristada kahte mõtteviisi. Traditsiooniliseks ning seni enamikus ühiskondades valitsevaks lähenemisviisiks on näha kurtuses üksnes või peamiselt puuet, mille raskusaste sõltub kuulmislanguse astmest. Kurtus on seega kõrvalekalle normist. Kurte vaadeldakse kui patsiente, kelle rehabilitatsioon ja integreerumine ühiskonda sõltub meditsiinilisest, audioloogilisest ja logopeedilisest abist, mida tervishoiuasutused ning erioppeasutused suudavad pakkuda. Tegevuse edukuse mõõdupuuks on see, milised on saavutatud tulemused audioloogilise rehabilitatsiooni ja ühiskonna enamuse keele valdamise osas rõhuasetusega suulise kõne ning suultlugemisoskusele. Just kuulmisrehabilitatsiooni ja eriopetuse tulemusena saavutatud häälde- ning suultlugemisoskuse tase on selles paradigmas "patsiendi" edukuse ja edutuse mõõdupuuks. Meditsiinilis-audioloogilise lähenemise moodsamaid avaldumisvorme on auditiivverbaalne teraapia, kus tähelepanu keskendatakse kurdi väikelapse minimaalsegi kuulmisjäägi arendamisele ning selle alusel suulise kõne omandamisele n-õ loomulikul teel, traditsioonilise "mehaanilise" artikulationiseade võtteid kasutamata. Olulisi eetilisi probleeme on esile kerkinud seoses nn kõrvasiseste kuuldeaparaatide paigaldamisega kirurgilisel teel (*cochlear implantation*), eriti kurtidele väikelastele. Paljude maade kurtide organisatsioonid on seisukohal, et sellist operatsiooni võib teha vaid täiskasvanuile, kes on teadlikud selle tagajärgedest, sh võimalikest komplikatsioonidest. Sisekõrvaaparaat ei taasta kuulmist täielikult, vaid teeb seda õnnestumise korral üksnes osaliselt. Seega ei taga selline operatsioon kurdile lapsele, kes täiskasvanuna võiks end määratleda kurtide kogukonna liikmena, veel täisväärtuslikku elu kuuljana.

Teine vaateviis on nn sotsiaalkultuuriline ehk keelelis-kultuuriline lähenemine, mille korral tähelepanu ei keskendu mitte puudevale (kuulmine), vaid olemasolevale (viipekeel, sellele tuginev positiivne minapilt, kurtide kultuur). Kurdid määratlevad end keelelis-kultuurilise vähemusrühmana ning ootavad/eeldavad vastavat tunnustust ka ühiskonna kuulvalt enamuselt. Esimene teadaolev kirjalik allikas, milles kurte vaadeldakse keelelis-kultuurilise rühmana, oli Stokoe, Casterline'i ja Cronebergi koostatud *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Prin-*

ciples aastast 1965 (kordusväljaanne Stokoe, Casterline, Croneberg 1976). Nimetatud teos sisaldab C. G. Cronebergi artiklit "The linguistic community", kus autor toob välja iseloomulikud jooned, mille alusel võib kurte käsitada keeleliskultuurilise vähemusena (rühmasisene identifitseerumine ühise keele — viipekeele alusel, ühtne haridustaust, tihedad omavahelised kontaktid, aktiivne seltsielu kurtide klubides ning teistes organisatsioonides, tendents asuda elama sinna, kus on teisigi kurte, jm). Siiä võiks lisada veel sellised nähtused nagu rühmasisene abiellumine, teadlikkus oma ajaloost ning teatud iseloomulikud käitumishormid, mis tulenevad sellest, et ümbritseva tajumisel ning suhtlemisel on määravaks kanaliks nägemine. Näitena võiks tuua normi, mille kohaselt adressaadil ei sobi katkestada pilgukontakti viipejaga teate edastamise ajal. Sellist käitumist tõlgendaks teate saatja ebaviisakusena.

J. Woodward on võrrelnud Ameerika kurte teiste vähemushruppidega ja toonud esile rea vähemushruppide (sh kurtide) alalasurunud seisundit kajastavaid jooni, sh enamuskultuuri esindajate suhtumine neisse kui alaväärtuslikesse, koolitamine kinnistes haridusasutustes, õpetajateks enamuskultuuri ja -keele esindajad, enamuse keele forsseeritud õpetamine, vähemuse keele kasutamise keelamine koolis jne. Kuid lisaks neile on kurtide olukorda raskendanud kolm tegurit, mida teiste vähemuste juures ei esine. Esiteks on kurtide kogukond pidanud seisma vastu kuuljate stereotüüpsele suhtumisele, mille kohaselt kurtus ja kurdid on üksnes meditsiinilis-patoloogiline nähtus. Teiseks on vähem kui 10 protsendil kurtidest lastest kurdid vanemad. See tähendab, et enamik kurtidest lastest ei kuulu automaatselt oma vanematega samasse kultuurirühma ning nende liitumine kurtide kogukonnaga ei toimu otseselt vanemate kaudu. Kolmandaks, kurtide kogukonna keel ei erine enamuse keelest mitte ainult struktuuri, vaid ka produtseerimis- ja tajukanali poolest. Keeleline surve kurtidele on olnud eriti tugev, kuna kuuljad ei aktsepteeri sageli viipekeelt tõelise keelena (Woodward 1989).

Alates 1970. aastatest on eriti Põhja-Ameerikas keelelis-kultuurilise lähenemise kandepind pidevalt laienenud. 1990. aastatel leidis see teema mõningast käsitlemist ka Eestis (vt Laipea 1990; Paavel, Toom 1991).

Mõlemad eespool esitatud lähenemisviisid kajastuvad ka kurtide laste õpetamise moodustes ja prioriteetides. Kurtide haridust käsitlevas kirjanduses tuuakse enamasti eraldi esile kaht tüüpi koolkonnad: ühed, mis oma pedagoogiliste eesmärkide saavutamiseks keskenduvad kurtide laste häälikulise kõne ning lugemise ja kirjutamisoskuse arendamisele viipekeelt kasutamata, ja teised, milles viipekeel on üheks hariduskeeleks. Selguse huvides kasutan edaspidi mõisteid *ükskeelne* ehk *oraalne* ja *kakskeelne* haridusparadigma. Käesoleva artikli teema eeldab nende kõrvutamist rõhuasetusega keeleõpetuse küsimustele. Järgnevalt tutvustan kurtide kõneoskuse (sh kõneselguse) ning lugemis- ja kirjutamisoskuse kujunemist ning taset kajastavat andmestikku, niivõrd kui see on allikate kaudu kättesaadav olnud. Seejuures ei saa mööda minna ka kurtide laste kognitiivse ja sotsiaalse arengu temaatikast.

ÜKSKEELNE HARIDUSPARADIGMA

Mõiste “ükskeelne haridusparadigma” alla mahub ajaloolises plaanis vaadatuna mitmeid koolkondi, mille erijoonte täpsem vaatlemine ei ole käesoleva töö ülesanne. Neid koolkondi ühendavaks põhimõtteks on ühe keele — kõnekeele — õpetamine kurtidele lastele teist keelt (viipekeelt) kasutamata. Eeldatakse, et kõnekeelest kujuneb kurdi lapse peamine või ainuke suhtlemisvahend ning mõtlemise alus. Õpetataval keelel on ainetundides paralleelselt ka õpetuskeele funktsioon. Suulise kõne ning lugemis- ja kirjutamisoskuse kujundamist vaadeldakse pikaajalise protsessina, mis peab olema seotud laste elu ja tegevusega. Õpetuses kasutatakse peamiselt suulist kõnet, mida õpilased peavad õppima suult lugema, mõnes koolkonnas ka sõrmendamist ja/või üksiksõnade visualiseerimist viibete abil. Suulise kõne kujundamisel arendatakse ning kasutatakse maksimaalselt ära kuulmisjääki (auditiiv-verbaalne teraapia).

Traditsiooniline surdopsühholoogia on olnud seisukohal, et kurtus toob kaasa muutusi psüühika struktuuris. Selle järgi viib esmane puue — kurtus — muutusteni nn teise signaalsüsteemi — kõne arengus, kõne vaegareng omakorda mõjutab psüühiliste protsesside arengut. Korrektsioon toimub teiste, kahjustamata

analüsaatorite kaudu ning kahjustatud analüsaatori funktsiooni arendamise kaudu. P. Oléron uuris 1950. aastatel kurtide laste mõtlemist. Katses pidid kurdid lapsed liigitama esemeid mitmesuguste tunnuste alusel (kuju, värv jne). Oléroni andmetel valmistas see neile suuri raskusi. Ta sedastas neil kuuljate lastega võrreldes mahajäämust mõtlemise arengus ning põhjendas seda kõne vaegarenguga. Lapse abstraktse mõtlemise kujunemise puhul on oluliseks peetud tajutava pidevat tõlgendamist ja mõtestamist. Kuzmitšova määratleb sensoorse info vastuvõttu kui protsessi, milles tajumine on lahutamatu seotud tajutava tõlgendamisega. Seda toimingut seostab ta aga eelkõige kuulmismeel ja suulise kõne olemasolu või puudumisega. Kurdi lapse mõtlemise arengu pidurdajaks on tema arvates (kuuldelselt) tajutava nappus ning sellest tulenev semantilise interpretatsiooni puudulikkus. Kuulja laps "supleb" keeles ja saab vastused kõigile oma küsimustele, mida kurdi lapse kohta sageli öelda ei saa (Kuzmitšova 1983). Traditsiooniline surdopsühholoogia on aga tähelepanuta jätnud tõsiasja, et viipekeele kasutamine võib taastada taju ja tajutava tõlgendamise vahelise seose, seda küll teise kanali — nägemise kaudu. Probleem on seega taandatav eelkõige sobivale keelekeskkonnale, mis võib ju olla puudulik ka kuulja lapse jaoks. Kuulmise puudumine lapsel on vaid tegur, mis oluliselt suurendab kõnestiimulite vähesuse tõenäosust ning teeb kurtidest lastest riskirühma. Kui suulise kõne stiimulite vähesus tuleneb füsioloogilistest teguritest (s.o laps võib küll olla kõnekeskkonnas, kuid see ei toimi tema jaoks sensoorselt sobivana), siis viipekeelse keskkonna olemasolu või puudumine on sotsiaalne probleem, mis taandub sellele, kas last ümbritsevate inimeste seas on viipekeele valdajaid/õppida tahtjaid.

ANDMEID KURTIDE KÕNE SELGUSE KOHTA

Paljude uuringute käigus on saadud andmeid selle kohta, kui suur osa kurtide kõnest on kuuljatele arusaadav. J. Pesose 1961. a uuringu andmetel said kuuljad aru 40% üksiksõnadest ja 10% lausetest. Howarthi (uuring aastast 1965), Markildesi (1970) ja Smithi järgi said kuuljad aru vastavalt 19%, 19,1% ja 18,7% lausetest (vt Suonpää 1978). 1993. a viidi samasugune uuring läbi ka

Porkuni Kurtide Koolis. Katses osales 43 5.–12. klassi õpilast, kes moodustasid 84% koolis õppivatest selle vanuserühma õpilastest. Kõik õpilased olid läbinud programmikohase hääldus- ja kuuldetreeningu, mis algas juba lasteaias ning jätkus koolis. Kurtide õpilaste kõne jäädvustati videolindile. See tähendab, et kuuljad audiitorid ühtaegu kuulsid kõnet ning nägid ka kõneleja nägu ja hääldusliigutusi, mis on kõne jälgimist soodustav tegur.

Videolindile talletatud materjal, mida kurdid õpilased hääldasid, koosnes kolmest, keskmiselt 30-sõnalise kogupikkusega lausest ja 19 üksiksõnast. Laused olid võetud õpilastele tuttavatest, eesti keele tunnis juba läbi töötatud tekstidest. Sõnu valides varieeriti selliseid aspekte nagu silpide arv, lahtised ja kinnised silbid, häälikuühendid (näiteks diftongid ja konsonantühendid). Audiitoritena kasutati kaht rühma, kummaski viis inimest. Ühe rühma moodustasid inimesed, kelle varasemad kontaktid kurtidega olid olnud minimaalsed, teise rühma sama kooli õpetajad, kes olid kurtidega töötanud keskmiselt 22 aastat. Esimese rühma audiitorid said aru 14,1% tekstina esitatud materjalist ja 15,7% üksiksõnadest. Teisel rühmal olid vastavad näitajad 42,3% ja 35,5% (Kristov 1993). Nagu näha, ei erine esimese rühma tulemused oluliselt eespool toodutest. See, et õpetajate rühma tulemused olid märgatavalt paremad kui eelneva kogemusega rühmal, näitab, et aja jooksul kuulmine kohaneb kurtide kõnes esinevate hääldamise erijoontega, kuid mitte sedavõrd, et kogu kõne muutuks mõistetavaks. Tulemused viitavad sellele, et ükskeelse õpetuse üht peamist eesmärki — arusaadava hääldusoskuse kujundamist — võib nimetatud lasterühmal pidada vaid osalt saavutatavaks.

Seni käsitletu puudutab vaid suulise kõne artikulatoorset külge. Järgnevalt püüame lähemalt vaadelda auditiiv-foneetilise keele süntaktiliste ja semantiliste aspektide omandamist kurtide poolt, samuti seda, milline on uuringute põhjal nende kirjaliku kõne valdamise tase. (Kirjalikku kõnet mõistetakse siin ja edaspidi nii lugemis- kui kirjutamistoimingu tähenduses.)

ÜKSKEELSELT ÕPETATUD KURTIDE KIRJALIKU KÕNE VALDAMISEST

Lugemis- ja kirjaliku eneseväljendusoskuse saavutamist on peetud kurtide õpetamisel üheks peamiseks eesmärgiks. Tänapäeva ühiskonnas on kirjutatud keelt valdamata äärmiselt raske toime tulla ka normaalse kuulmisega ning häälikulist kõnet vabalt valdaval inimesel. Kurtidel, kellel, nagu eespool nägime, on hääldusoskus sageli puudulik, on hea lugemis- ja kirjutamisoskuse saavutamine veelgi olulisem. Kui vahetu kõneline suhtlemine kuuljatega on piiratud ja takistatud, saab seda asendada kirjutatud tekstiga. Lugemisoskus (siin tähenduses *loetust arusaamise oskus*) tagab osaamise kirjutatud tekstidest ning on hariduse omandamise elementaarne eeldus. Ometi nendivad paljud eri aegadel kurtide kirjakeele taset uurinud teadlased, et vaatamata haridusprogrammi-des seatud kõrgetele eesmärkidele on kurtide tegelikud saavutused kirjakeele valdamise alal enamasti küllaltki viletsad. Peamise järeldusena tuuakse välja see, et õpetuse käigus ei ole kurtid omandanud keele süsteemi või on selle omandanud puudulikult. Keele morfoloogia, süntaksi ja semantika valdamine on aga lugemise eeldus. Oraalse õpetuse paradoks on selles, et info püütakse kurtideni viia just neid kanaleid pidi, mida nad oma eripära tõttu kõige vähem valdavad — kuulmise ja suulise kõne kaudu. J. Pesonen peab 1968. a avaldatud artiklis probleemi põhjuseks seda, et kurtidel on suulise kõne tajumisel raske eristada foneeme (Pesonen kasutab suultlugemise kontekstis mõistet *visiofoneem*). Kuna kõnesignaalide visuaalne eristamine on raskendatud, ei saa lapsel selle alusel ka keele süsteem välja areneda. Ta hindab foneemide visuaalse eristamise tõenäosust kurtidel umbes 58%-le. Võimalus, et foneeme segistatakse, on seega üpris suur (vt Hakkarainen 1988).

J. Juurmaa toob esile, et suultlugemisoskus areneb kurtil lapsel 13. eluaastani ja selle ajani võib täheldada ka olulisemat sõnavara kasvu. Sõnavara kasvu piiratus on Juurmaa arvates tingitud suultlugemise raskustest (Juurmaa 1967).

Lichtensteini 1983. aasta uuringu andmeil õpib kurt laps üheaegselt nii lugema kui ka keele süsteemi tundma, kuulja laps seevastu toetub olemasolevale, suulise kõne pinnal kujunenud keele-

oskusele. See on kognitiivses plaanis kurdile lapsele raske ülesanne. Lichtensteini uurimuse kohaselt kasutavad kurdid õpilased lugemisel mitut teksti rekodeerimise mehhanismi (rekodeerimise all mõeldakse mingi koodi muutmist teiseks, näiteks kirjutatud teksti muutmist kõneks). Lichtenstein tegi kindlaks, et peamiselt rekodeeriti loetud kõneks (häälalusliigutusteks?) ja/või viibeteks (vt Hakkarainen 1988). Wrihstone, Aronow ja Moskowitz mõõtsid 1960. aastate algul 5307 USA ja Kanada 10–16-aastase kurdi õpilase lugemisostkust. Vaid 8% uurituist oli omandanud kuuljate kooli IV klassile vastava lugemisostkuse (Hakkarainen, *op. cit.*).

J. Juurmaa on uurinud Soome kurtide laste sõnavara. Ta märgib, et see on väike ning piirdub peamiselt konkreetsete mõistetega. Autor toob esile, et abstraktsemate mõistete tähenduse omandamine eeldab vastavate sõnade kasutamist paljudes kontekstides ja situatsioonides (Juurmaa 1963). Hammermeister võrdles 1950.–1970. aastatel kurtide lugemisostkuse arengut kooli ajal ja 7–13 aastat pärast kooli lõpetamist. Kuigi sõnavara oli oluliselt kasvanud, ei täheldanud ta arengut loetust arusaamise osas. See valmistas endiselt suuri raskusi (vt Hakkarainen 1988).

Trybusi ja Karchmeri 1977. a uuringu andmeil vastas kurtide lugemisostkuse tase 20-aastaselt keskmiselt IV–V klassi tasemele ($N = 6871$). Vaid 10% uuritavast kontingendist luges VIII klassi tasemel või paremini (vt Hakkarainen 1988). Conrad uuris 1970. aastatel kooli lõpetavate kurtide lugemisostkust Inglismaal ja Walesis. 15–16-aastaste kurtide ($N = 468$) lugemisostkus vastas keskmiselt 9-aastaste kuuljate omale. Kooli lõpetanud kurtide seas oli vaid viis sellist, kelle lugemisiga langes kokku nende kronoloogilise eaga. Kaks nendest olid kurtide vanemate lapsed (Hakkarainen, *op. cit.*).

L. Hakkarainen uuris lünktekste sisaldavate testide abil Soome kurtide õpilaste kirjaliku kõne valdamise taset ning võrdles seda kuuljate laste omaga. Uurimistulemused osutasid, et 15-aastaste kurtide lugemisostkus vastas 8-aastaste kuuljate lugemisostkusele. Seejuures oli keele semantilise ja süntaktilis-morfoloogilise valdamise tase kurtidel veelgi nõrgem kui 8-aastastel kuuljatel. Eriti suuri raskusi valmistas neile üksnes grammatilist tähendust omavate sõnade asetamine lünka. Lünktekstides andsid nad soome

keele grammatika seisukohalt korrektseid vastuseid vaid 35% ulatuses (Hakkarainen 1988).

Robbins ja Hatcher põhjendavad kurtide lugemisraskusi eelkõige süntaksi puuduliku tundmisega. Ühe lugema õpetamise juures esineva puudusena nimetavad nad liigset keskendumist kontekstivälisetele üksiksõnadele (vt Hakkarainen 1988).

Kurtide kirjaliku eneseväljenduse puhul on toodud esile sõnavaralist piiratud ja ühekülgete lausekonstruktsioonide kasutamist. Myklebusti eksperimendis (1964) näidati 7–15-aastastele kurtidele pilte ja paluti neid kirjeldada. Sama katse tehti ka kuuljate kontrollrühmaga. Saadud kirjutistes võrreldi keelelist produktiivsust (lausete ja sõnade hulk), abstraktsusastet ning süntaksi valdamist. Kurtide rühm osutus nõrgemaks kõigis kolmes aspektis. 7-aastaste kuuljate laste süntaksivaldamine oli samaväärne 15-aastaste kurtide omaga (vt Hakkarainen 1988).

L. Hakkaraise järgi ei näita 60 aasta jooksul eri maades tehtud kurtide lugemis- ja kirjutusoskuse mõõdistamised märgatavat progressi nende toimingute valdamisel (Hakkarainen 1988). Kahjuks pole uuritud Eesti kurtide kirjaliku kõne valdamist. Pedagoogilises töös tehtud tähelepanekud lubavad oletada, et meie keskmised näitajad ei ole kõrgemad teiste maade uurimustes tuvastatutest.

Ükskeelse, suulisele kõnele orienteeritud õpetuse kesised tulemused tõid 1960. aastate lõpul ja 1970. aastate alul kurtide õpetamise suuna, mida tuntakse totaalse kommunikatsiooni meetodina. See meetod on praegu kasutusel enamikus Ameerika Ühendriikide kurtide koolides ning on levinud ka mitmel pool mujal maailmas. 1976. a määratlesid Ameerika kurtide koolide direktorid oma konverentsil seda meetodit järgmiselt: "Totaalne kommunikatsioon on filosoofia, mis kasutab efektiivseks kommunikatsiooniks kuulmiskahjustusega inimestega ära kõik kuulde- ja suulise suhtlemise võimalused" (tsit. Savitsš 1988). UNESCO määratluse järgi hõlmab totaalse kommunikatsiooni meetod kõiki võimalikke oraalse, manuaalse ning häälikulise suhtlemise võimalusi. Siia alla kuuluvad ka miimika, viiped, lugemine, kirjutamine ja teised vahendid, mis tagavad kommunikatsiooni selguse ning ligipääsetavuse (Savitsš, *op. cit.*). 1970. aastatel levis meetod ka mitmetes Euroopa maades ning on praegu

ilmselt kõige enam kasutatav meetod kurtide õpetamisel. Teistest oraalsete õpetuse meetoditest eristab totaalset kommunikatsiooni see, et õpetaja saadab oma suulist kõnet üksikviibetega, mis teeb suultlugemise õpilaste jaoks kergemaks. Olemuselt on ka totaalne kommunikatsioon ükskeelne (kõnekeelne) meetod, kuna viipekeelest laenatud viiped on allutatud kõnekeele süntaksile ning õpilased saavad sellisest viibetega saadetud kõnest aru sedavõrd, kui nad valdavad kõnekeele süntaksit.

Totaalse kommunikatsiooni meetodi rakendamisel täheldati küll õpilase-õpetaja vahelise suhtlemise hõlbustumist ja teineteisest arusaamise olulist paranemist, kuid oodatud edasimineku lugemis- ja kirjutamisoskuse alal jäi tulemata (Hansen 1989; Johnson, Liddell, Erting 1990). See oli ka ootuspärane, sest suulise kõne visualiseerimine kurdile lapsele ei tähenda veel, et ta saaks seda täies ulatuses mõtestada. Kood, mis sel teel kurtideni jõuab, on vaesestatud, kuna viibete ja sõnade tähendusväljad tihti ei kattu ning enamik kõnekeele morfeeme (v.a sõnatüved) jääb vahendamata. Ameerika uurijad märgivad, et inimene, kes püüab korraga kõnelda ja viibelda, seisab nii psüühiliselt kui füüsiliselt lahendamatu ülesande ees. Kahjustatud on signaali üks pool või isegi mõlemad. Kõnelemise ja viiplemise rütm on erinev. Mida korrektsemalt püütakse edasi anda suulist kõnet, seda enam kannatab viiplemine ja vastupidi. Eelisolukorras on need lapsed, kelle kuulmine on parem. Autorid kasutavad kõnealuse meetodi iseloomustamiseks sõnaühendit *manuaalne oralism* (Johnson, Liddell, Erting, *op. cit.*).

Euroopas leidis totaalset kommunikatsiooni meetod esmalt kasutamist Põhjamaades, eriti Taanis ja Rootsis. Seal jõuti kõige kiiremini selgusele ka selle puudustes ning pakuti välja uus võimalus — kurtide laste kakskeelne õpetamine lähtudes keelte iseseisvuse ja lahususe põhimõttest.

KAKS KEELT KURTIDE HARIDUSES

Kakskeelsuse mõistet kasutatakse kurtide keeleküsimuste kontekstis teistsuguses tähenduses kui kuuljate puhul, kus see enamasti tähistab kahe kõnekeele paralleelset omandamist erinevat keelt kasutatavalt inimestelt (näiteks erikeelsetelt vanematelt).

Kurtide kasvatases ja hariduses tähendab kakskeelsus seda, et viipekeelt, mille kurdid lapsed omandavad eriõpetuseta vaba suhtlemise käigus (ja mis on nende igapäevases elus põhikeel), kasutatakse lähtekeelena kõnekeele õpetamisel ning ühe keelena aineõpetuses. Seejuures on keeleõpetuse peamine eesmärk kirjajaliku kõne valdamine. Viipekeel on sel juhul kurdi lapse emakeele, kõnekeel (kirjakeel) aga teise keele staatuses. Teise keele omandamise edukus on sõltuvuses emakeele omandamise eest ja omandatuse astmest ning sellest, kuivõrd on teise keele õpetamisel osatud ära kasutada esimese keele oskust (tõlkimine keelest keelde, kirjutatud tekstide tõlgendamine, lahtiseletamine). Viipekeel on selles paradigmas ka üks olulisemaid õppeaineid, mille osatähtsus ning eesmärgid on samad mis kuuljate laste emakeeleõpetuses. Oma keele väärtustamine ja teadvustamine annab lastele võimaluse määratleda end kurtide kogukonna liikmena, aktsepteerida ennast kurdina oma teisisitiolemises võrreldes kuulva enamusega.

Kakskeelsus ei ole kurtide hariduses iseenesest midagi uut, kuigi kõnealune mõiste tuli selles kontekstis käibele alles 1970. aastatel. Viipekeel käibis 19. sajandil kirjutatud keele kõrval õpetuskeelena paljudes kurtide koolides nii Euroopas kui Põhja-Ameerikas. Viipekeeles õpetasid oma aineid kurdid õpetajad, kes näiteks 1850. aastal moodustasid ligi 50% Ameerika Ühendriikide kurtide koolide õpetajate üldhulgast (Sacks 1990). Kurtide koolide rajajateks olid paljudes maades kurdid (sh Soome, Rootsi). 19. sajandi lõpupoole muutus aga nii Euroopas kui Ameerika Ühendriikides valitsevaks ükskeelne, suulise kõne kujundamist peaeesmärgiks pidav lähenemine ning kurtidest õpetajate arv kahanes märgatavalt. Tugeva tõuke andis sellele 1880. a Milanos toimunud ülemaailmne kurtide hariduse alane kongress, mille osavõtjad otsustasid üsna üksmeelselt võtta suuna nn puhta suulise meetodi kasutamisele. 167 osavõtjast hääletas selle otsuse poolt 106, hääletamata jättis 56 ja vastu oli üksnes neli ameeriklast (Savitš 1988). Puhas suuline meetod kujunes enamikus maades, kus kurtide haridussüsteem üldse eksisteeris, domineerivaks ning on seda paljudes maades (küll ehk teatud muutustega) praegugi.

Kuigi totaalise kommunikatsiooni meetod vastandas end nn puhtale suulisele meetodile, ei toonud selle rakendamine kaasa viipekeele lülitamist kurtide õpetusse, vaid üksnes viipekeelest laenatud elementide kasutamise ükskeelses õpetuses. Nagu juba öeldud, ei õigustanud meetod talle pandud lootusi kurtide kirjaliku kõne kujundamise osas. Kuid alles siis, kui viipekeelte uurimine oli leidnud oma koha lingvistikas ja psühholingvistikas ning oli kogunenud piisavalt empiirilist andmestikku viipekeelte struktuuri ja kurtide laste (keelelise) arengu kohta, tekkisid eeldused kurtide kakskeelse õpetuse teoreetiliste aluste formuleerimiseks ning reformideks pedagoogilises praktikas. Vaatame järgnevalt mõningaid alusteaduste teese ja järeldusi, millele kurtide kakskeelne õpetamine tugineb.

KURT LAPS JA VARANE SUHTLUSKESKKOND

Suhtlemine ema ja lapse vahel algab palju varem, kui laps ütleb esimese sõna või teeb esimese viipe. 1960. aastatel alanud inimsuhtlemise mikroanalüütilised uuringud tõid esile tõsiasja, et suhtlejate vahel toimub alati teatud liigutuste sünkroniseerumine. Condon tegi 1970. aastate lõpul kindlaks, et juba vastsündinu liigutused on temale suunatud kõnega sünkroonis (Preisler 1983).

Kuigi enamik vaatlusi on tehtud kuuljate lastega häälikulise kõne keskkonnas, on olemas andmeid ka varase viipekeele keskkonna mõjust lastele. Meastas y Moores uuris 1970./1980. aastate vahetusel kurte emasid, kes kasutasid viipekeelt suhtlemisel oma lastega 1. elukuul (laste kuulmise seisundit polnud uuringu ajaks veel kindlaks tehtud). Vaatlusalustel lastel täheldati ema viipekõnega sünkroniseeritud sõrmede liigutusi — ühel juhul juba 24 päeva vanusel imikul (vt Preisler 1983). Liigutuste rütmilise sünkroniseerumist on mitmed autorid pidanudki suhtlemisprotsessi, dialoogi lähtekohaks. On täheldatud, et emad tõlgendavad laste liigutusi tähenduslikena ka siis, kui neil veel tegelikult semiootilist funktsiooni ei ole. Emapoolne ennetav signaalide semantiseerimine võib aga aidata välja arenda lapse sümboliseerimisfunktsioonil. Laps võib hakata sama liigutust (näiteks osutamine) kasutama kindlas situatsioonis teatud kommunikatiivsete eesmärkide saavutamiseks. 10–11-kuusel lap-

sel on juba välja kujunenud arvestatav suhtlusoskus — ta osaleb lihtsas mängus ning suudab väljendada rahulolematust teatud olukordadega (vt Preisler, *op. cit.*). Olulisel kohal esmases suhtlemises on pilgukontakt emaga. Goren, Sarty ja Wu töid 1975. a esile, et juba üheksa minutit pärast ilmaletulekut on vastsündinu jaoks visuaalsete stiimulite seas kõige olulisemal kohal tema juures oleva inimese silmad (vt Preisler, *op. cit.*). Lapse nägemine on sünnihetkeks juba küllalt hästi välja arenenud ja 4.–5. elukuuks võib nägemistaju pidada füsioloogilises mõttes väljakujunenuks. Kuulmistaju areng seevastu kestab viienda eluaastani (Preisler, *op. cit.*). Emal (siin ja edaspidi tähenduses *inimene, kes lapsega kõige enam tegeleb*) hakkab esemeid, mida laps pilguga haarab, nimetama. Trevartheni järgi on just laps see, kes kutsub esile muutuse ema käitumises (vt Preisler, *op. cit.*). Võib öelda, et eeldused kõne tekkimiseks hakkavad kujunema palju varem, kui laps jõuab esimese sõna või viipeni. Selles protsessis on olulisel kohal lapse ja ema liigutuste sünkroonsus, lapse liigutuste ja häälituste “semantiseerimine” ema poolt, vastastikune pilgukontakt, tähelepanu keskendamine samadele esemetele ja nähtustele, vastastikune näosignaalide tõlgendamine (Preisler, *op. cit.*). Kõne-eelses suhtlemises on nähtud hilisema kõnelise dialoogi arhetüüpi (mõistet *kõne* kasutan üldmõistena, mis hõlmab nii häälikulist kui viipekõnet). Kui kõne-eelne suhtlemine on mingil põhjusel häiritud, kajastub see ka kõnelises suhtlemises ja ilmselt kogu isiksuse arengus.

G. Preisler toob oma uurimuses välja tõsiasja, et kõne-eelne suhtlemine võib tõsiselt kahjustuda, kui kuulja lapsevanem saab teada oma lapse kurtusest. Tavaliselt ei selgu diagnoos enne, kui laps on umbes aastane. Kui ema oli seni oma lapsega suhelnud normaalselt ja pingevabalt, siis peale diagnoosimist muutub tema suhtumine lapsedesse tihti pingestatuks, pseudopedagoogiliseks. Erilist tähelepanu hakatakse pöörama oma selgele artikulatsioonile, mis peaks justkui soodustama lapsel suultlugemise õppimist. Näoilme ja kõne rütm muutub. Muutus vanemate käitumises ei jää kajastumata ka lapse käitumises, kes tajub vanemate suhtumise/suhtlemise äkilist muutumist. Mitteverbaalse suhtlemise vormid (selle all ei ole mõeldud viiplemist, vaid nn loomulikke žeste ja näosignaale), mida kuulja lapsega suheldes alati kasuta-

takse, jäävad nüüd kõrvale, kuna vanemad ootavad pingsalt suulise kõne väljakujunemist ning arvavad, et mitteverbaalne suhtlemine võib seda protsessi kuidagi takistada. Rikutakse väljakujunenud/-kujunevad suhtlemisnormid ja -konventsioonid, suhtlemine asendub õpetamisega. Laps ei omanda käitumisnorme, mida saab õppida vaid pingevaba suhtlemise käigus. Paari aasta möödudes, puutudes kokku varase viipekeelekogemusega kurtide eakaaslastega, ei oska oraalselt kasvatatud kurdid lapsed teistega adekvaatselt suhelda. Nende viipekõne on puudulik või seda pole üldse, puudub oskus võtta kontakti ilma häälitsemata (Preisler 1983). Suhtluspädevusse tekkinud ebakohtade tulemusel võib lapsel välja kujuneda sotsiaalse arengu peetus, mis ei tulene enam otseselt lapse kurtusest. Kurtuse diagnoosimine on vaid lähtepunkt, mis võib ajendada vanemaid muutma oma senist suhtumist lapsesse. See omakorda ei jäta mõju avaldamata lapse sotsiaalsele, keelelisele ja kognitiivsele arengule.

KUULJATE JA KURTIDE LASTE KÕNE ARENGUST

Esimesed katsed uurida laste kõne arengut tehti juba 19. sajandil. Selle ala kujunemine omaette distsipliiniks jäi aga 20. sajandisse ning oli seotud psühholoogia ja keeleteaduse arenguga. Lapse kõne arengut on eri uurijate poolt vaadeldud (arengu)psühholoogilisest, sotsioloogilisest, neurolingvistilisest ja keeleteaduslikust vaatenurgast. Olulist infot on andnud kõnepatoloogiate (näiteks afaasia) uuringud. Viimaste aastakümnete jooksul on üsna palju uuritud kõne omandamist kurtide laste poolt (nii kõne- kui viipekeele osas) ja võrreldud saadud andmeid kuuljatelt lastelt saadutega.

L. Vögtski on rõhutanud kõne ja mõtlemise seotust. Laps sünnib sotsiaalsesse keskkonda ning esmalt mõtlemine ja seejärel kõne hakkavad arenema tema ja keskkonna vahelise interaktsiooni tulemusel. Mõtlemine on oma olemuselt ja tekkemehhanismilt sotsiaalne nähtus. Ka kõne areng algab sotsiaalsest interaktsioonist, dialoogist lähedalseisva(te) inimes(t)ega. Tekkiva kõne üks olulisi funktsioone on lapse (mõtte)tegevuse juhtimine. Algul juhib laps oma tegevust välise kõne abil, hiljem see internaliseerub, muutub sisekõneks. Ema kõne peab olema lapse omast raskusast-

melt veidi ees, kuid mitte liiga palju. Võgotski kasutab siin mõistet "lähima arengu tsoon". Laps ei saa oma kõne arengus ühtegi etappi vahele jätta — iga etapp moodustab aluse järgmisele (Vygotsky 1962).

Teist ja kolmandat eluaastat peetakse lapse kõne kiire arengu perioodiks. Arengupsühholoogia klassik J. Piaget tuvastas lapse kõne arengu sõltuvuse tema kognitiivsest arengust tervikuna. Laste keelelist ja kognitiivset arengut vaadeldes tõi ta välja kindlad staadiumid, mille tema arvates kõik lapsed oma arengus läbivad. Iga etapi läbimine on vältimatu eeltingimus järgmisesse jõudmiseks. Piaget käsitab kõne arengut kui üht osa semiootilise (sümbolilise) funktsiooni arengus. Semiootilise funktsiooni teke annab märku sellest, et laps on oma kognitiivses arengus läbinud esimese, nn sensomotoorse staadiumi (vt Leiwo 1993). Ka hilisemad uurijad on täheldanud seost kõne ja kognitiivse arengu vahel. Näiteks Sinclair de Zwarti järgi tulevad lokaalsusväljendid lapse kõnesse etapiti vastavalt sellele, kuidas areneb tema ettekujutus ruumist ja ruumisuhetest. Grammatika areng on seega seotud kognitiivse arenguga (vt Leiwo, *op. cit.*).

E. Lennebergi järgi määrab lapse kõne arengu tema üldine füsioloogiline ja neuroloogiline küpsemine. Lenneberg leidis oma väitele tuge eelkõige tõsiasiast, et kõigi keelte omandamine esmaste keelena näib lastel toimuvat igal pool sarnase skeemi alusel ja samades suhetes teiste arenguprotsessidega. Kõne areng ei allu tahtlikule kiirendamisele — see algab siis, kui lapse aju on saavutanud teatava füsioloogilise ja neuroloogilise küpsusastme. Lenneberg toob välja seose kõne omandamise ja ajupoolkerade funktsioonide kujunemise vahel. Afaasiauuringud on näidanud, et kui 2–3-aastane laps kaotab vasaku ajupoolkera kahjustuse tagajärjel kõnevõime, siis algab varsti tema kõne areng uuesti — parem ajupoolkera võtab vasaku ülesanded üle. Mida nooremal lapsel selline kahjustus tekib, seda kergemini kõnekeskus ja kõne taastuvad. Puberteedi- ja täiskasvanueas tekkivad kahjustused osutuvad aga sageli korvamatuks — aju on selleks ajaks juba kaotanud võime moodustada uus, alternatiivne kõnekeskus. Lenneberg järeldab siit, et on olemas kriitiline vanus, mille ületamise järel ei ole normaalne kõne omandamine enam võimalik (Lenneberg 1967).

Lennebergi teooriat kõne omandamise kriitilise perioodi kohta toetab E. Newporti uuring täiskasvanud kurtide viipekeele kompetentsist. Uuring viidi läbi nn loomuliku eksperimendi põhjal — vaadeldi kurte, kes olid olnud viipekeele keskkonnas vähemalt 30 aastat ja käinud samas kurtide koolis. Ühe vaatlusaluse rühma moodustasid kurtide vanemate kurdid lapsed, kes olid viipekeele keskkonnas viibinud sünnist saati. Teise rühma moodustasid need, kes olid hakanud viipekeelt omandama 4–6-aastaselt, kolmanda need, kes hakkasid viipekeelt õppima pärast 12. eluaastat. Rühmiti oli kurtide saavutatud viipekõne tasemes olulisi erinevusi — tulemused näitasid, et keele omandamine toimub seda edukamalt, mida varem laps sobivasse keelekeskkonda satub (Sacks 1990; Bellugi, Klima 1990).

Mitme uuringu tulemusena on esile toodud, et soodsas keelekeskkonnas viibivad kurdid lapsed läbivad viipekeele omandamisel samad staadiumid nagu kuuljad lapsed kõnekeele omandamisel. Alates sünnist kuni kolmanda eluaastani ja ka hiljem on nende viipekõnes täheldatud samu nähtusi, mis on omased samavanustele kuuljatelegi lastele, sh viipelallamist umbes 7–10 kuu vanuses, ühesõnalase (loe: üheviipelase) perioodi (11.–14. kuu), kahesõnalase perioodi (16.–22. kuu). Ka grammatika (morfoloogia ja süntaksi) omandamine toimub sama mustri järgi nagu kuuljatel lastel. Nii võib ka kurtide väikelaste viiplemisest leida nn üleregulatsiooni — nähtust, kus laps laiendab mingit grammatikareeglit väljendusele, mis täiskasvanute kõnes allub teistsugusele normile (näiteks *meesed pro mehed* eesti laste kõnes). Ka väljenduste keerukusaste kasvab mõlemal lasterühmal samas tempos (Petitto 1983). Schlesinger ja Meadow mõõtsid 19-kuuse kurdi lapse viipevara suuruseks 117 viibet — rohkemgi, kui on sõnu sama vanade kuuljate laste kõnes. Esimesed viiped on sageli ülemäära üldistavad — laps võib nendega tähistada suuremat hulka referente, kui on viipel täiskasvanute keelekasutuses (näiteks nimetada kõiki mehi isadeks). Lisaks sellele on esimesed üheviipelised laused tihti holofrastilised, s.t nad võivad erinevates olukordades väljendada mõtteid, mille esiletoomiseks täiskasvanu kasutaks pikemaid väljendeid. Mõlemad nähtused on tuttavad ka kuuljate väikelaste kõne uurijatele (Schlesinger, Meadow 1972).

Vaid väikesel osal (eri andmetel 6–10%) kurtidest lastest on kurdid vanemad ehk teisisõnu, on tagatud lapse sensoorsetele eeldustele sobiv keelekeskkond (seda muidugi juhul, kui vanemad suhtlevad lapsega viipekeeles). Nendele lastele on viipekeel emakeeleks. Nende vanemad kasutavad seda keelt suhtlemisel lapsega ja omavahel, samuti sõpradega. Nii toimub selle rühma laste keeleline areng samades tingimustes nagu kuuljatel lastel, s.o areng on eakohane. Uuringud kinnitavad, et üldjuhul on need lapsed edukamad ka kõnekeele õppimisel. Umbes 90 protsendil lastest on aga kuuljad vanemad, kelle “ettevalmistav” aeg viipekeele õppimiseks (ja selle vajadusest arusaamiseks) pärast lapse kurtuse tuvastamist on väga lühike või puudub hoopis. Isegi parimate tingimuste juures (tahe ja võimalus keelt õppida) ei saa loota, et kuuljad vanemad oleksid kurdile lapsele heaks ning ammendavaks keelemudeliks. Kas see tähendab, et kuuljate vanemate kurtide laste (viipe)kõne ei saa kunagi jõuda tasemeni, milleni küünevad kurtide vanemate lapsed? Rootsi uurija I. Ahlgreni kogemused kinnitavad vastupidist. Ta jälgis nelja aasta jooksul (1975–1979) nelja kurdi lapse keelelist, kognitiivset ja sotsiaalset arengut. Projekti alguses olid lapsed 10–17 kuu vanused. Kahel lapsel olid kurdid, kahel kuuljad vanemad. Ka kuuljad vanemad olid otsustanud kasutada lapsega suhtlemiseks viipeid (viibeldud rootsi keelt). Kuigi Ahlgren sedastas projekti algul kuuljate vanemate laste viipekõne ja kommunikatiivse kompetentsi mahajäämust võrreldes kahe teise lapsega, hakkasid erinevused kaduma kohe, kui ka esimesed paigutati viipekeele keskkonda (lasteaeda), kus nad said suhelda täiskasvanud kurtide ja teiste, kurtide perest pärit kurtide lastega. Projekti lõppedes näidati lindistust kõigi nelja lapse viiplemisest täiskasvanud kurtidele, kes pidid selle järgi otsustama, millised lapsed on pärit kuuljate, millised kurtide vanemate perest. Nad ei suutnud seda teha — laste viipekeele arengutase oli sedavõrd ühtlustunud. Mõlemad kuuljate perest pärit lapsed olid tänu sobivale keelekeskkonnale teinud läbi kiire arengu. Kuigi kuuljad vanemad ei olnud lastele peamiseks keelemudeliks, on oluline see, et nad asusid viipekeelt õppima ega kaotanud positiivset emotsionaalset sidet lapsega (Ahlgren 1994). Ka see, et lastele anti võimalus viibida sobivas keelekeskkonnas, sõltus ju vanemate otsustusest.

VIIPEKEELE JA KÕNEKEELE OMANDAMISEST

Kurtide laste suulise ja kirjaliku kõne arengu hindamisel võetakse tavaliselt võrdlusaluseks selle omandamine kuuljate laste poolt. Traditsiooniline surdopedagoogika näeb kurtides inimesi, kellel kuulmise puudumine on toonud kaasa kõne arengu puudulikkuse koos sellest tuleneva vaimse arengu peetuse ohuga. Normaalse kuulmisega inimeste kõnes nähakse etaloni, millest kõrvalekaldumise aste näitab, kui "normaalne" või "ebanormaalne" on kurtide kõne, ning eeskju, mille poole eriõpetuse käigus püüelda. Viipekeele omandamise küsimusi seejuures sageli ei käsitleta või nähakse viipekeeles ohtu suulise ja kirjaliku kõne õppimisele. Mõiste "keel" on samastatud kõneldava keelega.

Pilt muutub teistsuguseks, kui tunnistame eespool nimetatud etaloni kurtide kõne arengu hindamisel ühekülgselt ning lülitame mõiste "kõne areng" alla suulise ja kirjaliku kõne omandamise kõrval ka viipekeele omandamise. Nagu juba märkisime, viitavad uurimistulemused sellele, et kurdi lapse viipekeele omandamine kulgeb samade seaduspärasuste alusel nagu kuuljatel lastel kõneldava keele omandamine. Protsessi võib mõlemal juhul häireid või viivitusi tuua sobiva keelekeskkonna puudumine — mis on aga sotsiaalne, mitte laste arenguvõime piiratusest tulenev probleem. Kurtus on pindkajustus, mis takistab küll akustiliste kõnesignaalide tajumist, kuid ei too endaga kaasa võimetust omandada keelt teises — visuaalmotoorses modaalsuses. Vaadeldes mingi keele omandamist, peame kindlasti silmas pidama seda, kas tegemist on esimese keele (emakeele) või teise keelega, samuti seda, kas esimene keel on omandatud optimaalsetes tingimustes ja selleks ette nähtud vanuses või mitte. Uurimused osutavad, et tõrked ja viivitused esimese keele omandamisel mõjuvad negatiivselt ka teise keele õppimisele. Selle põhjusena on nimetatud esmakeele omandamise hilistumisest tingitud üldist mahajäämust kognitiivses ja sotsiaalses arengus. Tõenäoliseks on peetud ka kõrvalekaldeid neuroloogilise küpsemise osas — on leitud, et esmakeele omandamise hilistumine võib tekitada tõrkeid kõnekeskuse moodustumisel ning keelelise info neuroloogilisel "töötlemisel". Kõnekeskuse kujunemist on peetud vanuliselt determineerituks — optimaalse perioodi möödalaskmist

hilisem rehabilitatsioon enam ei korva (Sacks 1990). Kurdid lapsed on esmakeele omandamise vanuse poolest küllalt heterogeenne rühm, ükskeelse õpetusfilosoofia "mõjusfääris" olevad kurdid lapsed aga tõeline riskirühm. Parim lähtepeetatsioon normaalseks kõne arenguks on kurtide vanemate kurtidel lastel. Esimese keele omandavad nad — nagu kuuljadki eakaaslased — põhijoontes kolmandaks-neljandaks eluaastaks. Kuuljate vanemate puhul sõltub lapse kõne eakohane areng ühelt poolt sellest, millise seisukoha nad võtavad viipekeele suhtes, teisalt sellest, kas neil on võimalik viipekeelt õppida ning viia last kokku teiste kurtide laste ja täiskasvanutega.

Tavaliselt hakkavad ükskeelsele õpetusele orienteeritud kuuljate vanemate kurdid lapsed viipekeelt omandama siis, kui nad lähevad lasteaeda või kooli — enamasti võimaldab see kokkupuudet kurtide peredest pärit lastega. Üldjuhul pole selles vanuses (3–7-aastased) kurtide laste saavutused kõneldava keele valdamise alal veel sellised, mis lubaks rääkida selle omandatusest esmakeelena. Nii kujuneb viipekeel esimeseks keeleks ka kuuljate perest pärit lastele — tõsi küll, hilinemisega. Ka ükskeelselt õpetatud/õpetatavate kurtide laste jaoks kujuneb tegelikult enamasti välja kakskeelne elukeskkond — viipekeelt kasutavad nad omavahelisel suhtlemisel, kõneldavat keelt vastavalt omandatuse tasemele kuuljatega suheldes. Olukorda ükskeelsusele (loe: kõnekeelsusele) orienteeritud haridusasutustes, kus on koos palju kurte lapsi, võiks iseloomustada "varjatud" kakskeelsusena. Ükskeelsele õpetusele orienteeritud kurtide laste kool/lasteaed on arvatavasti ainuke haridusasutuse tüüp, kus pedagoogid ei valda laste seas kasutatavat keelt ega saa seetõttu ka aru, millest nad omavahel räägivad.

ESIMENE JA TEINE KEEL

Kui tunnistada tõsiasja, et viipekeel on tegelikult enamiku kurtide laste esmakeel, siis asetab see ka kõneldava keele õppimise probleemistiku uude mõõtkavasse. Nimelt võimaldab see käsitada kõneldava keele õppimist teise keele õppimisena ja vaadelda nimetatud toimingut kurtidel selle taustal, mida on teada teise keele õppimise kohta üldisemalt. Kurtide kirjutatud tekstides leidu-

vatele kõrvalekalletele “normist” on lihtne leida analooge kuuljate teises keeles kirjutatud tekstidest. Iga teise keele õppija, olgu ta kuulja või kurt, peab teksti loomisel/mõistmisel leppima küllaltki piiratud oskustega (sõnavara, grammatikareeglite tundmine). Kuigi tulemus ei vasta alati antud keele normidele, on teksti autor loonud endale õpitavast keelest ja selle grammatikast mingi üldistuse. Tulemust ei saa aga hinnata üksnes kõrvalekallete järgi. Selles peab nägema ka aktiivse tekstiloomete resultaati (Svartholm 1994).

Ükskeelse õpetuse raames püütakse kõneldavat keelt õpetada vahetu kõnelise suhtlemise ja suultlugemise, aga ka lugemise ning kirjutamise kaudu. Sageli unustatakse aga, et suultlugemine ei ole üksnes tehniline oskus, mida on võimalik pideva treeningu abil arendada. Tegemist on tõepoolest suult **lugemisega**, s.o lugemistoiminguga, mis eeldab keele süsteemi valdamist, sh grammatika head tundmist ning piisavalt suurt sõnavara. Tegemist on omamoodi nõiaringiga — et suult lugeda, peab loetavat keelt valdama, samas püütakse aga sedasama keelt suultlugemise abil ja kaudu õpetada. Olukord on kurdi lapse jaoks soodsam siis, kui kõneldavat keelt esitatakse talle kirjalike tekstide kaudu. Erinevalt kuuljast lapsest ei saa ta lugema õppimisel toetuda eelnevale kõnekogemusele. Kirjaliku teksti eripära võrreldes suulise kõnega on see, et temast arusaamist ei toeta ajalis-ruumiline kontekst (suhtlussituatsioon). Arvestatava kõnekogemuse puudumine mõjutab kurdi lapse lugema õppimise protsessi mitmel tasandil. Lugemistehnika omandamisel ei saa ta erinevalt kuuljast lapsest toetuda mälus olevale sõna kõlapildile ega loetavat selle alusel hääldeühikuteks (silpideks) kodeerida. Grammatika ja semantika tasandil on tõsiseks takistuseks see, et laps ei valda keele süsteemi ega tea keelendite tähendusi, neid tuleb lugema õppimise käigus alles omandama hakata. Kuulja laps on lugema õppimist alustades juba keele valdaja (kõnes), lugemistoimingu õppimine ei tähenda tema jaoks grammatika (avaras tähenduses) ning suures osas ka mitte sõnade ja lausungite tähenduse tundmaõppimist. Kurt laps peab kõnekeele grammatikat ja keelendite tähendusi tundma õppima kõnelemise asemel lugemise kaudu. On selge, et kognitiivses plaanis on tema ees seisev ülesanne palju raskem kui lugema õppival kuuljal lapsel. Seetõttu on ka arusaaday, miks

paljude ükskeelselt õpetatud kurtide lugemisoskus ei arene tase-
meni, mis võimaldaks neil keskmise raskusastmega tekstidest kor-
ralikult aru saada. Tihti jääb nende lugemisoskus nn märksõna-
lugemise tasandile. Seda võiks iseloomustada kui üksiksõnade
täendusassotsiatsioonidele tuginevat lugemist. Kuigi iga üksik
sõna võib lauses/tekstis tuttav olla, puudub märksõna-lugejal os-
kus näha ja sünteesida tervikut.

Arvestatavaks toeks lugema õppimisel saab kurdile lapsele olla
tema esimene keel — viipekeel. Nagu juba mainitud, on äärmi-
selt oluline, et esimene keel oleks omandatud optimaalses vanuses
ja igapäevase suhtlemise, mitte eriõpetuse käigus. Eakohane esi-
mese keele omandamine tagab kognitiivse valmiduse teise keele
õppimiseks. Suhtlemist ja teadmiste vahendamist lapsele ei tohi
seada sõltuvusse kõneldava keele oskusest. Viimase õppimist,
omandamise kiirust ja taset tuleks kurtide laste puhul vaadelda
teise keele omandamise raamistikus. Kurdis lapses võib ja tuleb
näha normaalset täiskeelset last, kes hakkab teist keelt õppima
samas vanuses ja tempos, nagu kuuljad lapsed hakkavad õppima
oma esimest võõrkeelt. Nende puhul ei eelda keegi, et nad lühikese
aja jooksul selles arvestatavate tulemusteni jõuaksid, kurtidelt las-
telt seda sageli oodatakse. Teise keele õppimisele on iseloomulik
ka see, et selles esitatavad keelendid/tekstid tõlgitakse õppija esi-
messe keelde. Kurtide laste lugema õppimisel tähendab see loeta-
vate tekstide tõlkimist viipekeelde ja vastupidi. Tõlkimise kõrval
võib rääkida ka tekstide tõlgendamisest, lahtimõtestamisest. See
aitab korvata “puudusi”, mis kirjaliku teksti mõistmise kurdile lap-
sele raskeks teevad — teksti sõltumatust ajalis-ruumilisest kon-
tekstist ning tema “auklikkust”. Viimase all on mõeldud teksti
mõttest arusaamiseks vajalikku, kuid tekstis otseselt esitamata
taustainfot. Teisiti öeldes — viipekeele vahendusel saab õpetaja
tekitada laste teadvuses ettekujutuse autori poolt teksti program-
meeritud ning selle mõistmiseks vältimatutest implikatsioonidest.
Viipekeele abil loodud ettekujutustele ja seostele toetudes hak-
kab laps loetavas tekstis orienteeruma. Õpetaja saab viiplemise
kaudu tagasisidet selle kohta, kas ja kui palju õpilane tekstist aru
sai. Tekstis esitatut mõistes on lapsel kergem hoomata ka keele
vormilist külge — grammatikat. Viipekeeles saab selgitada ka
kõneldava keele grammatika küsimusi. Lühidalt võiks sellist lu-

gema õppimise teed nimetada "mõttelt vormile"-printsipiiks. Olulisel kohal on keelte lahususe põhimõtte järgimine — algusest peale teadvustatakse lapsele, et viipe- ja kõnekeele näol on tegemist kahe iseseisva keelega, ning võrreldakse erinevaid vahendeid, mille abil kummaski keeles teatud tähenduse edasiandmine toimub.

Nagu eespool juba mainisime, rakendati kakskeelset õpetust kurtide hariduses esmakordselt Põhjamaades — Taanis ja Rootsis. Taanis avati esimene kakskeelsusele orienteeritud klass 1982. a. Projekti alguses olid lapsed ($N = 9$) kuueaastased, õpetajate seas oli nii kurte kui ka kuuljaid. Kahel lapsel olid kurdid vanemad ning nende viipekõne tase vastas samavanuste kuuljate laste kõne tasemele. Kuna teiste laste viipekõne oli vähem arenenud, keskenduti õpetuse algeriiodil just selle arendamisele, eeldades, et hea esimese keele oskus on aluseks taani keele õppimisele. Kahe aasta jooksul pärast projekti alustamist toodi õpetusse viipekeele kõrval üha enam sisse taani keelt — seda nii kirjalike tekstide kui ka suulise kõne vormis. Suulise kõne visualiseerimiseks kasutati ka sõrmendamist ja kõnejärgset viiplemist. Pidevalt jälgiti, et lapsed ei õpiks taani keelt mehaaniliselt, vaid saaksid loetust aru. Selle tagamiseks kasutati tõlget viipekeelde.

Kui lapsed olid saanud 12-aastaseks, luges viis neist eakohaselt — s.o samal tasemel nagu kuuljad eakaaslased. 14-aastaselt oskas lugeda juba seitse last. Vaid kaks last üheksast ei saavutanud eakohast lugemisoskust (olgu veel kord rõhutatud, et lugemisoskuse all pole silmas peetud mitte tehnilist, vaid sisulist külge — tekstist arusaamist). Laste hääldusoskus ei olnud parem kui oraalselt õpetatud lastel, kuid ka mitte halvem. Oluliselt paranes suultlugemisoskus. Selle põhjuseks võib pidada taani keele head valdamist, sh keele grammatika tundmist (Hansen 1989).

1981. a alustati I. Ahlgreni juhendamisel kakskeelse õpetuse andmist Manilla Kurtide Koolis Stockholmis. Rootsi keele õpetamiseks kasutati huvitavaid tekste lasteraamatutest, mida tõlgiti rootsi viipekeelde. Rootsi keele grammatikat selgitati viipekeeles ning võrreldi viipekeele grammatikaga. Seejuures ei õpetatud grammatikat isoleeritult, vaid n-õ funktsionaalselt — tekstide lugemise käigus, vastavalt sellele, millised grammatika aspektid seal esile tulid või raskusi valmistasid. Sedavõrd, kuidas pa-

ranes õpilaste rootsi keele oskus, kahanes õpetaja roll tekstide tõlkijana viipekeelde. Lugemine muutus õpilastele tähtsaks teadmiste hankimise allikaks. Kümme aastat pärast kakskeelse õpetamise alustamist uuriti kooli lõpetavate õpilaste ($N = 19$) rootsi keele valdamise taset. Õpilaste seas oli nii kakskeelselt kui ka ükskeelselt õpetatud. Kolmanda vaatlusaluse rühma moodustasid ükskeelselt õpetatud täiskasvanud kurdid ($N = 57$). Viimastele esitati viis küsimust, millele vastamine eeldas eelnevalt loetud võrdlemisi keerulisest tekstist arusaamist. Ainult kaks neist suutis küsimustele adekvaatselt vastata, viis katseisikut vastas rahuldavalt mõnele küsimusele. Suurem osa aga isegi ei proovinud vastata — tekst oli neile selgelt üle jõu käiv. Kooli lõpetavad kurdid õpilased pidid sama teksti viipekeelde vahendama ning vastama kurdi uurija esitatud küsimustele teksti kohta. Teine uurija, kes ei teadnud, millist õpetust keegi õpilastest oli saanud, viis läbi tulemuste analüüsi. Õpilased jagunesid vastuste alusel kolme rühma vastavalt tekstist arusaamise astmele. Ühe rühma moodustasid õpilased, kes olid teksti sisust aru saanud, teise need, kes olid aru saanud vaid osaliselt, ning kolmanda need, kellele tekst käis täiesti üle jõu. See rühm, kes oli tekstist adekvaatselt aru saanud, koosnes enamikus kakskeelselt õpetatud õpilastest, kellele lisandus kaks ükskeelse koolituse saanud õpilast. Viimastest üks oli kurdistunud nelja-aastaselt ja rootsi keel oli tema esimene keel, teist iseloomustati kui ebataavaliselt energilist õppijat. Uurijad täheldasid katse edukalt sooritanud rühma puhul ka seda, et nad suutsid sageli võõra sõna tähenduse konteksti põhjal ära arvata. Kui sõna või fraasi tähendus jäi ka ebaselgeks, olid nad võimelised eristama neid keelendeid, mille tähendust teadmata polnud võimalik tekstist aru saada, nendest, mis teksti mõistmise seisukohast nii suurt tähtsust ei omanud. Ka ei ajanud nad segamini vormilt sarnaste või lähedaste sõnade tähendusi — nähtus, mis on tavaline ükskeelselt õpetatud kurtide puhul (Svartholm 1994).

Kirjeldatu viitab sellele, et kakskeelse õpetuse korral võivad kurdid jõuda märksõnalugemise tasandilt uue kvaliteedini — mõtestatud lugemiseni. Elame ajal, mil tekste loetakse ja tekstid “loevad”. Seda silmas pidades on ka käesolev tekst kirjutatud.

LISANDUS

Arstiteadus teeb imet. Eestiski on viimastel aastatel väikestele kurtidele lastele tehtud esimesed operatsioonid, mille käigus sisekõrva paigaldatakse kuuldeaparaat. Operatsiooni ja sellele järgneva kuulmis- ja kõnetreeningu tulemused on head — lapsed kasvavad kuuljatena kuuljate seas. Paarikümneaastasest perspektiivis võib ennustada, et kurtide laste arv (s.o nende laste, kellele mingil põhjusel sellist operatsiooni teha ei saa) kahaneb üliväikeseks.

Kaob kasutajaskond, kaob keel. Eesti viipekeelele on see ilmselt viimane aastasada, sajandi lõpus siin-seal elavad üksikud viipekeelt valdavad kurdid ei moodusta enam elujõulist keelekogukonda.

Ja ega selles midagi halba olegi. Keeled ikka sünnivad, elavad ja surevad. Nagu inimesedki.

Ajad muutuvad. Kõik muutub. Isegi koolisüsteemid ka muutuvad. Minu arvates tulevikus on hoopis teistmoodi kui praegu.

Sellepärast, et tehnoloogia muutub juba kõrgemaks, haridussüsteemid muutuvad paremaks, jne.

Koolimaja on suur ja mitmekordeline. Klassiruumid on mugavad ja soe, et säästab kulusid. Igas klassis on muudki olemas, näiteks pingid, õpetajalaud. Iga pingil on arvuti, et õpilased kasutavad seda.

Õpilased ei oska kirjutada, sest nad kasutavad arvutit, kuid oskavad lugeda, sest on vaja aru saada, mida nad kirjutavad arvuti sisse.

Tunniplaan on väga lühike, sest arvuti teeb kõik kiiremaks ja lihtsamaks. Kui keegi tahab kirjutamist õppida, siis nad peavad maksma selle eest nagu kursused.

Need kogu tulevikuvärgid ongi minu väljamõeldised.

(17-aastase kurdi tütarlapse kirjanidist, kirjutatud 2000. a Tallinna Kurtide Koolis.)

Kirjandus

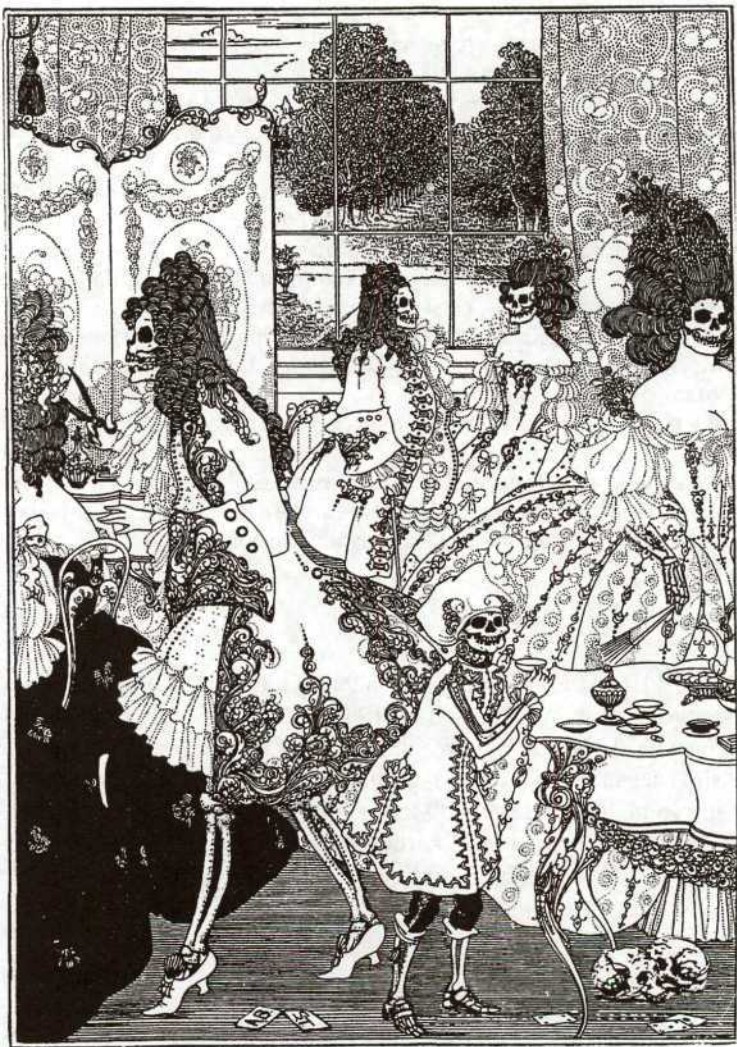
Ahlgren, Inger 1994. Sign Language as the First Language. — *Bilingualism in Deaf Education*. Ed. Ahlgren, Hyltenstam. Hamburg: Signum Verlag

Kurtidest lastest ja nende keeltest

- Bellugi, Ursula, Edward Klima 1990. Properties of visual spatial languages. — *Sign Language Research and Application: Proceedings of the International Congress on Sign Language Research and Application, March 23–25, 1990 in Hamburg*. Hamburg: Signum-Press, pp. 115–143
- Hakkarainen, Liisa 1988. *Kuurojen yläasteen oppilaiden kirjoitetun kielen hallinta*. Jyväskylän Yliopisto
- Hansen, Britta 1989. Gebärdensprache und Bilingualismus — Betrachtung eines experimentellen Ansatzes im Unterricht für gehörlose Kinder in Dänemark. — *Das Zeichen*. Hamburg: Zentrum für Deutsche Gebärdensprache, S. 53–59
- Johnson, Robert E., Scott K. Liddell, Carol J. Ertling 1990. *Zweisprachigkeit und die Öffnung des Lehrplans: Neue Perspektiven in Erziehung und Bildung Gehörloser*, Hamburg: Signum Verlag
- Juurmaa, J. 1963. *On the Ability Structure of the Deaf*. (Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research 4.) Jyväskylän yliopistoyhdistys
- Juurmaa, J. 1967. Vertaileva tarkastelu näön ja kuulon menetyksen vaikutuksesta. — *Kasvatus ja koulu* 4, s. 214–221
- Kristov, Tea 1993. Kurtide õpilaste kõne selgusest. — *Erivajadustega laste õpetamine ja areng. Konverentsi materjalid*. Tartu Ülikool
- Kuzmitšova 1983 = E. T. Кузмичёва. *Развитие речевого слуха у глухих*. — Москва: Педагогика
- Laipea, Vahur 1990. Kurtid Eestis — invaliidid või keelevähe-
mus? — *Haridus*, nr 11
- Leivo, Matti 1993. *Lapse keeleline areng*. Tallinna Pedagoogika-
ülikool
- Lenneberg, E. 1967. *Biological Foundations of Language*. New
York: John Wiley & Sons
- Paavel, Valdeko, Regina Tom 1991. Kurtide enesemäära-
mine. — *Akadeemia*, nr 3, lk 616–629
- Petitto, Laura S. 1983. From gesture to symbol: the relation of
form to meaning in ASL personal pronoun acquisition. — *SLR'83
Proceedings of the 3. International Symposium of Sign Language
Research*. Rome, June 22–26 1983. Ed. by William Stokoe and
Virginia Volterra
- Preisler, Gunilla 1983. *Deaf Children in Communication*. Depart-
ment of Psychology, University of Stockholm
- Sacks, Oliver 1990. *Seeing Voices: a Journey into the World of the
Deaf*. New York: Harper Perennial

- S a v i t š 1988 = Савич, Л. Научные основы тотальной коммуникаций. — *Дефектология* no 2. Москва: Издательство Педагогика
- S c h l e s i n g e r, Hilde S., Kathryn P. M e a d o w 1972. *Sound and Sign: Childhood Deafness and Mental Health*. University of California
- S t o k o e, William C., Dorothy C. Casterline, Carl G. Croneberg 1976. *A Dictionary of American Sign Language on Linguistic Principles*. Silver Spring MD: Linstok Press
- S u o n p ä ä, Jouko 1978. *Vaikeasti kuulovammaisen koululainen*. Turun Yliopiston korva-, nenä- ja kurkkutautien klinikka
- S v a r t h o l m, Kristina 1994. Second language learning in the deaf. — *Bilingualism in Deaf Education*. Ed. by Ahlgren, Hyltensstam. Hamburg: Signum Verlag
- V y g o t s k y, L. S. 1962. *Thought and Language*. Cambridge, Mass
- W o o d w a r d, James 1989. How you gonna get to Heaven if you can't talk with Jesus?: The educational establishment vs. the deaf community. — *American Deaf Culture. An Anthology*. Ed. by Sherman Wilcox. Burtonsville, Maryland: Linstok Press

VAHUR LAIAPEA (sünd. 1960) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti filoloogia osakonna 1985. a. Aastail 1983–1994 oli Porkuni Kurtide koolis õpetaja, 1989–1994 tegeles viipekeele ja kurtide laste kakskeelsuse küsimustega. Praegu on tele- ja filmiprodutsent. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Mis on viipekeel?” (1992, nr 10, lk 2098–2136) ja “Kuulja märkmeid kurtidest, viipekeeltest ja nende iseolemist” (2001, nr 12, lk 2603–2623).

TENNO PENT SOOSTER

“JA SEAL OLL´ SUUR MADU...”

Püha Jüri legend setu naise Ksenja Mürsepa vaimses universumis

Merili Metsvahi

SISSEJUHATUSEKS

Me elame lugude keskel. Tõsiasjale, et narratiivid ümbritsevad meid kõikjal, ei viita mitte ainult see, et romaanid, reklaamid, filmid ja naabrinaised jutustavad meile lugusid, vaid ka see, et meie võime ümbritsevat mõtestada ja oma identiteeti säilitada on otsest seotud narratiivsusega. Selle, et seriaal või muinasjutt on lugu, tunneme hõlpsasti ära. Tänapäeva muistendi või kuulujutu narratiivse vormi tuvastamine võib olla mõnevõrra raskem. Kõige

Käesolev artikkel on valminud Eesti Teadusfondi grandiprojekti nr 4450 raames.

Artikli ingliskeelne versioon “On the position of the religious legend of St. George in the mental universe of the Setu woman Ksenya Mürsepp” on ilmunud kogumikus *Mental Spaces and Ritual Traditions: An International Festschrift to Commemorate the 60th Birthday of Dr. Mihály Hoppál*. (Ethnographica et Folkloristica Carpathica 12–13.) Toim. Elek Bartha, Veikko Anttonen. Debrecen: The Department of Ethnography at the University of Debrecen, 2003, lk 307–339.

Sama teemat on autor käsitlenud artiklis “Inimene ja narratiiv: Püha Jüri legendi näitel.” — *Lemmeleht*. (Pro Folkloristica IX.) Tartu, 2002, lk 121–146.

raskemaks osutub aga püüdlus vaadelda narratiivina neid lugusid, mille sees me ise elame ja mis kujundavad meie identiteedi. Eks ole ju meie rahva või riigi ajalugu¹ ning meie isiklik elulugugi² lood, mis on võimalikud ainult tänu jutustajale ja tema hoiakutele. Mida lähem on vaatepunkt, seda raskem on hoiakute ja emotsioonide taga ära tunda lugu ja tunnistada endale, et see on ainult üks võimalikest.

Narratiivsus ei mängi olulist rolli mitte ainult meie kultuuris, vaid on üdini omane inimliigile üldse. Roland Barthes'i järgi pole mitte kunagi olnud narratiivideta inimest või ühiskonda (Barthes 1988: 79). Hayden White on nimetanud narratiivi metakoodiks ja inimlikuks universaaliks, mille abil saab edastada kultuuridevahelisi sõnumeid jagatud reaalsuse olemusest (White 1980: 6). Narratiivsus on otseselt seotud inimese võimega mõelda ajalisusest (narratiivsuse ja ajalisuse kokkukuuluvusest vt nt Ricoeur 1980). Võime tunnetada ennast ajas kestvana ja mõtelda aja üle on inimesele üldomane olenemata sellest, millist kultuuri ta kannab. Endel Tulving on väitnud, et ajalisuse tunnetamine ehk kronesteesia³ kuulub inimkultuuri olulisimate liikumapanevate jõudude hulka (Tulving 2002: 279). Loomade puhul kronesteesiast rääkida ei saa, teisisõnu — neil puudub episoodiline mälu.⁴

¹Narratiivile kui vahendile sootsiumis omandatud teadmisi ja kogemusi korraldada ning mõtestada on juhtinud tähelepanu ennekõike ajaloolifilosoofid (nt White 1980; Ricoeur 1980, 1991, 1994; Mink 1970). Hayden White'i järgi avaneb ajaloolise narratiivi kaudu meie ees maailm, milles reaalsus kannab "tähtsuse maski, mille täielikkust ja täiust võime ainult ette kujutada, mitte kunagi kogeda" (1987: 21).

²Psühholoog Jerome Bruner läheneb oma käsitluses narratiivile kui indiviidi identiteedi säilitajale (vt Bruner 1994: 96). Et ajaloo struktureerimine ja inimese arusaam iseendast mingis kultuuris on omavahel tihedalt seotud (Geertz 1993: 389), võivad ajaloolise diskursuse ja eluloolise diskursuse narratiivsuse uurijad üksteist vastastikku viljastavalt mõjutada.

³Kronesteesia on neurokognitiivne võime, mis avaldub indiviidi teadlikkuses oma ja teiste ajas kestvast olemasolust ning teeb võimalikuks subjektiivse aja üle mõtlemise (Tulving 2002: 264; vt ka Allik, Tulving 2003).

⁴Episoodiline mälu teeb täpselt seda, mida teised mäluvormid ei tee ja ei saagi teha — ta võimaldab indiviidil taaskogeda varasemat

Rahva seas suuliselt levivad narratiivid on olnud folkloristide pürammaks. Folkloristika sai alguse siis, kui hakati väärtustama lugusid, mis põhinevad uurijate omast erineval maailmavaatel. Ja kuigi me nüüdseks oleme kaotanud folkloristika algusaegadele omased romantilised kujutelmad narratiivide taga aimuvast “rahva vaimust”, on huvi selliste lugude vastu püsinud folkloristide seas tänini. Mida erinevam on jutustaja mentaalne maailm meie omast, seda enam naudingut ja mõtlemisainet suudavad tema lood meile pakkuda.

17. veebruaril 2001. a külastasime koos kolleeg Risto Järvega esimest korda setu naist Ksenja Mürseppa,⁵ kes oli sellal 90-aastane. Ksenja oli kolinud kuus aastat tagasi Petserist Tartusse ja enne Petserisse tulekut, kuni 1950. aastateni, oli ta elanud vene ja setu segaasustusega Kuurakõstõ külas kolme kilomeetri kaugusel Pankjavitsast (Pankjavitsa asub Venemaa praegusel haldusalal, Pihkva—Riia maanteest (nn kiviteest) umbes kilomeetri kaugusel). Tartus elab ta oma tütreperega paneelmaja korteris nõukogudeaegses elamurajoonis Annelinnas. Ksenjal on suurepärase mälu, ta valdab traditsiooni ja tunneb narratiivi loomise reegleid väga hästi. Lisaks sellele, et ta on meile jutustanud hulga muinasjutte, naljandeid, muistendeid, legende, memoraate, pajatusi ja isiklikke meenutusi, kirjeldanud kombeid ja esitanud mõistatusi, saab väheste meile ette kantud laulude põhjal aru, et ta on olnud ka hea regilaulutraditsiooni tundja, s.t olnud suuteline improviseerima ehk looma traditsioonis sisalduvatest elementidest laule. Halva tervise tõttu ei suuda ta praegu enam laulda, kuid nooremana on ta olnud eestlaulja ja oma küla parim laulik.

Ksenja on väga vastutulelik vestluspartner ja püüab anda amandava vastuse igale esitatud küsimusele, kuid ei varja ka seda, kui ta vastata ei oska (sellisel juhul vastab ta näiteks “mina ei tea, aga pühades raamatutes peaks kirjas olema”; “ei ole selle kohta kuulnud”). Kõige tavalisem vastus on siiski pikk ning tihti narratiivi vormis isegi sel juhul, kui küsitleja(d) seda ei eelda. Oleme

kogemust” (Tulving 2002: 235). Episoodilise mälu kohta vt ka Tulving 2002: 37, 230–236.

⁵Täna südamest Ksenja Mürseppa ja tema lapselast Tatjana Kodast, kelle kaudu me temaga tuttavaks saime. On haruldane õnn kohata nii suurepäraselt jutustajat.

külasthanud Ksenjat ajavahemikus 17. II 2001–20. VI 2002 kokku kuus korda⁶ ja iga kord on ta olnud väga aldis jutustama. Kõige enam väärtustab Ksenja ise väljamõeldud jutte — setu keeles “jutuseid” (muinasjutud ja pikemad naljandid),⁷ mida ta jutustab väga ladusas ja ilmekas stiilis. Korduvalt on ette tulnud, et kui oleme küsitlemise lõpetanud ja seame end minekule, pakub Ksenja — ehkki jutustamisest väsinud — meie kinnihoidmiseks või oma vastutulelikkuse näitamiseks välja, et ta võiks meile veel ühe või paar “jutust” rääkida.⁸

Siinses kirjutises ei käsitle ma Ksenja aktiivsesse repertuaari kuuluvaid ladusas stiilis jutustatud lugusid, vaid püha Jüri legendi, mida ta on jutustanud viiel korral meie otsese küsimise peale.⁹

⁶Mina olen Ksenjat külasthanud viis korda, mu kaaslased on vahetunud (Risto Järv, Mari Sarv, Kristina Veidenbaum, Andreas Kalkun).

⁷Setu rahvapärases žanrisüsteemis jagunevad narratiivid laias laastus kahte kategooriasse: väljamõeldud ja tõestisündinud lood. Tõeväärtus on ilmselt kõige universaalsem narratiivide eristuskriteerium üldse, ning William Bascomi (1984: 19) järgi on see omane paljudele ühiskondadele.

⁸“Jutused” olid need, mida me Ksenja arvates temalt eelkõige koguda tahtsime, vähemalt esimeste külaskäikude ajal. Et Risto Järv, kellega koos olen käinud Ksenja pool kõige rohkem kordi, ongi oma uurimistestmast sõltuvalt huvitatud muinasjuttudest ja palus Ksenjal neid rääkida, toetas vähemalt esimestel külaskäikudel ka meiepoolne hoiak Ksenja arusaama.

Selle taga, et rahvas väärtustas väljamõeldud lugusid, on ühe tegurina rahvaluule suurohku ja “isa” Jakob Hurda käsitus rahvaluulest ja muinasjutu eelistamine teistele rahvajutužanridele tema kogumisüleskuteses. Teine oluline tegur on muidugi see, et kuna usk nõidusesse ja pühakutesse ning maagiline praktika olid Setumaal igapäevaelu loomulik osa, ei eristunud seal muistendid ja legendid kui “tõestisündinud lood” igapäevase suhtluse diskursusest sedavõrd, et neid oleks osatud eraldi kategooriana mõista ja esteetiliselt väärtustada. Seepärast on Eesti Rahvaluule Arhiivis (ERAs) säilitatavas setu materjalis muistendite osakaal palju väiksem kui mujalt Eestist kogutud materjalis (vt ka Metsvahi 2001).

⁹Legenditeksid esitan lisan. Puudub viies tekst, sest see jäi minidiskile väga halva kvaliteediga. Ülevaatlikkuse huvides olen jaganud tekstid osadeks ja nummerdanud osad järgnevuse alusel. Lisan esitatud narratiivide jaotus ei ole ilmselt parim võimalikest. Ma ei ole järginud

Tõsiasiast, et Ksenja ei algatanud legendi rääkimist kunagi ise ning tekstide ulatuslikust varieerumisest lähtuvalt võime oletada, et meie küsimine tekitas esimest korda Ksenja elus situatsiooni, mil ta pidi selle talle ammutunud ja korduvalt kuulnud loo kellelegi ette kandma. Oleme enamiku Ksenja juttude puhul pärinud seda, kelle käest ta neid kuulis. Muinasjuttude ja naljandite puhul oskab Ksenja enamasti küsimusele vastata,¹⁰ ent püha Jüri legendi puhul on vastuseks, et seda ei kuulnud ta ühest konkreetsest allikast, vaid seda kõnelesid paljud (vt lisast II 4¹¹). Niisiis kuuluvad teadmised sellest, kuidas Jüri lohet tappis, Ksenja semantiliste teadmiste hulka, mida tal ei ole ilmselt varem olnud põhjust sõnadesse panna.

Et näidata, kuidas Ksenjal legendi sõnastamine õnnestus, esitan järgnevalt legenditeksti, mille lindistasime esimesel külaskäigul 17. veebruaril 2001. a. Kuna tunnen huvi varieerumise põhjuste ning selle vastu, millist rolli mängib legend Ksenja vaimses universumis, kirjeldan teksti järel lühidalt tekstuaalset ümbrust, millesse legend paigutub. Annan ülevaate ka legendi kontekstist teisel, kolmandal ja neljandal jutustamiskorral.

printsipi, et üks lahter esitab ühe episoodi või ühe kognitiivse üksuse, vaid olen tabelit koostades ennekõike silmas pidanud, et tekste oleks hõlpsam omavahel võrrelda. NB! Et variantide lugemisel teksti osad õigesse järjekorda paigutuksid, tuleb tabelis esitatud komponente lugeda järjekorranumbrite järgi. Suur tänu Paul Hagule litereeritud tekstide kontrollimise eest!

¹⁰Kõige sagedamini mainib ta sel puhul umbes 100-aastast Vassilit naaberkülast, kelle juures ta lapsepõlves koos teiste lastega lugusid kuulamas käis. Ksenja on uhke, et tema oli ainuke laps, kellele lood meelde jäid. Ent talle ei jäänud meelde mitte ainult väljamõeldud lood, vormelid, mille abil regilaulu luua, ja mõistatused, vaid ka kõik see, mida ta kuulis tõestisündinud lugude pähe. Ksenja on meenutanud, kuidas sugulased tema üle heatahtlikult nalja heitsid, et kui Ksenja külla tuleb, pole ajalehte vaja.

¹¹Siin ja edaspidi osutavad kõrvuti asetsevad rooma ja araabia numbrid lisas leiduvate legendivariantide (rooma number) komponentidele (araabia number).

PÜHA JÜRI LEGEND JA SELLE
TEKSTUAALNE ÜMBRUS

Risto: *Kas selle kohta ka muinasjuttu on, et mingi poiss tappis... tappis kas suure uss... hussi või suure mao ära?*

Ksenja: *A s'ee, see ei ole muinasjutt, see on tegelikult kunagi ammuq mitusada aastat tagasi [olnu].*

Risto: *Kuimoodu siis?*

Ksenja: *Tuu om Petsere kloostrih, olliq suurõq vankriq. Ja seal oll' suur madu. Suur madu sinnä vankri ala tett. Ja kuninganna vankrih. Tä oll'... no muidogi, es olõq eloh, oll' juba nii... Vankriq küll oll' puidsõq ja. Ja tuu huss oll' kah puinõ tett. Ja kyik hambaq ja suu ammulõ ja. Ja tä oll' klaasinõ. Tä altpuult oll' nii vot niimuudu puinõ ja pääl katus oll' kyik pääle tett. A s'oo... sainaq oll' klaasidsõ, nii et läbi oll' nähä. Sinnä sisse lasta-s kedägi, uss' oll' kinni. A sinnä sisse es lastaq kedägi. Säl...*

Tuu oll' kunagi olnu. Sinnä on mitusada aastaka. Mul ei olõq inämb meeleh. Ma teadsin, kui rägiti, et mitusada aastaka sinnä om. Tuul-aiga, ku ma nuur olli. A mul nüüd ei olõq meeleh. Tuu oll', et pidi iga aastaga toolõ maole üts tüdruk ar andma. Tä niild' alla ar, tuu huss. Hussile neeldäq. A kui ei annaq, sis timä aja merest kõik vii vällä ja uputas tuu liina ar. A tuu liin elli, kohki sääl mere veereh, ligidal oli. Ja tull'... kuimuudu siis täl määrät oll'. Tull' ütäl kuningal andaq uma tütar ar. A kost kuningas taht umma tütart ar andaq? Ja sääl pildi pääl, vai noh, sääl vankri pääl väga ilus tuu tütar oll', kyik printsessa ja. Ja sis võtt' Pühä Jüri... Timä usald' väga kõvaste jumalat, üts nuurmiis. Ja timä käis kõõ valgõ hobõsõ sääläh. Ja tuu ütäl', et "Lubagõq mul võitlõma minnäq selle maduga!" A kuningas ütäl' et: "Ma luban küll, aga seeni... sestsaadik ei olõq keski jõudnu ar sedä madut võitraq! Et sa... et kas jovvat? Vast hukkas sinnu inne ar?" "Tuu ei olõq teie murõ. Hukkas ni hukkas. A maq..."

Ja sis timä läts uma valgõ hobõsõ selgä ja võtt' sändse pikä mõõga. Suur nii, korgõmb hindäst, raudmyyk ja raskõ. Ja tuligi tuu madu vai lohe merest vällä, et kuningas... Ja kuningatütär ka sis sääl ligidäle tuudi vankriga. A timä siis naas' võitlõmma. Ja timä läts' sinnä vankri ala. Õt kuningatütär muudku võtraq vankrist ja neeldäq ar. A tuu pühä Jüri võtt', ja tälle suuhhõ tuu mõõgaga. Ja lei suu täl lahki ja tä es saaq midägi tetäq. Ja tuu tõsõ mõõgaga lei tuud pääd pite. Ja suure hädäga timä raius' tuul madul pääd otsast. Ja tuu pühä Jüri võit' selle madu ar. Ja nüüd om pühä Jüri pühäne kirikus. Iгах kirikuh tä om, pildiq.

Nagu... Timä muidogi ei ole jummal, ei kiäki, a om pildist tett. Ja pilt, ikoono, pühäne. Mi kutsi pühäne, a vinne keeleh ikoono, tolle nimi.

Ja Verskah om Jüri kerik. Ja sääl om tegelikult suur ja ilos tuu Jüri, pühä Jüri. Sis jüripäävä... — jüripäev kuna om — jüripäävä om Värskah suur kirikuteenistus. Sis võõdeti tuu püha Jüri, tuud suurt ikoonat... Tuu om nii suur om kui tä uks...

Pärast kinnitamist, et igas kirikus leidub püha Jüri ikoon, räägib Ksenja edasi konkreetsetl Värskä Jüri kirikust ja sealsest püha Jüri ikoonidest ning jüripäevast ja ristikäigust. Jutusse põimib ta ka Jüri kirjelduse, mis sarnaneb süžeesse pikitud lühikirjeldustega, sest siingi on nimetatud Jüri põhiatribuute: valget hobust ja mõõka. Kirjeldus on esitatud ristikäigu kontekstis, hoolimata sellest, et ristikäigus kantakse tegelikult ikooni, mis kujutab seisvat, mitte hobusel ratsutavat püha Jüri¹²: “Sis võõdeti tuu

¹²Vladimir Propp (1973) on eristanud kahte püha Jüri ikooni põhitüüpi. Neil tehakse vahet selle järgi, kas püha Jüri on kujutatud seisvana või hobuse seljas. Esimene tüüp on staatiline, teine dünaamiline. Teise tüübi puhul eristab Propp kolme alaliiki. Esimeses alaliigis on kujutatud Jüri hobuse seljas aeglaselt ratsutamas. Tema ees läheb Jelizaveta (Elisabeth), kes veab taltsutatud madu lõa otsas. Nad lähenevad tornile, mille ülaosas on näha Jelizaveta vanemaid või Jelizaveta vanemaid ja teisi inimesi. See põhineb vaimulikul salmil, mille järgi Jüri ei tapnud madu ära, vaid ainult taltsutas, selleks et saaks mao tappa siis, kui Jelizaveta vanemad ristiisu vastu võtavad. Teises alaliigis ei ole ehitisi ega Jelizaveta vanemaid, on ainult Jüri ja taplus maoga: kihutaval hobusel istuv Jüri surub oda mao lõugade vahele. Kolmandas alaliigis istub Jüri hobusel ja lööb odaga madu. Jelizaveta aga hoiab madu lõa otsas. Tornis on Jelizaveta vanemad ja vaatavad sealt toimuvat. See alaliik on tekkinud kahe eelmise kokkusulamise tulemusel. Teine põhitüüp ei väljenda mitte aristokraatia, vaid lihtrahva maitset ning seepärast oli seda tüüpi ikoonide kultus Venemaal vahepeal isegi keelatud, mistõttu ei kujutata maotapjast Jüri mitte ühelgi ikoonil Moskva Kremli kirikus. Keeluga saab seletada ka seda, miks on mõnel püha Jüri ikoonil (riiklikul tellimusel valminud) raam, millel kujutatakse püha Jüri kannatusi. Samuti on püütud rahvapärast ratsutava püha Jüri ikooni võimudele meelepärasmaks muuta selle abil, et ühte ülemisse nurka on lisatud ingel või õnnistav käsi. Ei sellist kätt ega ingliti pole kujutatud muudel ikoonidel peale püha Jüri omade.

Ksenja oli kindlasti tuttav nii esimesse põhitüüpi kui ka teise põhitüübi teise alaliiki kuuluvate ikoonidega. Kas ta ka tsaaritütart ku-

püha Jüri. Tuud suurt ikoonat... Tuu om nii suur om kui tä uks, uks nii... Sääne suur ja valgõ hobõsega ja sääne myyk ja nii iloste kõik kollaseq seäl... A sääne väiksem pühäne. Ja sõs noq lipuq võõdõti ja siis lätsi nigu ristikäik ümbre keriku Värskah.”

Esitatud lõigule järgneb lause “Ma olõq olnu paar kõrda”, millega jutustaja kinnitab otsesõnu seda, mida kaude võis järeldada eelnevastki: kui keegi oskab nii täpselt kirjeldada objektide suurust ja värve, on ta neid ilmselt oma ihusilmaga näinud. Visuaalsete piltide silme ette manamine aitab lisaks jutustajale ka kuulajal jutustatavasse sisse elada, sest see toodab kogemusressursse sarnasel viisil ümbritseva maailma tajumisega.¹³ Jutu jätkudes tunneb Ksenja vajadust põhjendada, miks ta on käinud jüripäeval Värskas ainult paar korda. Selgub, et tema kodukülast oli see liiga kaugel ning hilisemast elukohast Petseris umbes 14 kilomeetri kaugusel. Edasise vestluse käigus tuleb ilmsiks, mil viisil võib püha Jüri sekkuda siinpoolse maailma asjadesse ja mõjutada ka Ksenja enda elukäiku. Kõigepealt esitatakse üldine selgitus, kuidas ikoon abivajajatele positiivset mõju avaldab: “Kes oll’ haigõ, sõs vot kyik lätsiq. Ja sõs noh, kes palus ja usal’d ja tahtsõ tervest siaiaq, sõs — kui sa es saa tuud pühäst nõsta, sõs kasvõi sa nii käegagi said kinni võtta ja natukesegi minnãq ja paluda [---]. Igã inemine palus omamuudu, kel mis vigã oll’ ja kes midã.” Sellele järgneb lause “Ja minã kah olõq seda tennü” ning äsjane selgitus avatakse veelgi isiklikumas seoses. Ksenja räägib, et ka tema ise oli haige ja läks jüripäeval Värskasse, et ikooni tervendavast mõjust osa saada. Distanti jutustamise maailma ja jutustatu vahel aitavad vähendada kuulajates kogemusressursside tekitamiseks mõjusalt toimivad pildid (“No kus sääl om rahvamurd! Nii pall’o, et... Ja kyik habivad tuud pühäst.”) Siiski ei esita Ksenja oma haigus- ja paranemislugu seekord terviksüžena, vaid läheb omaenda ikoo-

jutavaid ikoone näinud oli, seda ma kindlalt ei tea. Võime ehk teha ettevaatliku oletuse, et väidetav kuningatütre sugulaste kogunemine enne seda, kui teda mere äärde lohele ohvriks viima hakati, viitab sellele, et Ksenja oli näinud ka ikooni, millel kujutatakse tornis seisvaid Jelizaveta vanemaid. Värskas Jüri kirikus sellist ikooni ei ole.

¹³Seda, et jutustaja on võimeline tekitama kuulajate teadvuses uusi kogemusressursse, mis on sarnased nendega, mida kogeme omaenda elusündmuste kogemisel, väidavad nt Braid (1996: 20) ja McDowell (1982: 122). Vt ka Metsvahi 2002: 124–125, 2000: 54–57.

nitõstmise kogemuse juurest kohe üle teisele jüripäevaga seonduvale teemale: “Ja sõs ristitäs jüripäävä vett. Säändse tunni omma jo pantu ja ristitäs vesi tuu... ristiga.” Edasi järgneb seletus, millistel puhkudel ristitud vett tarvitatakse. Kõige tähtsam näib olevat selle kasutamine kurja silma vastu, mida praktiseeritakse “nüüd ka viil”. Seni on kogu püha Jüri temaatika meie ees lahti hargnenud ilma ühegi meiepoolse küsimuseta. Nüüd esitatud küsimusele selle kohta, kas praegugi leidub veel kurja silmaga inimesi, vastab Ksenja otsekohe jaatavalt ja põhjendab oma väidet pika, isiklikul mälestusel põhineva loo abil. Edasine vestluse käik ei paku püha Jüri teema seisukohast huvi.

Teisel külaskäigul (11. III 2001) suunab püha Jüri legendi ja sellega Ksenja teadvuses vahetult seostuva temaatika ammen-dumise järel edasist kõneainet Risto Järve küsimus “Kas neid pühakute lugusid muidu räägiti veel?”, millele järgneb teabejagamine *Mikul'*ist¹⁴, suurest kannatajast ja imetegijast, kes oli väga tark ja kellest oli rahvale palju abi. Migulat iseloomustades toob Ksenja välja, et ta käis, kepp käes, jala, mitte hobusega, sidudes sellise vastanduse kaudu püha Jüri ja püha Migula kirjeldused omavahel. Migulaga seoses räägib Ksenja ka Peterburi asutamise loo ja märgib, et Pankjavitsas oli Migula kirik, mis oli suur ja nii seest kui väljast väga ilus. Pankjavitsas oli varem ka väga suur kogudus. Edasi jätkab Ksenja juttu kirikute saatuse teemal. Väitega, et sakslased viisid palju ikoone ära, tuleb sisse sakslaste teema, mida Ksenja vahendab kolme isikliku kogemusjutuga kokkupuudetest noorte saksa sõduritega, kes olid Teise maailmasõja ajal paariks nädalaks nende külla puhkusele saadetud.

Kolmandal külaskäigul (11. IV 2001) jõuab vestlus püha Jüri teemani teisel moel kui varasematel kordadel. Enne püha Jüri legendi käib vestlus kloostritest, eriti just Petseri kloostrist, ja munkade elust kloostri. Ksenja oli Petseris elanud kohe kloostri kõrval. Kloostrissemineku põhjuste hulgas nimetab Ksenja ka

¹⁴Migul oli setude hulgas üks populaarsemaid pühakuid. Oskar Loo-ritsa järgi oli Migul (Nikolai) ka Eesti ja Setumaa venekeelse elanikkonna hulgas (siin on mõeldud vanausulisi ja Setumaa venelasi) palju populaarsem kui Jüri ehk Georg (Loorits 1955: 4–5). See fakt on Loo-ritsa arvates üllatav, sest püha Georgi legend levis pühakute elulugude, kalendrite ning muude kirjalike ja suuliste allikate kaudu laialt (1955: 12).

võimalust, et pruut jätab peigmehe maha (või vastupidi). Sellele järgneb selgitus tollase sugudevahelise käitumise kohta enne abiellumist, mis oli hoopis teistsugune kui tänapäeval. Muutustest annab tunnistust muu hulgas see, et vahetult enne seda, kui Ksenja Petserist ära kolis, oli juba igal mungal naistuttav. “Nüüd ei ole kloostris, nüüd ei tiiäq, mis tä om,” ütleb Ksenja naerdes. Jutustaja ettekujutust, et alles siis, kui “kloostrikasvandik” hakkas papiks saama, oli tal õigus abielluda ja ta koguni pidi abielus olema, enne kui mõnda külasse papiks saadeti, illustreerib Ksenja jutuga mungast, kel oli soov naine võtta ja papiks saada. Koomiline episood — Petseri kloostris munk, pikk must kuub seljas, jookseb kloostris juurest linna poole, üritades üht tüdrukut kinni püüda — on esitatud hõlpsasti ettekujutatava pildina. Kuigi tüdruk sel korral munga eest koju põgeneb, toimuvad paari kuu pärast siiski nende pulmad ja Varvaara kirik on laulatuse ajal rahvast täis. Seejärel räägib Ksenja, et kloostris oli palju suuri ja ilusaid ikoone, aga sakslased viisid neist paljud ära, nii nagu nad ka palju kulda riisusid. Kiriku kullatud kuplite ja tornide kirjeldusele järgneb minu küsimus kuningatütre kuju kohta, millest tuleb veel juttu.

11. aprillil kuulnud legendi järelooo esitan Ksenja sõnadega:

No ma olli ka haigõ. Ma sis olli juba Petserih, elli. Ma olli haigõ. Ja lätsi ma ka Verskahe no. A sääl on rahvamurd nii et... Kyik tüküseq tuud pühäse..., kiä nõstma ja kiä putma. Sis niivõrd, et ma natukese sai käe külge pandaq ja natukese minnäq. A sai mullõ parõmb. Mullõ sai ars 't, kes tundsõ mu haigusõ ar. Ja ja sis... Muido ma es tiiäq. Muudku om ynnõ rassõ hingädä, om ynnõ rassõ hingädä — ei tiiäq, mis ommõ. Sõs ars 't tuu kai ar. Ta oll' tark arst küll. Sõs tuu ütël': "Kuimuudu sul om rassõ, kas mäkke minnaq om rassõ hingädä vai alla?" Ma ütli: "Mäkke minna om rassõ, alla om kergemb." Sõs tä ütël mulle, õt süümeastma, et hoiaq, a muido või ta viil kopsu pääle ka lüvvä, ta astma, õt sõs saa viil hullõmb hingädä. Sõs mul olli sändseq — no, nii pikk pudelakene oll — valgõq tabletiq, väikes-väikes pisikeis nagu... Õt kui tunnõd, õt halb, pand keele ala. Vot siis noidega ma parasi. Ja sõs ma eläq. Näet, kui kavva. Ma es usuki, õt ma nii kavva elä. Ja ja s'oo elo ka, egä ei olõq inämb huvitav ja hää. A noh elo man om, koho sa läät. Ma ei saa... Mullõ pangõq raharõuk, ma ka raharõugu pääle surõ nälgä. Ma ei jõvva minnäq puuti, õt osta midä vai tetä. Muudkui ar tuvvas, sõs õks (naerab) tiit. A must ei olõq inämät midägi. Mis sändsest inemisest om kasu? (Merili (naerab): noh praegu on näha...) Hing seeh, silma pääh, elo man (naerab). Vot nii. Nii ommõ.

A nüüd... Nüüd om ka. Nüüd ka Petserih om Suurõ Riide. Kloostrih om Kristose koju kesk kerikut tuud, sääne noh kirst, koh timä om — timä kujo om muidogi. Ja kyik lille pandas ja inemiseq kääväq nii, kummardõs tallõ, uskliku. Ja laupäävä sis oldas kyik üü ka kerikuh [---].

Esiteks avab Ksenja siin juba esimese vestluse käigus lühidalt kõne alla tulnud haigusest jagusaamise loo, kõneldes selle isikliku kogemusjutuna. Kuigi haigusest paranemise juures mängivad oma rolli arst ja rohud, seostab Ksenja selle Värskas käiguga. Teiseks seostub haigustest kõnelemine käesoleva hetke tervisliku seisundiga. Ksenja annab tabavaid kujundlikke väljendeid kasutades hinnangu oma praegusele elule, mis ei anna kuidagi täisväärtusliku elu mõõtu välja. Aga olgu isikliku heaoluga kuidas on, kalendripühade iga-aastast kordumist ei takista miski — kolmas osa legendi järeloost koosneb ajakohasest meenutusest, mille põhjal võime järeldada, et Ksenja teadvuses leiduvad ressursid aitavad tal mõtestada ka oma praegust linnakorterisse sulgunu elu.

Külaskäigul 11. IV 2002 algatab pühade teema minu küsimus, millised pühad olid kõige tähtsamad. Vastusele “jõulud, lihavõtted ja suvistepühad” järgneb peagi Ksenja mälestus lihavõttepühade tähistamisest tema nooruses, mis lõpeb sõnadega, et nii oli vanasti, nüüd on Pankjavitsas uus preester ja lihavõtted teistmoodi. Vanu aegu ja tänapäeva kõrvutav märkus ajendab seni peamiselt kuulaja rollis olnud Mannit¹⁵ võtma sõna selle kohta, kuidas tänapäeval Setumaal pühasid tähistatakse, ja ta räägib lühidalt jüripäevast Värska kirikus, kus ta oli just möödunud nädalal käinud. Halva kuulmise tõttu ei kuule Ksenja Manni juttu, ja kui mina (kes ma istun Ksenjale palju lähemal kui Manni) selle talle paari sõnaga kokku võtan, ütleb ta, et temagi on kahel korral jüripäeval Värskas käinud. Seejärel avaldab Ksenja meile midagi sellist, mida ta varasematel kordadel pole maininud — et kord, kui ta haige oli, ilmus talle unes vanamees, kes ütles, et palu püha Jüri. Seetõttu läkski ta jüripäeval Värskasse Jüri kirikusse. Edasi kirjeldab Ksenja seda, et Värskasse oli tookord tohutult palju inimesi kogunenud ja suurem osa neist oli tulnud Eesti poole pealt. Seejärel räägib Ksenja Eesti ja Venemaa setudest, nende liikumisest üle piiri, piiri geograafilisest asendist ja okastraadist piiril. Kuna soovin, et Ksenja

¹⁵Manni on Ksenja tütar, kes kolis koos oma mehega Petserist Tartusse mõni aasta tagasi. Manni elab Ksenjast eraldi, ent viibis lindistamise juures teisel, neljandal ja viiendal jutustamiskorral.

tuleks tagasi püha Jüri teema juurde, ütlen talle: "A kõnelge ikka veel too Jüri lugu, too, mis püha Jüri oli?" Sellele järgneb legend ja seejärel teeb Ksenja spontaanselt juttu teistest pühakutest (Nikolai, Varvaara).

VARIEERUMISE ULATUS JA SELLE TAGAMAAD

Nagu näeme lisa esitatud tabelist, on varieerumine väga ulatuslik nii tekstuuri kui ka narratiivi struktuuri tasemel. Igas variandis esinevad läbivalt ainult need episoodid, mis on tegevustiku seisukohalt määrava tähtsusega:

1. iga aasta pidi maole/lohele ühe tüdruku ära andma (I 5; II 7; III 5; IV 3);
2. tuli kätte aeg, mil kuningas pidi oma tütre ära andma (I 9; II 8; III 6; IV 6);
3. Jüri läks/hakkas lohega võitlema (I 17; II 13, 18; III 13; IV 11);
4. Jüri lõi mõõgaga/odaga/nuiaga lohele suhu (ja (teise) mõõgaga raius pea otsast) (I 19; II 20; III 20; IV 15).

Kui me vaatleme nende episoodide sõnastust, selgub, et sõnasõnalist kordumist ei esine üldse ja isegi korduvaid sõnu on küllaltki vähe (näiteks esimese korduva episoodi puhul on läbivalt kõigis neljas tekstis ainult "pidi" ja "iga aasta" ning teise episoodi puhul "tuli", "kuningas/kuningal" ja "tütar"). Küll aga esineb selliseid korduvaid väljendeid ja sõnu, mis pole seotud ühe konkreetse episoodiga, vaid võivad esineda süžees erinevates kohtades. Näiteks on kohustuslik valge hobuse mainimine püha Jüriiga seoses, olgu ta siis Jüri poolt öelduna otseses kõnes (II 11: "andke mulle aga valge hobune!") või tegevuse osana (I 14: "ja siis ta läks oma valge hobuse selga"). Vaadeldavates tekstides saame eristada kahte tasandit, ükskõik kuidas me neid ka nimetame: kas narratiivseks tekstitüübiks, mis kirjeldab sündmuse ajas, ja deskriptiivseks tekstitüübiks, mis kirjeldab nähtusi ruumis (Siikala 1990: 23), või kronoloogiliseks ja mitte-kronoloogiliseks tasandiks (Ricoeur 1980: 178). Tavaline on deskriptiivse tekstitüübi kasutamine legenderi alguses ja lõpus. See tagab sujuva ülemineku jutustamise

maailmast jutumaailma¹⁶ sündmuste juurde ja sealt tagasi jutustamise maailma liikumisel. Aga sage on ka deskriptiivsete osade pikkimine sündmusi kujutavate osade vahele.

Et varieerumist paremini mõista, tuleb esmalt arvesse võtta, et jutustaja teadvuses ei ole valmis lugu, vaid ainuüksi karkass ja tehnikad või reeglid sellele karkassile narratiivi pealeehitamiseks. Karkassi tegime kindlaks varianditi korduvate episoodide tuvastamisega, narratiivi moodustamise reegleid ja tehnikaid käsitlet järgmise alapealkirja all, nimetades neid seal jutustamis- või narratiivseteks strateegiateks. Kui peame hea jutustaja põhimiseks omaduseks narratiivi moodustamise reeglite valdamist, võime tingimata väita, et Ksenja on väga hea jutustaja. Kui väidame, et hea jutustaja oluliseks omaduseks on konteksti ja kuulajaskonna huvidega arvestamine, võime jällegi pidada Ksenjat üliheaks jutustajaks. Varieerumise ulatus on seotud nii ühe kui ka teise Ksenja positiivse omadusega. Tänu jutustamisstrateegiate meisterlikule valdamisele on tal nende piires suur liikumisvabadus. Tänu Ksenja paindlikule mõtlemisele ja soovile kuulajate huvidega arvestada näitavad Ksenja jutustatud legendivariandid ilmekalt seda, kuidas konkreetne jutustamissituatsioon ja ümbritsevad kõneaktid määravad konkreetse narratiivi sisu ja tekstuuri.

Legendivariante võrreldes ja analüüsidest võime kõigepealt teha järelduse, et väga oluline on see, kuidas meie — küsitlejad — teemale läheneme. Esimesel korral kõlab küsimus, mis viib legendi jutustamiseni, järgmiselt: “Kas selle kohta ka muinasjuttu on, et mingi poiss tappis kas suure hussi või suure mao ära?” Ja Ksenja alustab jutustamist sõnadega: “s’ee, see ei ole muinasjutt, see on tegelikult kunagi ammuq mitusada aastat tagasi [olnu].” Küsimuse mõju avaldub niisiis selles, et enne loo jutustamist tunneb Ksenja vajadust määratleda loo ontoloogiline staatus, osutades rahvapärases žanrisüsteemis leiduvale vastandusele: muinasjutt räägib väljamõeldud, aga legend tegelikkuses

¹⁶Kasutan siin Katharine Youngilt (1987) laenatud termineid “jutustamistasand” (*Storyrealm*) ja “jutumaailm” (*Taleworld*). Jutustamistasand on maailm, milles leiab aset narratiivi jutustamine. Jutumaailm on see, milles leiavad aset jutus kirjeldatud sündmused.

asetleidnud sündmustest.¹⁷ Loo ontoloogilise staatuse kinnitamine jätkub Petseri kloostriks eksponeeritavate kujude ja vankri kirjeldamise abil (I 3) ja vajadusega põhjendada oma võimetust sündmuse ajaliselts kindlalt paika panna (I 4). Alles seejärel asub Ksenja sündmustiku edasiandmise juurde, mille litereeringu analüüsimisel märkame, et küsimus on avaldanud mõju ka tekstuuri tasemel. Kuna küsimuses kõlasid sõnad “(h)uss” ja “madu”, kasutab Ksenja legendi jutustamisel sel korral läbivalt just neid kahte sõna (kahel korral ütleb ta “suur madu”, täpselt nii, nagu kõlas küsimuses), korra kasutab ta ka sõna “lohe”, aga seda ainult koos sõnaga “madu” (I 15: “tuu madu vai lohe”).

Teisel jutustamiskorral (11. III 2001) kõlab legendikõnelemise vallandanud küsimus järgmiselt: “Kas teil see lugu ka on meeles, kuis see poiss läks lohet tapma?” (Lisas on ära toodud ka teine küsimuses esitatud lause, mis pole siinkohal oluline, sest oli esitatud vaikse häälega ja jäi Ksenjal kuulmata.) Mõtlemispausi ajal kuuldavale toodud sõnast “l...lohet?” ilmneb, et Ksenja noppis küsimusest välja ja kasutas meenusajendina sõna “lohe”. Meeldetuletamise edukast sooritamisest annab ta teada sõnadega “ma tuud võipolla kynöli, tuud Jürri?”, mis osutab ühtlasi sellele, et kõige efektiivsem meenusajend antud süžee puhul oleks olnud sõna “Jüri”. Kuid kuna see sõna oli siiski “lohe”, kasutab Ksenja loo oma käsutuses olevaid traditsioonilisi kõnestamisstrateegiaid¹⁸ sel moel, et seekord astub lohe areenile rohkem kui üheski teises Ksenja kõneldud legendivariandis. Esiteks saab seda järeldada pelga sõnasageduse analüüsi põhjal: kui sõna “lohe”, “madu” või “uss” on kasutatud I tekstis 9, III 12 ja IV 10 korral, siis II tekstis on seda kasutatud 16 korda (15 korda “lohe”, üks kord “madu”). Teiseks kasutatakse kahel korral lohe suu läbi dramaatilist olevikku (II 9; II 16 — lohe ja Jüri vaheline dialoog esi-

¹⁷Muinasjutt ja legend ei eristu mitte ainult tõeväärtuse kriteeriumi alusel, ka profaanse—sakraalse skaalal asetsevad nad eri otses. Legendid jutustavad pühakute elust ja imetegudest ning on žanrilt lähedased (tekke- ja seletus)muistenditele ja müütidele. Muinasjutt vastandub neile žanridele, kuna muinasjutumaailm on tegelikkusest eristatud.

¹⁸Väljendi “traditsioonilised kõnestamisstrateegiad” olen laenanud Taisto Raudalaiselt (2001a: 65).

neb ainult selles variandis). Kolmandaks on Ksenja lisanud kohustuslikele episoodidele mitmeid selliseid, mis rõhutavad lohe hirmuäratavat loomust: komponendis II 17 viidatakse totaalse hävingu võimalusele — kui lohe hävitab kõik “noore rahva” maa pealt ära ja uute põlvkondade pealekasv katkeb, on ära lõigatud elu edasikestmise alused; II 21 kujutab endast kokkuvõtlikku konstateeringut, et sestpeale ei tulnud lohe enam kunagi tüdrukuid ottsima.

Kolmandal jutustamiskorral (11. IV 2001) toimub legendi küsimine teisel viisil kui eelmistel kordadel. Kuna Ksenja on meie varasematel külaskäikudel nii värvikalt kirjeldanud Petseri kloostris eksponeeritavaid kujusid, on ta nende kirjelduste abil loonud minu teadvuses uued kogemusressursid, mis ajendavad mind küsima: “Mis too suur kuju oll?... Petseris oli too suur kuningatütre kuju või mis too oll’?” Kui esimesel ja teisel korral kirjeldas Ksenja vankrit/tõlda, klaasseinaga tõllakuuri ja puidust maokuju tõlla all ning mainis kuninganna¹⁹ või kuningatütre kuju võrdlemisi põgusalt, siis kolmandal korral lähtub ta minu kahest küsimusest kuningatütre kuju kohta ja kirjeldab kuningatütre kuju pikemalt, mainides nüüd juba ka valget hobust vankri ees. Tõepoolest eksponeeritakse Petseri kloostris üht tõlda,²⁰ mis asub väikeses tõllakuuris, mille üks sein on klaasist, ja kunagi on seal olnud (tõllast eraldi ja muul põhjusel) ka puust maokuju,²¹ ent kuninganna või kuningatütre ega ka hobuse kuju ei ole seal kunagi olnud. Tõsiasi, et kolmandal jutustamiskorral on Ksenja esitatud kuningatütre kuju kirjeldus üsna detailseks muutunud, on seletatav

¹⁹Imselt oli esimesel jutustamiskorral Ksenja mälu tagakambris veel säilinud jälg tõlla seotusest Vene keisrinna (vt märkust 24), mille tõrjusid hiljem välja uued assotsiatsioonid.

²⁰Ajalooallikate järgi on see tõld, mille keisrinna Anna kinkis Petserisse sõitmiseks Ignatiusele, kelle ta määras ukaasiga 11. juunist 1732 Petseri kloostris arhimandriidi ametisse (Tolstoi 1861: 110). Turismibrošüür *Mööda Petserimaad* esitab versiooni, et keisrinna Anna kasutas seda tõlda Peterburist Kuramaale reisides ise ja kinkis selle hiljem kloostrile (Laigna 1967: 16). Rahva seas on levinud versioon, et tõld kuulus Katariina II-le, kes olevat selle Petserist läbi sõites, kui lund sadama hakkas, ree vastu välja vahetanud ja sinna maha jätnud.

²¹Heiki Valgu suuline teade aprillist 2001.

täiesti normaalse mäluprotsessiga, mida Endel Tulving on nime-
tanud ekfooriaks ja mille puhul kombineeritakse episoodilist infot
mälujäljest ja semantilist informatsiooni meenutusajenditest (Tul-
ving 2002: 136). Antud juhul täidab meenutusajendi rolli minu
küsimus, mis kerkis üles seetõttu, et võtsin Ksenja poolt eelmistel
kordadel öeldut sõnasõnalise tõena ega osanud näha selles osten-
siivse suhte²² tekitamise võtet.

Teine asi, mis hakkab silma kolmandat legendivarianti analüü-
sides, on abiellumise temaatika sissetulek. Erinevalt varasematest
kordadest pakub selles tekstis kuningas oma tüdruku Jürile naiseks.
Ent püha Jüri ei nõustu sellega: “Tuu ütél’ et “Mullõ naist ei olõq
vaja! Ma ei...” Tä es võtaq. Ja timä, pühä Jüri, es olõqki naisemiis.
Ta oll’ poissmeheh” (III 22). Millega seletada uue temaatika ilmu-
mist legenditeksti? Esimene võimalus on esitada juhtum kui ilme-
kas näide tõendamaks, et see, millisel kujul konkreetne rahvajutt
mingis situatsioonis aktualiseerub, on määratud tekstuaalse ümb-
ruse poolt. Samal päeval oli Ksenja rääkinud, et venelastel esines
juba enne sõda abielurikkumist, aga setudele oli see tollal täiesti
võõras. Nagu näha eespool esitatud 11. IV 2001 jutustatud le-
gendi kontekstuaalse ümbruse kirjeldusest, kerkis sugudevahelise
käitumise küsimus üles ka kloostri ja munkade temaatika puhul.
Seega võib järeldada, et abiellumise teema tungib legenditeksti
seoses sellega, et Ksenja ühendab legendikõnelemisele eelnenud
kõneaktid tahtmatult parajasti lahtirulluva süžeeaga.

Teine seletusvõimalus on seostada süžee muutusi tõsiasjaga, et
iga jutustamiskorraga liigub legend rahvapärases žanrisüsteemis
üha enam muinasjutu suunas. Seda tõendab Ksenja sissejuhatus,
mille ta esitab viiendal jutustamiskorral (20. VI 2002) enne legendi
sündmustiku edasiandmise juurde asumist: “A timä nii kõneldi.
Ta om nigu kas muinasjutt või no rahvajutt oll’.” Võrreldes esi-
mese ja teise jutustamiskorraga on toimunud tähelepanuväärne
muutus. Esimesel jutustamiskorral olime meie need, kes küsisid

²²Uute kogemusressursside loomisel kuulajate teadvuses tuleb ar-
vesse ennekõike ostensiivne suhe jutustatusse, mis tekitab kuulajates
mulje, justkui oleksid nad ise sattunud jutumaailma sündmuste keskele.
Ostensiivsele suhtele vastandub distantseeritud suhe (vt nt McDowell
1982: 134).

muinasjuttu,²³ ja Ksenja oli see, kes kinnitas, et tegemist ei ole muinasjutuga. Teisel jutustamiskorral ei määratlenud küsitlaja küsimuses loo žanri, ent Ksenja tundis vaatamata sellele vajadust rõhutada, et tegemist on tõestisündinud loo, mitte muinasjutuga. Viiendal jutustamiskorral on peamiseks küsitlajakas Andreas Kalkun, kes on ise Värskast pärit ja küsitleb Ksenjat setu keeles. Tema küsimus postuleerib pigem legendi kui muinasjutu ("A määne too Jüri lugu üldse oll'?" (seda esimest küsimust Ksenja ilmselt ei kuulnud) Mis Jüriga juhtu? Mille ta tuud madu²⁴ tapse?"), ent Ksenja väidab nüüd ise, et tegemist on muinasjutuga.²⁵ Ka kolmandal, neljandal ja viiendal jutustamiskorral esinev abiellumise temaatika lähendab Ksenja kõneldud rahvajuttu žanri poolest muinasjutule, ent ei lase seda siiski pidada muinasjutuks. Kui žanrikuuluvust ei ole võimalik määrata selle järgi, kas pärimuskandja võtab kirjeldatud sündmusi tõena, saab muinasjutu ja legendi eristamisel otsustavaks kriteeriumiks see, kas süžee räägib individuaalsete hüvede hankimisega päädivast või kollektiivsete tagajärgedega ettevõtmisest²⁶ (vt Meletyinszkij 1982: 183, kes kirjutab müüdi ja muinasjutu vahekorral, ent seda seisukohta saab laiendada ka legendile). Viiendal jutustamiskorral nimetab Ksenja loo žanri küll muinasjutuks, ent lõpetab süžee järgmiselt (lõik algab vastusega kuningale, kes pakub talle lohe tapmise järel oma tüdarta naiseks): "Maq ei abiello. Maq es tulõ selle võitlema, et mullõ naine vaja, a maq tull' i pästma rahvast." Vot. Ja nii, nii timä jäigi pühä Jürist ilma abiellulda. Ja nii tal nimi oll' ja om nüüd kah pühä

²³On ju sama süžee Setumaal tuntud ka Lohetapja muinasjutuna (AT 300).

²⁴Sel korral ei kasuta Ksenja legendi jutustamisel küsimuses kõlanud sõna "madu", vaid räägib legendis läbivalt "lohest".

²⁵Tähelepanu väärib ka see, et Ksenja ei kasuta setukeelset žanrinimetust "jutus", vaid kirjakeelset sõna "muinasjutt", ehkki seekordne küsitlaja kõneleb temaga setu keeles. Ilmselt on tema jaoks pühakust kõneleva rahvajutu pidamine jutuseks (väljamõeldud looks) ikkagi mõeldamatu ja ta on võtnud kasutusele kirjakeelse sõna "muinasjutt", et märkida sellega midagi legendi ja muinasjutu vahele jäävat.

²⁶Meletinski peab individuaalse-kollektiivse vastandust müüdi ja muinasjutu eristamiskriteeriumina olulisemaks kui püha-profaanse vastandust (Meletyinszkij 1982: 183).

Jüri.” Seega on püha Jüri lugu nihkunud žanrisüsteemis kuhugi muinasjutu ja legendi vahele, kuid et Jüri on siiski selgelt seotud ikoonide, Väraska kiriku ja heateo tegemisega kogukonnale, ei saa Ksenja temast kõnelevat lugu pelgaks väljamõeldiseks pidada ja jutuse staatust ei omanda see tema jaoks ilmselt kunagi.

Neljandal jutustamiskorral esitatud legend on neljast versioonist kõige erinevam. Sündmustiku edastamisele ei eelne ikoonide ega kuningatütre kuju kirjeldust ja süžee jõuab lahenduseni palju rutem kui varasemate jutustamiste puhul. Üks mõjutegur on ilmselt see, et eelmisest jutustamisest on möödunud üle aasta. Ent arvestada tuleb kindlasti ka juba mainitud loo asukoha muutusega žanriskaalal. Ksenja ei kirjelda enam kuningatütre kuju ega tunne vajadust veenda kuulajaid loo tõepäras, nagu ta oli tundnud esimesel ja teisel jutustamiskorral. Tegevustikku ajas ja ruumis fikseerida püüdvate osade asemele on tulnud püha Jüri iseloomustus (IV 20), mille järgi ta oli vaene, väga tark ja sügavalt usklik meesterahvas, kes võitles halbade jõudude vastu ja kelle ainukeseks varanduseks oli valge hobune. Sellise süžeelise muutuse põhjal võime oletada, et jutustaja on ise hakanud kahtlema lohevõitluse loo tõepäras ja peab oma ülesandeks kinnitada nüüd, et püha Jüri oli ja on olemas, tõi oma tegevusega kogukonnale kasu, oli usklik ja vaga. Oma osa selles žanrinihkes on ilmselt ka Ksenja tütre Manni märkusel (kes enne püha Jüri legendi jutustamise algust väitis, et tema seda lugu ei tea), mille ta teeb samal ajal, kui Ksenja on jutustamisega jõudnud IV 14 juurde: “kolmõ pääga huss. . .” Ksenja kuuleb, et Manni ütles midagi, katkestab legendi kõnelemise ja küsib temalt: “Miä?” ning Manni vastab: “Kolmõ pääga huss vist oli, mis võitles, võidõl’ tuu pühä Jüriga”. Manni märkusele järgneb IV 15. Kolme peaga ussi ei ole Ksenja ise meile kunagi maininud, Manni sellekohane märkus lisab süžeele muinasjutulisuse hõngu.

JUTUSTAMISSTRATEEGIAID JA MÄLUPROTSESSID

Et skemaatiline teadmine mingi süžee arengu seisukohast kohustuslikest episoodidest saaks võtta väljaarendatud rahvajutu kuju, on vaja, et konkreetseis jutustamissituatsioonis kasutatakse kindlaid jutustamisstrateegiaid. Võime eristada kahesuguseid jutusta-

misstrateegiaid: traditsioonilisele jutustamisele üldiselt omaseid ja žanrispetsiifilisi. Traditsioonilise jutustamise üldisi strateegiaid järgitakse spontaanselt. Sama kehtib ka žanrireeglite kehtestatud võimaluse kohta — ka nende piires liigub jutustaja neid endale teadvustamata.²⁷

Mitmed jutustamisstrateegiad teenivad eesmärgi hajutada jutustamise maailma ja jutumaailma vahelised piirid,²⁸ teisisõnu — püüavad tekitada kuulajates ostensiivset suhet jutustatusse. Üheks selliseks strateegiaks, mida Ksenja kasutab läbivalt nii püha Jüri legendis kui ka teiste rahvajutužanride puhul, on otsese kõne kasutamine.²⁹ Seda on nimetatud ka dramaatiliseks olevikuks ning talle on omistatud olulist mnemotehnilist rolli (Raudalainen 2001a: 69–73).

Strateegia, mis leiab püha Jüri legendi puhul laialdasemat rakendust kui teiste Ksenja jutustatud rahvajuttude puhul, on deskriptiivse tekstitüübi sage kasutamine. Ksenja jutustatud püha Jüri legendides võime eristada kahesugust deskriptiivse tekstitüübi kasutust: pikemad ja süžeesest eraldiseisvad objektide kirjeldused (nt I 3; II 3, 22; III 1) ja süžeesisesed lühikesed deskriptiivsed osad (nt I 14; II 15; III 12; III 19). Nagu eespool osutasin, võime käsitada enne süžee algust ja pärast lõppu esinevaid objekte kirjeldavaid tekstiosi kui vahelülisid, mille kaudu toimub sujuv üleminek jutustamise maailmast jutumaailma sündmuste edasiandmise juurde. Samas täidavad need tekstiosad sündmustiku ontoloogilise staatuse määramise rolli. Mida enam lugu žanriskaalal muinasjutu poole nihkub, seda vähemaks peaks jääma selliseid kirjeldavaid osi, sest sündmustiku seotus

²⁷Teadlikkus žanrist on pärimusekandja seisukohast üldiselt sekundaarne (Honko 1989: 15). Ksenja kasutas eespool (kirjakeelseid) žanrinimetusi ainult selle tõttu, et nende abil sai ta määratleda legendisündmuste ontoloogilist staatust.

²⁸Raudalaise järgi iseloomustavad sellised tehnikad traditsioonilist jutustamist üleüldiselt (2001b: 215–216).

²⁹Vt näiteks dialoogi kuninga ja püha Jüri vahel I 13. Elav dialoog süžee olulises lõigus näib olevat tõepoolest tõhus vahend, et ergutada kuulajaid oma sisseelamisvõimet rakendama, seda enam et usutavuse huvides kasutatakse ka erinevaid kõneregistreid: kuningas sinatab Jüri ja Jüri teietab kuningat.

ikoonide ja Petseri kloostri asuva kujuga peaks sellisel juhul eeldatavalt lõdvenema või kaduma. Selline muutus ongi märgatav. Kui Ksenja enne süžee juurde asumist (I ja II korral) kinnitab, et tegemist on tõestisündinud looga, esinevad alguses ka asjassepuutuvate objektide kirjeldused. Kui kuulajate veenmist loo tõepäras ei toimu (IV ja V korral), algab süžee ilma deskriptiivse sissejuhatusega.

Süžeesiseseid lühikesi kirjeldusi leiame seevastu ka viiendast variandist, seega ei ilmuta need loo žanrilise nihkumise korral kadumistendentsi. Üks põhjusi on ilmselt see, et Ksenja meenutab süžee üksikasju visuaalse kujutlusvõime abil, mida toidab püha Jüri ikoonide nägemisel kodeeritud info baasil kujunenud mälujalg. Selle tõenduseks võib tuua fakti, et kuigi ERAs säilitatavates väljaarendatud süžeeaga püha Jüri legendides ning Lohetapja muinasjutu variantides on enam levinud mõõgaga pea otsast mahalöömise motiiv, kasutab Ksenja igas legendivariandis odaga/mõõgaga/nuiaga kurkulöömise motiivi³⁰ (mõnes variandis sellele lisaks küll ka pea maharaiumise motiivi, mõõgaga raiumine toimub aga alati alles kurkulöömise järel). Ikoonid, millel kujutatakse valgel hobusel ratsutavat püha Jüri, kes oda lohe kurku torkab, olid tsaariajal Setumaal väga populaarsed³¹ (Loorits 1955: 5).

Ilmneb, et Jüri legend ei ole püsinud Ksenja mälus ainuüksi skemaatilise teadmise najal; väga oluline osa on siin olnud ka kujutuspildidel. Psühholoogid on osutanud sellele, et visuaalsel kujutlusvõimel on läbi aegade olnud tähtis roll mnemotehnilise vahendina (Baddeley 1990: 186). Ent millises vahekorras on visuaalsed kujutuspildid ja skemaatiline teadmine narratiivi karkas-

³⁰Ka ERAs säilitatavates lühemates legenditekstides ja teadetes, mis selgitavad jüripäeva tähendust, on levinud odaga kurkulöömise motiiv (Hiimäe 1984: 19–20). Pildiliste meediumide mõju legendi motiivistikule on esile tõstnud Hermann Bausinger (1980: 206). Väga vana Siberi päritolu motiivi säilimisest ungari kangelaseepikas tänu motiivi visuaalsele kujutamisele on kirjutanud Mihály Hoppál (2000).

³¹Samalaadne püha Jüri kujutis leidub Vene riigi vapina ka vanadel müntidel (Loorits 1955: 3), mida võib näha tänapäevani kasutusel olevates setu naiste kaelaehetes. Püha Georgi kujutavate müntide ja vappide kohta vt ka Braunfels-Esche (1976: 95, 103).

sist? Mälu-uurimise klassik Frederic C. Bartlett, kes pani aluse skeemiteooriale, peab kujutluspilte afektiivsuse kui meenutamist soodustava teguri alusel skeemist väljanopitud detailideks (Bartlett 1995: 303). Narratiivi karkass on seega nagu giid, kes juhatab meid ühe emotsionaalselt laetud kujutluspildi juurest teise juurde. Või on hoopis kujutluspildid need, mis tõusevad teadvusse esmajärjekorras ning karkass tuletatakse nende põhjal iga kord uuesti?

Visuaalse kujutlusvõime osatähtsust rahvajuttude jutustamisel on rõhutanud D. A. MacDonald, kes on intervjuueerinud häid gaeli traditsiooni tundjaid. Ta tsiteerib ühe oma informandi vastust küsimusele “Ja sina ise, kui sa kuulad selleaolist lugu, kas sa nägid vaimusilmas pilti või midagi?": “See oli, justkui ma näeks, kuidas see aset leidis. . . Justkui ma oleks joonistanud selle sinna seinale. . . Sa näed seda nagu pilti enda ees või midu ei mäleta sa seda korralikult” (MacDonald 1981: 118). Tsitaat räägib küll kujutlusvõime tähtsast rollist jutustamisel, ent ei luba siiski teha otseseid järeldusi visuaalsuse rolli kohta mälu protsessides. Teadvusprotsesside puhul, mida me ei suuda endale teadvustada, ei tohiks me uurijana juhinduda rahvapärastest ettekujutustest nende protsesside kohta. Vastasel korral võib lihtne tõsiasi, et me suudame ette kujutada neidsamu asju, mida me suudame näha, ära petta lisaks jutustajatele ka teadlased.³² Tegelikult ei ole mälu kunagi muutumatut ainet ega detailideni väljatöötatud valmis kujutluspilte, mida me saaks samal viisil “näha”, nagu me näeme ümbritseva maailma objekte. Seda, et kujutluspiltide sisu on alati tõlgendusprotsessi tulemus, tõendab ka eespool esitatud näide sellest, kuidas Ksenja konstrueerib kujutluspildi kuningatütre kujust oma kujutlusvõime ja Petseri kloostriks eksponeeritava tõlla nägemisest tekkinud mälu jälje abil ning vastavalt oma taotlustele konkreetses situatsioonis.

Seda, et tegemist on millegi muu kui visuaalse mälu süsteemiga, tõendab ka (meta)narratiivsete strateegiate kasutamine, mille abil loodavad kogemusressursid ei ole tingimata visualiseeritavad.

³²Zenon Pylyshyn kuulub ühena paljudest nende teadlaste hulka, kes peab oletust, et mälu kasutab visuaalset süsteemi, vägagi küsitavaks (Pylyshyn 1973: 9).

Jüri mõõga kirjeldamisel on Ksenja kasutanud lisaks epiteetidele “suur” ja “pikk”³³ ka epiteete “raske” ja “raudne”, mille teadvustamisel ei mängi visuaalsus rolli. Ühel korral (II 11) on tahtnud Ksenja isegi mõõga täpset kaalu ütelda (aga ta siiski ei sõandanud seda teha).

Eraldi narratiivse strateegiana võib vaadelda ka legenditegelastele omistatud esteetiliste ja positiivsete atribuutide kasutamist. Sellistel atribuutidel ja epiteetidel on lisaks sellele, et nad innustavad kuulajaid lähenema narratiivile ostensiivsest perspektiivist, õigeusklike jaoks eriti oluline tähendus. Nimelt seisab õigeusu usutunnistuse järgi jumalik tõde “müstilises ühtsuses ilu ja headusega” (Pitrim 1988: 63). Esimesel ja kolmandal jutustamiskorral kasutab Ksenja esteetilist epiteeti (“(väga) ilus” või “kaunis”) kuningatütre iseloomustamiseks, neljandal ja viiendal korral aga väites, et iga aasta pidi kõige “parema ja ilusama neu”/“kõige kaunima ja rikkama tütre” lohele ära andma. Kuningatütart viimastel jutustamiskordadel enam ei iseloomustata, ent Jüri iseloomustavate positiivsete omaduste arv kasvab iga jutustamiskorraga. Selle asjaolu põhjustele osutasin eespool põgusalt ning edaspidi tuleb neist veel juttu.

LEGENDI JA JÜRI KOHAST KSENJA VAIMSES UNIVERSUMIS

Viie püha Jüri legendivariandi võrdlus ei ole õpetlik mitte ainult selles mõttes, et see avab välistest tingimustest ja mäluprotsessidest johtuva varieerumise tagamaid, vaid ka selles mõttes, et see annab aimu nendest sisemistest protsessidest jutustaja teadvuses, mille tagajärjel muudab narratiiv oma kohta tema vaimses universumis. Uuriija jaoks tähendab selline tähenduse muutus narratiivi nihkumist žanriskaalal. Žanrilisest nihkumisest tuleneva varieerumise

³³Teisel jutustamiskorral võtab Ksenja oda kõrgusest ettekujutuse andmiseks appi ka käed (II 3: “Ja sis oll´, noh sääne myyk vai, noh sääne... miäki sääne käeh täl, nuul. Maah, ja korgõmb timmä, minga timä tuud lohet tapp´.”).

jälgimine pakub küllaltki haruldase,³⁴ ent suurepärase võimaluse folkloristi jaoks oluliste küsimuste käsitlemiseks.

Nagu nägime, väljendas Ksenja esimesel ja teisel esituskorral mitmeti oma veendumust, et püha Jüri süžee puhul on tegemist tõestisündinud juhtumiga. Esiteks kinnitas ta, et see ei ole muinasjutt. Teiseks liitis Ksenja süžeele omal algatusel deskriptiivseid osi: kui meie küsisime temalt püha Jüri legendi, pidas ta vajalikuks enne süžee juurde asumist kirjeldada Jüri ja legendisüžeeaga seotud pärismaailma objekte. Kolmandaks tegi ta katseid jutumaa ilma sündmusi paigustada (lokaliseerida) ja ajaliselt paika panna. Neljandaks viitas Ksenja teisel jutustamiskorral pühadele raamatutele, kus pidavat olema kirjas nii kuninga kui ka kuningatütre nimi.

Kolmandal esituskorral esitatud narratiivis võib täheldada muutusi.³⁵ Et minu küsimus juba postuleerib Petseri kloostriks eksponeeritava tõlla ja kuningatütre kuju olemasolu ning süžee palun Ksenjal esitada alles pärast tõlla ja kuju kirjelduse esitamist, ei saa me teada, kas kirjeldus oleks eelnenud süžeele ka spontaanselt. Järeldusi narratiivi võimaliku tähendusnihke kohta saame seega teha pigem süžee esitamisele spontaanselt järgnevate kõneaktide võrdlemise kaudu. Esimesel korral konstanteeris Ksenja süžee lahenduse järel (Jüri võit mao üle), et nüüd on püha Jüri pühane igas kirikus, ta ei ole küll jumal, aga on pildiks tehtud. Seejärel pöördub ta omaalgatuslikult Värska jüripäevaegse jumalateenistuse kirjeldamise juurde. Teisel jutustamiskorral järgneb süžeele Petseri kloostriks eksponeeritava vankri lühikirjeldus ning väide, et püha Jüri ikoon on igas õigeusu kirikus. Kolmandal korral järgneb loo lahendusele kuninga ettepanek oma tütar Jürile naiseks anda (seda I ja II tekstis ei olnud) ning sellele Jüri iseloomustus: "tä pall' olõ inemistele oll' abilinõ ja aidas' [neid]". Väärib tähelepanu, et eelmistel jutustamiskordadel ei osutanud Ksenja Jüri rollile (välja arvatud ikooni kaudu) ega iseloomustanud Jürit väljaspool lohe-

³⁴Senistes uurimustes, milles käsitletakse korduvatel jutustamiskordadel esitatud narratiive, on nenditud, et jutustaja hoiak narratiivi sisu suhtes jääb aastast aastasse muutumatuks (vt Siikala 1990: 88–89).

³⁵Kolmandast variandist puuduvad muu hulgas viitamine pühadele raamatutele, väide, et tegemist ei ole muinasjutuga, ning katse sündmusi ajaliselt fikseerida.

tapmise süžeed. Edasi mainib Ksenja väga lühidalt tõlda Petseri kloostri (millest ta oli jutustanud pikemalt enne süžee esitamist minu küsimise peale), seostades tõlla seekord esmakordselt kuninga ja Jüriaga. Sedagi võib hea tahtmise korral pidada Jüri esiletõusu ennustajaks.

Jüri tõuseb esile neljandal jutustamiskorral. Neljandal ja viiendal jutustamiskorral on tõlla ja kuningatütre kaju kirjeldused sootuks kadunud, ei kasutata ka muid vahendeid, mis teeniks loo tõepära kinnitamise huve. Et huvi on keskendunud Jürile, avaldub nii süžeesiseselt kui ka -väliselt. Dramaatilist olevikku kasutatakse neljandal jutustamiskorral ainult Jüri suu läbi, viiendal jutustamiskorral peamiselt Jüri suu läbi (korra avab suu ka kuningas). Samal ajal on kasvanud kolmandal jutustamiskorral alguse saanud vajadus iseloomustada Jürit süžeeväliselt. Jüri epiteetide arv neljandas legenditekstis on võrreldes kolmanda tekstiga kasvanud. Jüri tähenduse rõhutamine süžeesest väljapool, süžee lühenemine³⁶ ja viiendal jutustamiskorral esitatud sissejuhatav märkus, et püha Jüri legendi puhul on tegemist "muinasjutu" või "rahvajutuga", näitavad seda, et legendi sündmuste ontoloogiline staatus on Ksenja teadvuses muutunud. Mis on selle muutuse põhjuseks?

Esimesel ja teisel jutustamiskorral oli Ksenja meile enne püha Jüri legendi rääkimist jutustanud ka muinasjutte. Selles situatsioonis oli muinasjutu ja tõestisündinud loo vastandamine enne legendikõnelemist eriti aktuaalne. Ent erinevalt muinasjuttudest ei olnud Ksenja oma semantilist teadmist püha Jüri legendi süžeesest ilmselt kunagi varem sõnastanud. Nüüd — eriti seejärel, kui ta seda juba paar korda rääkinud oli — hakkas see talle üha enam muinasjuttu meenutama. Legend järgis ju küll algusest peale tüüpilist imemuinasjutu skeemi (puudus—puuduse kõrvaldamine) ning selle jutustamisel kasutas Ksenja muinasjutuga sarnaseid kõnestamistehnikaid, kuid seos püha Jüri ja kuningatütre kaju ning ikoonidega aitas lool esialgu siiski usutavana püsida. Kahtlused sündmuste tõepäras võisid Ksenjal hakata tek-

³⁶Sellisel juhul, kui jutustaja suhtumine jutustatusse ei muutu, on loogiline eeldada, et narratiiv muutub iga jutustamiskorraga üha pikemaks (vt Kaivola-Bregenhøj 1996: 187).

kima siis, kui ta tagantjärele analüüsis küsitelajate pärimist “Kas selle kohta ka muinasjuttu on...?” ning nende uudishimu legendisündmuste toimumispaiga vastu. Mär gates ja mõtestades seda, et püha Jüri legend erineb märgatavalt teisest Ksenjale teadaolevatest pühakulegendidest ning sarnaneb ülesehituselt hoopis rohkem muinasjutuga, süvenesid kahtlused veelgi. Abiellumismotiivi lülitamine legendisündmustikku ja muinasjutulise kolme peaga lohe mainimine Manni poolt sarnastasid süžeed üha enam muinasjutuga ning olid viimasteks piiskadeks usutavuse karikas, nii et Ksenja ei olnud enam kindel, et legend pajatab tõestisündinud juhtumist.

Ent kui legendi sündmuste ontoloogiline staatus ei ole see, mis ta olema peaks, ähvardab see devalveerida ka Jüri. Et püha Jüri devalveerimisele vastu seista, hakkab Ksenja üha enam rõhutama seda, et Jüri oli ja on olemas (V jutustamiskorra lõpus: “nii tal nimi oll’ ja om nüüd ka viil püha Jüri”), rääkima tema positiivsetest omadustest (vt IV 20) ja juhtima kuulajate tähelepanu otsesõnu tema võimele inimellu sekkuda ja inimestele abi osutada (IV jutustamiskorral unenäojutustus; V korral tõdemus “Kui om sul mure ja häda, palu püha Jürri. Miq rahvale om öeldut nii.”). Sest olene mata sellest, kas lohevõitlus toimus tõepoolest just sellisel moel, nagu rahvas jutustab, oli Jüri “jumalausklik” ja püha mees, kes võitles kõige halva vastu ja keda paludes sai abi. Ksenja kahtlused ei puuduta Jüri olemasolu. Jüri olemasolu tõendavad ju ka ikoonid, mida võib igaüks kirikus oma silmaga näha.

Siinkohal on põhjust kinnitada, et õigeusklikus kultuuris on visuaalsuse roll olnud tunduvalt suurem kui protestantlikus kultuuris. Andreas Kalkun, kes on käsitlenud setu suurlauliku Anne Vabarna palvetekste, on leidnud, et “ortodoksia pole jõudnud Anneni kristlike narratiivide kaudu, vaid pigem emotsioonide, tunde aistingute ja piltide kaudu” (Kalkun 2001: 62). Sama kehtib ka Ksenja kohta: ühe narratiivi küsitavus ei kõiguta vähemalgi määral Jüri positsiooni õigeuskliku inimese silmis. Püha Jüri jääb ikkagi suureks inimeste abistajaks, kes “on ikooniks pandud”, kes

kuulub lahutamatu kokku oma valge hobusega ja võitleb suure raudmõõgaga.³⁷

Niisiis pole Ksenja jaoks määrava tähtsusega mitte semantiline teadmine Jüri lohetapmise loost, vaid episoodilisest mälestusest pärit informatsioonil põhinevad kujutuspildid. Kui narratiivi eelduseks on muutumine ja narratiivi eksistentsi põhiteljeks ajaline telg (Annus 2002: 17), siis pilt püüab tabada hetke ja fikseerida seda. Narratiiv võib jutustada naljakatest tõsielujuhtumitest, meelikõitvatest väljamõeldud sündmustest ja meie maailma ebataiuslikkusest, ent jumaliku tõe vahendamisel ei osutu ta kuigi tõhusaks meediumiks. Muutumatu ja igikestvat jumalikkude tõe sobivad paremini vahendama ikoonid, millel kujutatu on teatud mõttes täiuslik. Kui Ksenja mõistaks püha Jüri tähendust ennekõike lohetapmise narratiivi kaudu, oleks ta seda iga korraga üha täiuslikumaks kultiveerinud. Aga ilmnes hoopis vastupidine areng: varieerumise ulatus oli tähelepanuväärne, narratiivi vormi kinnistumisest oli asi kaugel.³⁸ Kui kahtlused sündmuste tõepäras süvenesid, vähenes ka traditsiooniliste jutustamisstrateegiatega osatähtsus ja süžee jõudis küllaltki ruttu lahenduseni. Enam ei olnud taotluseks niivõrd kuulaja kaasakiskumine jutumaailma ning tema lahenduseootuse pikendamine, vaid pigem see, et kuulaja saaks Jürist õige ettekujutuse.

Ksenja isikliku elu mõtestamisel mängib rolli ikkagi püha Jüri, mitte lohetapmise loo süžee. Lugu sellest, kuidas Ksenja jüripäeval Värskas käis ja seejärel haigusest paranes, kõneleb Jüri sekkumisest Ksenja ellu. Ka see narratiiv jutustab puudusest ülesaamise või probleemi lahendamise loo, kuid siin pole

³⁷Kalkun väidab Anne Vabarna palvetekstides leiduva püha Maarja kohta: "Narratiivides **kuuldud Pühä Maar 'a** kuju üle domineerib ortodokssetes palvetes just see visuaalselt **nähtud Pühä Maar 'a**, keda Anne on kohanud Petseri kloostri kolmekäelise (konkreetne kloostri olev ikoon), Troitsas vanana ja Iisajarjes ilusana" (Kalkun 2001: 62).

³⁸Kinnisfraase, mis aitavad süžeed meelde jätta ja tuletada (Siikala 1990: 47; Kaivola-Bregenhøj 1996: 196), Ksenja legendivariantides peaegu ei leidu. Võib-olla oli asi ka selles, et Ksenja püüdis narratiivi vormilist kinnistumist alateadlikult vältida, sest selle abil sai justkui ära hoida Jüri legendi sarnastumist muinasjutuga (mis üldiselt nii ulatuslikult ei varieeru).

tegemist mitte abstraktse ja teistelt kuuldud kriisi ületamisega, vaid Ksenja isikliku elu sündmuse edasiandmisega. Episoodilisel mälul põhinevad mälupildid on muutunud tänu semantilisele usundilisele teabele omavahel ühendatavaks, tähenduslikuks ja narratiivi kaudu vahendatavaks. Kogukonnas, kuhu Ksenja kuulus, oli seda laadi isiklikel kogemustel põhinevate narratiivide jutustamine ilmselt väga levinud. Nende kaudu saadi ikka ja jälle kinnitust, et kui on häda, siis pühak (Jüri) annab abi. See semantiline taustteadmine võimaldas omakorda mõtestada ja tähtsustada konkreetseid elusituatsioone. Seega on episoodilisel ja semantilisel mälul põhinevad teadmised omavahel tihedalt seotud: ilma püha Jüriiga seotud emotsionaalselt laetud hetkedeta ei oleks isikukogemuse narratiive ja ilma isikukogemuse narratiivideta ei oleks tänu- ja imetlustundest laetud kokkupuuteid Jüriiga. Narratiiv saab eksisteerida ja manifesteerida inim(ese)likkust ainult tänu narratiiviväliste väärtuste olemasolule.

Lisa

KSENJA MÜRSEPA ESITATUD PÜHA JÜRI LEGENDI VARIANDID

17. II 2001 (I)	11. III 2001 (II)	11. IV 2001 (III)	11. V 2002 (IV)
R: Kas selle kohta ka muinasjuttu on, et mingi poiss tappis... tappis kas suure uss... hussi või suure mao ära?	R: Kas teil see lugu ka on meeles, kuid see poiss läks lohet tapma? Või see Jüri või kes see oli.	M: Mis too suur kuju oll'? Petseris oli too suur kuningattre kuju või mis too oll'?	M: A kõnelge ikka veel too Jüri lugu, too, mis püha Jüriiga oli?
1. A s'ee,	1. Aa, odot. A tuu võipolla, tuu ma tuud võipolla kynöli, tuud Jürri? (R: Jah)		1. A noh, püha Jüri, timä...
2. see ei ole muinasjutt, see on tegelikult kunagi ammuq mitusada aastat tagasi [olnu]	2. Tuu ei olõq muinasjutt. Tuu om olnu, kunagi ammuq, vot. Ma ei tiiaq, mitusada aastat sinnä tagasi om-		

Püha Jüri legend Ksenja Müürsepa vaimses universumis

4. Tuu oll' kunagi olnu. Sinnä on mitusada aastaka. Mul ei olõq inämb mee- leh. Ma teadsin, kui räägiti, et mitusada aastakka sinnä om. Tuul-aiga, ku ma nuur olli. A mul nüüd ei olõq meeleh.

mõ. A tuu om olnu. Öeldi et...

4. Timä... tuud kynõliq vanaq inemiseq. Es kynõlõq, öt üts vai... a pall'o inemiisi, kes kynõliq tuud.

5. Et püha Jüri... Timä oll' kuningas.

2. Arvati niimuudu, öt püha Jüri oll' väega kõva vai kangõ miis. Timä võit'...

3. (R: Kuimoodu siis?) Tuu om Petseri kloostrih, olliq suurõq vankriq. Ja seal oll' suur madu. Suur madu sinnä vankri ala tett. Ja kuninganna vankrih. Tä oll'... no muidogi, es olõq eloh, oll' juba nii... Vankriq küll oll' puidsoq ja. Ja tuu huss oll' kah puinõ tett. Ja kyik hambaq ja suu ammulõ ja. Tä altpuult oll' nii vot niimuudu puinõ ja pääl katus oll' kyik pääle tett. A s'oo... sainaq oll' klaasidsõ, nii et läbi oll' nähä... Sinnä sisse lasta-s kedägi, uss' oll' kinni. A sinnä sisse es lastaq kedägi. Sääl...

22. Ja kloostrih olle, Petseri kloostrih, oll' vankriq eh'tet ja sääne maja klaasinõ. A kas ta nüüd om käeh, taa maja, Manni, vai? Ja sääl sis om tuu tõld ja kuningatütär tõllah ja tuu lohe, suur sääne madu, vai mis ta om, sääl all. No muidogi timä puust eh'tet, tettü. Nii: näitüest. Ja om kloostrih, Petseri kloostrih om tuu.

1. Aaaa. A nüüd om kaq. Timä oll' ütsvabe ärä kaonuq. Tä oll' kuningatütre kuju jah. Timä oll' nagu... kas puust või minkõst tä oll' tett, ma ka ei tiä tuud. Sinnä sisse kedägi es lastaq. Tä nii suur vast oll', no suurõmb. Nii lai oll', a pikemb vaest oll'. Et sääl oll' nuuq vankriq. A timä istõ vankrih, ja valgõ hobõnõ, hobõnõ iih sääl, ja tuu lohe vankri all, pää väläh. Saba nii kiirdu lännuq, a pää väläh, suu ammulõ, hambaq suurõq. Nii sääne... no ar oll' värmit, illos oll' kariaq.

24. Nii om sääl kuninginga tõlla man ka näudät, kui tuu lohel suu ammulõ.

2. Sis ütsvahe oll' tä ar kaonu. S'oo... kommunistaq, nääq veiq ar. A sis... võipolla kiäki neid kloostri muukõ, sis kirodiq võibolla kohegi tõistõ riiki, et niimuudu — ar röövit, röövitäs ja... ar. Sis nüüd tütar kynõli, õt om jalki uuesti... Tuu maja ka laheq ar! Et nüüd om jalki uuesti maja tett ja värmit ar. Ja vankri ja kõik om jäl kohal.

3. (M: A kas too om nii suur kui inemine või? Kui suur ta on? Nagu inimese suurune?)
Suur inemine. Ei olõq, et väikene, aga suur naisterahvas. Illos', no tuu preili.

4. (M: A kõnelge veel too lugu.)
Mis?
(M: Kõnelge too lugu ka veel, mis oll' tolleaga seotud.)
(kõhib) A tuu oll' seotud niimoodu.

6. A tuu lohe käve üle vii, tuu jõgi vai meri, vai mis tä oll'. Säält tuu lohe tull'.

5. Tuu oll', et pidi iga aastaga toolõ maele üts tüdruk ar andma.

7. Ja tuu kuningas pidi kõõ andma õga aastaga üte tüdruku, neuu ar toolõ lohelõ.

5. Tuu lohele pidi iga aastaka ühe tüdruku andma. A kos tuu lohe...

3. Oll' sääne säädüs. Määnes tuu oll' — oll' ült: "tuu lohe", a kes tiid? Sinnä mere viirde pidi iga aastaga kygõ paremb ja ilusamb neuu viimä. Tälle, tuulõ lohelõ.

Püha Jiiri legend Ksenja Müürsepa vaimses universumis

6. Tä niild' alla ar, tuu huss. Hussile neeldäq.

9. Et lohe... kas ta niild' alla vai sis vei hindä poolõ, sedä keegi ei tiiaq, koes tuu lohe pand' noid tütarlatsi, mis tälle viidi.

4. Tuu lohe... Üteldi, et niild arq.

5. Ja seeni kõõ viidi.

7. A kui ei annaq, sis timä aja merest kõik vii vällä ja uputas tuu liina ar.

9. A muido tuu lohe üt' ot "Ma aja kyik merest vii vällä, upuda ar maa..., s'oo tarõ... riigi vai tuu kuninga jao", vai kuis tä oll'.

7. Muido lohe üt' et: "Ma aja merest kyik vii vällä, upuda kõõ rahva ar!"

8. A tuu liin elli, kohki säääl mere vee-reh, ligidal oli.

9. Ja tull'... kui-muudu siis täl määrät oll'. Tull' üt'el kuningal andaq uma tü-tär ar. A kost kunin-gas taht umma tü-tärt ar andaq?

8. Ja tull' sis üts aas-tak niimuudu, et kun-ningas pidi uma tütre andma. A kost, kun-ningas es tahaq ju um-ma tü-tärd andaq ar! Ja noh ikka, mis pidi...

6. Ja tull'gi tuul, tuu kuningal... vai tuu rikas, rikka tütre järjekord... kuimoo-du. A kost sis'... Tuu kuningas õs ta-haq jo umma tü-tärd ar andaq, a pidi!

6. Tull' tuul suurõl herral vai kuningal vai... tü-tär — tull' järjekord, et vot tuu tü-tär är viiaq.

8. Ja sis lätski. No sugulasõq kyik kor'ati kokko ja... Noh, tü-tär surma pääle viias!

7. Noh, kõik hõimuq, sugulasõq kutsuti kokko ja, et saatma: nüüd surma pääle tü-tärd viii jal.

10. Ja säääl pildi pääl, vai noh, säääl vankri pääl väga ilus tuu tü-tär oll', kyik printsessa ja.

10. No veiq, säiq kyik vankrehe ja veiq sis kuningatütre ka sinnä mere viirde.

11. Ja sis võt' pühä Jiiri...

10. A pühä Jiiri, tuu läts kaitsma.

8. Ja tull'gi pühä Jiiri sinnä.

12. Timä usald' väga kõvaste jumalat, üts nuurmiis. Ja timä käis kõõ valgõ hobõsõ sääläh.

<p>13. Ja tuu ütél', et "Lubagõq mul võitlõma minnãq selle maduga!" A kuningas ütél' et: "Ma luban küll, aga seeni... septsaadik ei olõq keski jõudnu ar sedã madut võitaq! Et sa... et kas jovvat? Vast hukkas sinnu inne ar?" "Tuu ei olõq teie murõ. Hukkas ni hukkas. A maq..."</p>	<p>11. A Jüri, tuu sis ütél', et "ma lää võitlõma lohega. Et andkõq mulle õnnõ valgõ hopõn, ja ma ei tüäq, mitu... (puuta sis es üldãq, a killa...?) puuta tuu myyk, millega..."</p>		
	<p>11. A kuningas ütél', et kiã jõud ar kaitsaq mu tütre, sis ma toolõ anna naastest.</p>		
<p>12. Ja sis tãlle anti kyik tuu, mis tã kússe.</p>			
<p>14. Ja sis timã læts uma valgõ hobõsõ selgã ja võit' sãndse pikã mõõga. Suurnii, korgõmb hindãst, raudmyyk ja raskõ.</p>	<p>12. No Püha Jüri istõ... Tä käve valge hobõse sãlãh ka. Ja oll' sããne oda suur — no nãüdat om kyik tuu pildi pããl, pühãse pããl sããl. Sããne suur oda kãeh,</p>		
	<p>9. Ja ütél' (et) sugulaisilõ et: "Kiãki tulgu-i ligi, olgõq kavgõmbal, las ma lää lohega võitlõmma! Ma lää, anna-i tütärd!" Et tütar jääs' perve..."</p>		
<p>17. A timã siis naas' võitlõmma.</p>	<p>13. Ja læts' võitlõmma.</p>	<p>13. ja lætt sis tuu lohega võitlema.</p>	<p>11. Ja læts pühã Jüri tuu lohega võitlõmma.</p>
	<p>18. Ja læts lohega.</p>		
	<p>14. Ja sõit' kuningatütar sããl tõllah, ja tuu Jüri sis... oll'... iih hobõsõ sãlãh. Ja tã læts kykõ iih, a kuningatütar sis tull' tõllaga takah.</p>		

Püha Jüri legend Ksenja Mürsepa vaimses universumis

		14. No säääl ütliq kyik nuuq: "No tä Jüri ar võit!" Et lohe om ikka kõva. Ja är...	
15. Ja tuligi tuu madu vai lohe merest vällä, et kuninga...	15. Ja tull' lohe. Tull' lohe säält viist vällä ja... ja suu ammulõ, õt muudkui timä võtt niild alla ar.	15. A tuu lohe tull', nii et... üle vii. Noh saagi perrä.	
	19. Ja tuu lohe ai suu ammulõ, et tuud Jürri ar inne neeldäq.	19. Ja lohe tull', suu ammulõ.	
16. Ja kuningatütär ka sis säääl ligidäle tuudi vankriga.		17. Tütarlats oll' ka sinnä lähkohe tuud.	10. No tütar jäi ka sinnä perve pääle, kavvõmbahe.
		16. A tuu pühä Jüri, tuu es lasõqki tütarlast.	
		18. A õs lasõq ar süvväq!	
	16. A tuu Püha Jüri ütäl', et "Mi inne ana-i alla neeldäq, kui no mi proovimi jõudu!" A lohe ütäl': "No säändsideda mul midä jõudu pruuviaq!"		
	17. A timä, Jüri, sis kuts' et: "Issand Jummal, aita mind lohe ar võitaq. Muido timä kyik noorõ rahva häötäs ar maa päält."		
18. Ja timä läts' sinnä vankri ala. Õt kuningatütär muudku võt- taq vankrist ja neeldäq ar.			

19. A tuu pühä Jüri võtt', ja tälle suuhhõ tuu mõõgaga. Ja lei suu täl lahki ja tä es saaq midägi tetäq. Ja tuu tõsõ mõõgaga lei tuud pääd pite. Ja suure hädäga timä raius' tuul madul pää otsast.
20. A tuu Jüri tuu suurõ mõõgaga tälle suuhhõ, ja lei läbi suu tälle ja tõõsõ käega... oll' tõõnõ myyk siin puusa pääl, ja tuu võtt' ja tuuga lei pää otsast lohel.
20. Ja Püha Jüri ku lei tuu odaga tälle suuhhõ! Tälle suuhhõ, sinnä kurku tuu oda. Ja sis oll' myyk, suur myyk. No om näüdät ka: sääne pikk, suur myyk, tuu siih rihmaga puusa pääl. Ja tuu mõõgaga lei lohel pää otsast.
15. Jaa, tuud kutsuti lohe sis. Ja tuul oll' sis... Tuu suurõ ravvadsõ nuiaga sinnä suuhhõ lei ja tapp' tuu lohe är', pühä Jüri.
-
20. Ja tuu pühä Jüri võit' selle madu ar.
21. Ja sai võitu.
12. Ja võit' tuu lohe ar.
-
16. Ja tä võit'. Pall'o inemisi päst' ar.
-
22. No vot, kuningas ütél' küll, et... et... pühä Jürile, et anna tütre no naasest. Tuu ütél', et "Mullõ naist ei olõq vaja! Ma ei..." Tä es võtaq. Ja timä, pühä Jüri, es olõqki naise miis. Tä oll' poissmeheh.
17. No timä tahtsõ — tuu rikas — õt tütrele mehest timmä, mehest. A timä ütél õt: "Ma ei tulõq mehest! Ma õs tulõq tuuperäst appi, et mulõ, et minnu mehest võttaq."
-
21. Ja jäigi kuningatütär lohel söömäl-dä ja innämb lohe es tulõq kunagi ots' ma... noid tüdrukuid.
13. Ja tuustsaani jäigi kõik maaha, es nakaq inämbät tuu meri inemisi nõudma, tuu lohe.
-
21. Ja nüüd om pühä Jüri pühäne kirikus. Igah kirikuh tä om, pildiq. Nagu... Timä muidogi ei ole jummal, ei kiäki, a om pildist tett. Ja pilt, ikoona, pühäne... Mi kutsi pühäne, a vinne keeleh ikoona, tolle nimi.
23. A tuu pühä Jüri pühäne om igah kirikus, õigeusu kirikus, igah kirikus, kus mis kirik on. Näid om Jüri kerik, Varvaara kerik, Sõrkamootsiniika kerik, sõs Migula kerik ja ... ja suvistepühi Trooitska. Ja rohkõmb näil ommaq vinne nimeq, naaq ommaq vinne ajal vist eh'tet, naaq
18. (M: A Pankjavit-sas ei olnud sellist pilti? Pankjavitsah sellist Jüri pilti?) A om egäh kirikuh timä. A egäh kirikuh timä om. Timä om, ja Nikul' ommõ, Nikoola Tšudatvortsõ. Nikul' ommõ, ja Varvaara ommõ. Ja kes näid oll'? Neeq kyge suurõmbaq — jumala usko, ja kes jumala

Püha Jüri legend Ksenja Mürsepa vaimses universumis

kerikuq, nail ommaq
rohkõmbjago vinne
nimeq. Vot Saales-
s'ah om Troitska ki-
rik.

säädüst pidi ja jumala
säädusegä võit' hääd.

		<p>23. Ja tä pall'olõ inemistele oll' abilinõ ja aidas' ja nii, nii om.</p>	<p>20. A tä oll' niisama vaenõ meesterahvas. A ta oll' väega tark ja sääne pühä, usklik ja jumalausklik. Ja timmä väega jõudse võitaq ja võidõl' sääntsidõ halvustõga. Ja tä võit' nuid halvuisi, Vot. Vot pühä Jüri! Ja vot tuud Jürri — ja sis tuu Jüri, timäl õs olõq muud varra ku valgõ hobõnõ, tä kõõ valgõ hobõsõ seläh.</p>
<p>22. Ja Verskah om Jüri kerik. Ja sääl om tegelikult suur ja ilos tuu Jüri, pühä Jüri [...]</p>	<p>3. Tuu, tuu om Värskah... Timä, mis... Värskah om Eesti all, tä ei olõq Vinne all. Värskah kerik om Jüri kerik. Ja sääl om suur Jüri pühäne, ku tä ei olõq ar müüd. Välismaalõ väega naid pühäsit... Mi kutsi pühäseq, a venelaseq kutsiq ikoon. Et näid ostõti. Kas taa om käeh vai ei olõq, ma ei tiiaq. A ku ma käve sääl Jüri kerikoh Verskah, sis ta oli. Sellel heal puul ja ta om sääne suur, nii. Ja valgõ hobõsõ säläh. Ja sis oll', noh sääne myyk vai, noh sääne... miäki sääne käeh täl, muul. Maah, ja korgõmb timmä, minga timä tuud lohet tapp'. Ja tuu Jüri, noh, panti</p>	<p>14. A timä, tuu lohe oll' — noh, pildi pääl ommõ. Pühä Jüri pildi pääl piät olõma: lohel suu ammulõ, a pühä Jüril sääne suur raudkepp', ja tuuga...</p> <p>19. Ja ta piät olõma... Võibolla pildi pääl kah, pühäse... Petserih küll saina pääl ommõ valgõ hobõsõ säläh pühä Jüri. Ja tuu suur raudmyyk käeh, sääne, millega timä võidõl'.</p>	

nigu pühäsest vai ikoonast, vai kuis timmä üteldäq.

24. (R: A kus see lugu siis juhtus, kas Petseris, Värskas või kuskil mujal hoopis?)
 Ei, taa om kuskil mujal. Petserih ei olõq merdki, ei olõq vettki. Kohki taa... Mä ei tiiaq, koh timä om. Timmä tiidvääq ainult pühäq raamadüq. Vot. Nimäq, lihtraamadüq, ei tiiaq. Nääq tuuh kloostrih, kui nääq ommaq käeh, noid raamatit. Sis vot nuuq raamadüq ainult tiidvääq, koh see oli ja kuidas tuu kuninga nimi ja kuidas oli tütre nimi. A ma... mullõ... Ma ei tiiaq, nimme es üteldäq, muudkui üteli'... ütliq inne, öt kuningatütär.

Kirjandus

- Allik, Jüri, Endel Tulving 2003. Ajas rändamine ja kronesteesia. — *Akadeemia*, nr 5, lk 915–937
- Annus, Epp 2002. *Kuidas kirjutada aega*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus
- Baddley, Alan 1990. *Human Memory: Theory and Practice*. Boston—London—Sydney—Toronto: Allyn and Bacon
- Barthes, Roland 1988 (1977). *Image, Music, Text*. New York: The Noonday Press
- Bartlett, sir Frederic C. 1995 (1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bascom, William 1984 (1965). The forms of folklore: Prose narratives. — *Sacred Narrative: Readings in the Theory of Myth*. Ed. by

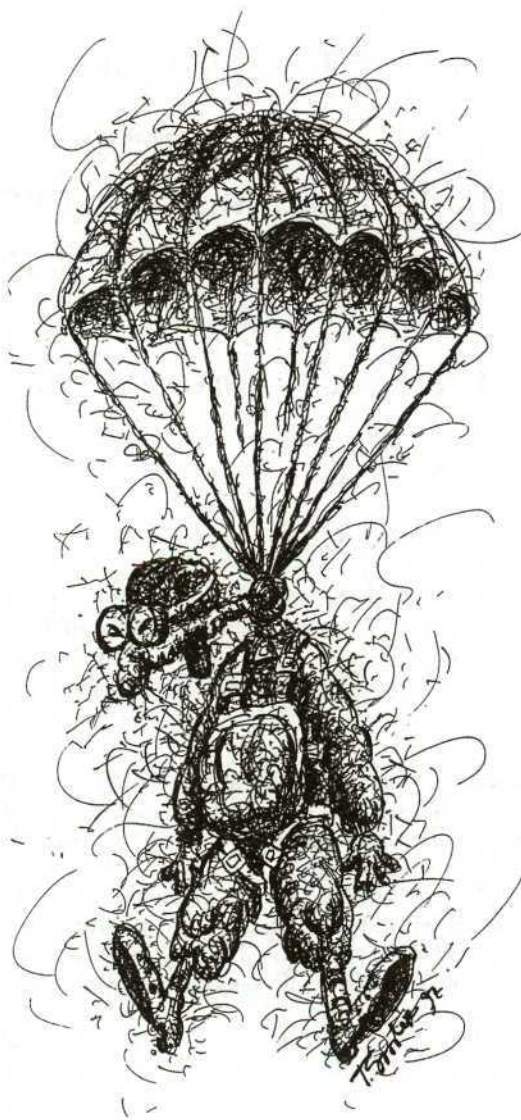
- Alan Dundes. Berkeley—Los Angeles—London: University of California Press, pp. 5–29
- Bausinger, Hermann 1980 (1968). *Formen der "Volkspoesie"*. Berlin: Erich Schmidt Verlag
- Braid, Donald 1996. Personal narrative and experiential meaning. — *Journal of American Folklore*, 109 (431), pp. 5–30
- Braunfels-Esche, Sigrid 1976. *Sankt Georg: Legende. Verehrung. Symbol*. München: Verlag Georg D. W. Callway
- Bruner, Jerome 1994. *Acts of Meaning*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press
- Geertz, Clifford 1993 (1973). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. London: Fontana Press
- Hiiemäe, Mall 1984. *Eesti rahvakalender III*. Tallinn: Eesti Raamat
- Honko, Lauri 1989. Folkloristic theories of genre. — *Studies in Oral Narrative*. Ed. by A.-L. Siikala. (Studia Fennica 33.) Helsinki, pp. 13–28
- Hoppál, Mihály 2000. Mythic image and visual text. — *Telling, Remembering, Interpreting, Guessing: A Festschrift for Prof. Annikki Kaivola-Bregenhøj on her 60th Birthday 1st February 1999*. Ed. by M. Vasenkari, P. Enges, A.-L. Siikala, pp. 303–307
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 1996. *Narrative and Narrating: Variation in Juho Oksanen's Storytelling*. (FF Communications 261.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia
- Kalkun, Andreas 2001. Mõistus ja tunded: Protestantlik ja ortodoksne Anne Vabarna tekstides. — *Klaasmäel*. (Pro Folkloristica VIII.) Tartu, lk 45–65
- Laigna, K. 1967. *Mööda Petserimaad*. Tallinn: Eesti Raamat
- Loorits, Oskar 1955. *Der heilige Georg in der russischen Volksüberlieferung Estlands*. (Osteuropa-Institut an der freien Uni Berlin. Slavische Veröffentlichungen. Band 7.) Berlin
- MacDonald, D. A. 1981. Some aspects of visual and verbal memory in Gaelic storytelling. — *ARV. Scandinavian Yearbook of Folklore*, pp. 117–124
- McDowell, John H. 1982. Beyond iconicity: Ostension in Kamsá mythic narrative. — *Journal of the Folklore Institute*, Vol. 19, No. 1, pp. 119–139
- Meletyinsz'kij, Je. M 1982. A szó művészetének ősi forrásai. — *A művészet ősi formái*. Budapest: Gondolat, 147–190

- Metsvahi, Merili 2000. Muistend kui tegelikkus. — *Maa-alused*. (Pro Folkloristica VII.) Tartu, lk 44–59
- Metsvahi, Merili 2001. Contemporary fieldwork and archival recordings. — *Pathways: Approaches to the Study and Teaching of Folklore*. Ed. by U. Wolf-Knuts, A. Kaivola-Bregenhøj. Turku, pp. 99–108
- Metsvahi, Merili 2002. Inimene ja narratiiv: Püha Jüri legendi näitel. — *Lemmeleht*. (Pro Folkloristica IX.) Tartu, lk 121–146
- Mink, Louis O. 1970. History and fiction as modes of comprehension. — *New Literary History: A Journal of Theory and Interpretation*, 1 (3), pp. 541–558
- Pitrim (metropoliit) 1988. Kümme aastat vene õigeusu kirikut. — *Eesti Evangeelne Luterlik kirik*. EELK Konsistooriumi väljaanne, lk 64–76
- Прорр 1973 = Пропп Владимир. Змеборство Георгия в свете фольклора. — *Фольклор и этнография русского севера*. Ленинград: Наука, с. 190–208
- Pylshyn, Zenon W. 1973. What the mind's eye tells the mind's brain: A critique of mental imagery. — *Psychological Bulletin*, Vol. 80, No. 1, July, pp. 1–24
- Raudalainen, Taisto 2001a. Traditsioonisidus elulooline jutustamine: mäluainese etnopoetiline tekstualiseerimine. — *Kultuur ja mälu: Konverentsi materjale*. (Studia Ethnologica Tartuensia 4.) Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool, lk 59–78
- Raudalainen, Taisto 2001b. Pärimusajaloo oneiro-poeetiline dominant: unenägude ja ilmutuse rollist pärimussidusas eluloolises jutustamises. — *Paar sammukest XVIII: Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*. Tartu, lk 211–246
- Ricoeur, Paul 1980. Narrative time. — *Critical Inquiry*, Vol. 7, pp. 169–190
- Ricoeur, Paul 1991. *Zeit und Erzählung*. Band III: *Die erzählte Zeit*. München: Wilhelm Fink Verlag
- Ricoeur, Paul 1994. Imagination in discourse and in action. — *Rethinking Imagination: Culture and Creativity*. Ed. G. Robinson, J. Rundell London: Routledge, pp. 118–135
- Siikala, Anna-Leena 1990. *Interpreting Oral Narrative*. (FF Communications No. 245.) Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia
- Толстой 1861 = *Святые и древности Пскова*. (Сочинение графа М. Толстава.) Москва: В Университетской Типографии

Püha Jüri legend Ksenja Määrsepa vaimses universumis

- T u l v i n g , Endel 2002. *Mälu*. Tartu Ülikooli Kirjastus
- W h i t e , Hayden 1980. The value of narrativity in the representation of reality. — *Critical Inquiry*, Vol. 7, pp. 5–27
- W h i t e , Hayden 1987. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*. Baltimore—London: Johns Hopkins University Press
- Y o u n g , Katharine Galloway 1987. *Taleworlds and Storyrealms: The Phenomenology of Narrative*. Dordrecht: Nijhoff

MERILI METSVAHI (sünd. 1973) on õppinud Tartu ülikoolis eesti ja võrdlevat rahvaluulet, eesti keelt, ungari keelt ja kultuuri 1992–1998, olnud samas eesti ja võrdleva rahvaluule magistriõppes 1998–2000, kaitses magistritöö; a-st 2000 samas doktoriõppes ning a-st 2001 eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli teadur. Täiendanud end Loránd Eötvösi ülikoolis Budapestis, Göttingeni ülikoolis ning Helsingi ülikoolis.

TENNO PENT SOOSTER

TALVEAKADEEMIA

Kasari delta areng ja Matsalu lahe maismaastumine: inimmõju või looduslikud protsessid?

Mats Meriste, Kalle Kirsimäe

SISSEJUHATUS

Matsalu lahe piirkond, sh Kasari jõe delta roostik ja niidud, on rahvusvahelise tähtsusega märgala, mis on oluline lindude pesitsuspaik ning üks tähtsamaid peatuspunkte kogu Ida-Atlandi rändeteel (Kumari 1985). Lisaks sellele on Matsalu laht ja Kasari jõe delta

TalveAkadeemia oli Eesti Põllumajandusülikooli, Tartu Ülikooli ja Tallinna Tehnikaülikooli üliõpilaste ühine keskkonnakaitse ja regionaalplaneerimise teaduskonverents, mis toimus 21.–23. veebruarini 2003. a Vihterpalus. Konverentsi eesmärk oli pakkuda üliõpilastele võimalust esitada oma uurimistöid laiemale ja mitmekesisemale auditooriumile, kui seda on ühe instituudi üliõpilased ja õppejõud, ning sel viisil soodustada tulevikus külgnevate valdkondade uurimistööde interdistsiplinaarsust. Kokku osales konverentsil ligi 120 inimest.

TalveAkadeemia teaduskonverentsile eelnenud konkursile saadetud artiklite hulgast valis kolme ülikooli õppejõududest koosnev komisjon välja kaheksateist ettekandmisele tulnud tööd, millest Akadeemia toimetis tegi koostöös korraldajatega oma valiku.

Piia Tamm

TalveAkadeemia peakorraldaja

Väinamere üks suurimaid kalade kudemispaiku (Erm, Kangur, Turovski 1985). Samas on Matsalu laht ja seda ümbritsev märgala kiirete ökoloogiliste muutuste piirkond. Alates eelmise sajandi 20. aastatest on roostike pindala kaitstaval territooriumil kiiresti suurenenud, muutunud on luha taimekooslused, vähenenud kevadiste üleujutuste ulatus ja kestus ning lahe rannajoon on kiiresti nihkunud lääne suunas (Kumari 1973). Neid muutusi on seostatud eelkõige inimtegevusega. Kumari (1973) andmetel kiirenes roostike kasv ja Kasari deltaala maismaastumine hüppeliselt aastatel 1927–1937 toimunud Kasari delta jõgede süvendamise ja kanaliseerimise järel.

Matsalu looduskaitseala on loodud peamiselt liigirohke linnustiku ja pärandkoosluste — ranna- ja luhaniitude kaitseks; paraku on just need kõige tundlikumad eelnimetatud muutuste suhtes. Roostike vohamise ja luhaniitude taimekoosluste muutumisega on kaasnenud ka luha ja siselahe linnustiku struktuuri muutumine (E. Mägi, suulised teated 2002. a). Sellised muutused ei ole aga alati ootuspärased ning varasema olukorra taastamiseks on vaja osata neid prognoosida ja/või reguleerida.

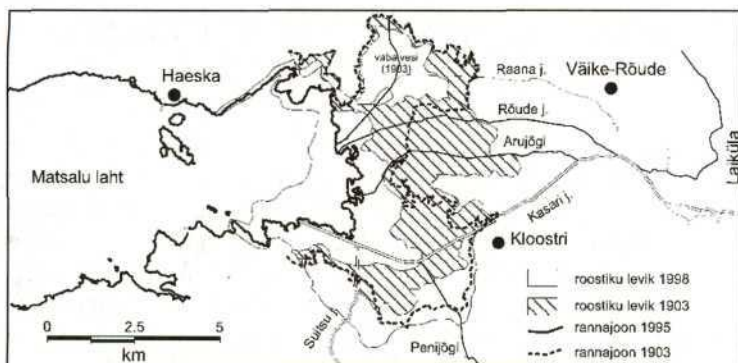
Käesoleva töö eesmärgiks on anda esialgne ülevaade Matsalu lahe ja Kasari delta maismaastumisest, lähtudes piirkonna geoloogilise arengu eripärast, ning analüüsida selle võimalikke põhjuseid. Probleemi uurimine on tõusnud viimasel ajal teravalt päevakorda, kuna maismaastumise mõju Matsalu maastike edasisele kujunemisele ja seega ka linnu- ning taimekoosluste arengule pole selge. Töö on esimene kokkuvõtte autorite poolt 2002. a läbiviidud pilootuuringust.

SETTIMINE KASARI DELTAS

Kasari jõe suudmeala on alates Litoriiinamere regressioonist (~7000 a tagasi) pidevalt läände liikunud (Aaloe 1981). Seda on põhjustanud Läänemere basseini taandumine neotektoonilise maakerke tõttu. Oma osa maismaastumises ja seega ka Matsalu lahe pindala vähenemises on tõenäoliselt ka deltatsetete kuhjumisel lahe idaosas.

Antsülusjärve staadiumis (~9000 a tagasi) asus Kasari jõe suue nüüdissuudmest ~45 km ülesvoolu Velise küla kohal,

tänapäevasel absoluutkõrgusel umbes 25 m (Aaloe 1981). Matsalu-Kasari orund kujutas endast tol ajal laugelt süvenevat mere-lahte, mis lõi soodsad tingimused deltasete kuhjumiseks lahe idapoolseimasse ossa. Limneamere staadiumi alguses, umbes 4000 aastat tagasi, asus Kasari delta nüüdse Laiküla raba kohal (~15 km kaugusel praegusest rannajoonest (joonis 1)) ning tol ajal algaski Matsalu luhtade kujunemine. Kuna lahe põhjareljeef on väga lauge (avalae idaosa keskmine sügavus on tänapäeval 0,5–0,8 m) ja maakerge suhteliselt kiire, siis ei ole toimunud suure paksusega deltasete kuhjumist. Rannajoone kiire liikumise tulemusena on tekkinud olukord, kus varem lahe põhja moodustanud viirsavil lasub luhas vaid kuni 0,5 m paksune delta- ja lammisete kiht (Loog jt 1982). Loudoni 1909. a kirjelduse kohaselt ulatus Kasari delta tol ajal Väike-Rõudest laheni, deltaala oli kaetud soo- ja veetaimedega ning üleujutusi põhjustasid alal nii jõe suurvesi kui ka merevee kõrgseisud (Kumari 1973). Enne süvendustöid aastatel 1927–1937 suubus Kasari jõgi Matsalu lahte Raana, Rõude, Aru ja Kloostri jõena. Deltaala oli praegusest tunduvalt väiksem ja Kasari hargnes harujõgedeks ~5 km enne lahte suubumist (Mardiste, Kaasik 1985). Harujõed voolasid madalates looduslikes sängides, mis olid omavahel ühendatud väiksemate ojade võrgustikuga. Kevadine üleujutus vältas tavaliselt maikuu teise pooleni ja ka suvel olid kanalid harilikult vett kallasteni täis. Kevadiste üleujutuste perioodil toimus tõenäoliselt ka peamine settimine. Kuna jõesängid olid madalad ega suutnud vett vajalikul hulgal vastu võtta, siis oli alluviaalne settimine luhal ilmselt intensiivsem kui tänapäeval. Seda tõestavad ka andmed heina saagikuse languse kohta pärast jõgede süvendamist, kui väetisainete (muda) kanne luhale vähenes (Truus, Sassian 1999). Siiski on alust arvata, et suurem osa setteid kandus lahte ning suurte voolusängide puudumise tõttu jaotusid need palju ühtlasemalt kui praegu. Tollase Kasari delta peamiste harude suubumine Matsalu lahe kirdenurka põhjustas ilmselt ka selles laheosas paksema settekatte moodustumise ning süvendamise järel täheldati seal kiireimat maismaastumist (Aaloe, Kessel 1984). Siiski on oluline märkida, et juba enne süvendamistöõde algust märgati roostikuala suurenemist ning järkjärgulist nihkumist läände (Härms 1926).

Joonis 1. Rannajoone asendi ja roostike leviku muutus Kasari deltas ja Matsalu lahes.

Üleujutuste reguleerimiseks aastatel 1927–1937 kaevatud kanalitega häiriti delta looduslikku arengut. Alluviaalsete setete kuhjumine on praeguseks nihkunud märkimisväärselt lääne poole ning toimub ~2,5 km kaugusel endisest rannikust. Vahetult kanalite suudmes kuhjuvad jämedateralised kruusad-liivad, mis suudmest eemaldudes asenduvad järk-järgult peeneteralisemate setetega. Kuna Kasari kogu aastasesest veehulgast langeb kevadele ~45% (Mardiste, Kaasik 1985), siis toimub valdava osa setete transport peamiselt sellel perioodil. Suurvee ajal on kanali põhi kogu pikkuses kuni suudmeni erosiooniline. Järsk vee-energia langus suudmes tingib ka setete kiire kuhjumise. Kanali sedimentatsiooniline mõju ulatub kõige laiemas kohas selgesti jälgitavana ~20 m kaugusele telgjoonest.

Luhal toimub settimine vaid süvendatud kanalite lähedastel aladel. Suuremal hulgal kannavad setteid luhale vanad jõesängid ja põhiosa alluviaalsetest setetest kuhjub Rõude ja Arujõe vahele (Pork 1973). Süvendatud kanalite ääres on suuremad voolualad kanalite lähedal kitsastes vööndites (50–100 m) ja mingit arvestatavat settehulka vesi roostikku ei kannu.

MAISMAASTUMIST MÕJUTAVAD TEGURID

Kasari kanalite rajamise järel on maksimaalne deltasettimise ala paiknenud ümber süvendatud voolusängide suudmetesse, mis rajati eelmise sajandi rannajoonest kuni 5 km kaugusele avalahte. Süvenduseelse aktiivse setete kuhjeala ja praeguse kuhjeala vahele on tekkinud suur roostikuväli, mille laienemist on ennekõike seostatud kanalite rajamise tõttu kiirenenud vee äravooluga alamjooksu piirkonnast ning hõljumina sissekantava settematerjali kuhjumisega Kasari harujõgede-/kanalitevahelisele alale. Roostiku levik väljendab hästi Kasari delta maismaastumisprotsessi dünaamikat. Ksenofontova (1985) andmetel oli roostik 1980. aastate alguseks süvendamisaegse seisuga võrreldes laienenud hinnanguliselt 2,5 km lääne suunas. Seost roostiku kasvu ja Kasari deltaala maismaastumise ning kanalite rajamise vahel kinnitab Kumari (1973), kelle hinnangul kiirenes roostiku kasv hüppeliselt Kasari delta jõgede süvendamise ja kanaliseerimise järel.

Teiseks roostiku laienemist soodustavaks teguriks peetakse ligikaudu 950 mln m³ biogeeniderikka magevee aastast sissevoolu Matsalu lahte umbes 3210 km² suuruselt valgalalt (Eipre, Pärn 1982), mistõttu Matsalu piirkond on üks kõige kiiremini eutrofeeruvaid rannikumere osi Eestis. Praeguseks on deltasettete kuhjumise ja/või taimestikuga kinnikasvamise tõttu kadunud roostikku suubuvate Rannamõisa ning Rõude jõgede suudmed ning Kasari suue on viimase kümnendi jooksul muutunud peaaegu läbimatuks. Samas ei ole sedimentatsioon lahe idasopis lausaline: alluviaalne settimine toimub sisuliselt madalas meres mõni kilomeeter kaldast eemal eraldiseisvate saartena. Lammisetted, mis varem jaotusid suhteliselt ühtlaselt üle deltatasandiku, settivad nüüd vaid kitsal territooriumil Arujõe, Rõude ja Kasari jõe hargnemiskoha lähedastel luhaaladel (Pork 1973) ning ka avalahte ulatuvate kanalite ääres on settimise mõju täheldatav vaid mõnekümne meetri laiuse ribana. Kasari jõega deltasse hõljumina sissekantava materjali kogus ulatub tänapäeval Eipre ja Pärna (1982) andmetel 6300 tonnini aastas. Ent isegi juhul, kui kogu settimine toimuks ainult deltas, ei piisaks sellest nii suure ala maismaastumise esilekutsumiseks sedavõrd lühikese aja — vähem kui 100 a jooksul. Kuigi

seada võib täiendada roostikus toimuv orgaaniliste setete moodustumine, ei ole ka see kuigi oluline maismaastumist põhjustav tegur.

Loode-Eesti neotektoonilise maapinnatõusu kiirus on 2–3 mm aastas (Vallner, Sildvee, Torim 1988). Seega on süvendamisele järgnenud 70 aastaga maapind tõusnud ligikaudu 20 cm, mis Matsalu lahe idaosa lauged reljeefi arvestades (keskmine sügavus vähem kui 1 m) on meie arvates mänginud olulist rolli maismaastumist mõjutava tegurina. Koos otsese maismaastumisega on kerkinud ka lahe põhi, mis on laiendanud kaisla ja roostiku juurdumiseks sobiva kriitilise veesügavusega (1–0,5 m) alasid.

Kumari (1973) andmetel oli 1870. a roostiku pindala umbes 10 km² ning 1925. aastaks oli see suurenenud 15 km²-ni. 1979–1980 tehtud mõõdistuste järgi oli roostike pindala 23,5 km², koos vabaveelaikudega 27 km² (Ksenofontova 1984). Seega laienes roostik ajavahemikul 1870–1925 5 km² (laienemine ~0,1 km² aastas) ning 1925–1980 8,5 km² (~0,15 km²/a). Kuigi roostiku kasvutempo oli nende andmete järgi aastatel 1925–1980 tõepoolest mõnevõrra kiirem kui eelnenud perioodil, on autorite arvates maismaastumise protsessis seni arvatust olulisem osa neotektoonilisel maapinnatõusul. Matsalu märgala ja lahe piirkonna reljeefi kallakusgradient varieerub uuritava ala keskosas ida-lääne suunal 0,1 kuni 0,3 m/km. Arvestades maapinna minimaalseks tõusukiiruseks 2 mm/a, taandub Matsalu lahe rannajoon selles piirkonnas 100 aasta jooksul vähemalt 0,7–2 km lääne poole. See selgitab ka roostiku pindala muutumise ja maapinnatõusu suundumuste kokkulangevust.

KOKKUVÕTE

Matsalu looduskaitseala territoorium on olnud aktiivsete ökoloogiliste muutuste ala juba viimase 4000 aasta jooksul, mil piirkond on järk-järgult maismaastunud. Progresseeruv maismaastumine on põhjustanud ebapüsivate märgalakoosluste, lindude pesitsuspaikade ja rändepeatusalade struktuuri muutumise. Nende ebasoovitavate protsesside peamiseks põhjuseks on seni peetud inimtegevust — 20. sajandi alguses tehtud süvendustöid ja lahe intensiivset eutrofeerumist põllumajandusreostuse tõttu. Käesoleva uurimistö eesmärgid esialgsed tulemused viitavad ka looduslike protsesside

tähtsusele. Oluline roll maismaastumisel Matsalu lahe piirkonnas on Loode-Eesti neotektoonilisel maakerkel, mis esialgsel hinnangutel on viimase saja aasta jooksul nihutanud rannajoone 0,7–2 km lääne poole.

Kirjandus

- Aaloe, A. 1981. *Matsalu märgala pinnamood ja pinnakate*. (Eesti NSV tähtsamate looduskaitsealade pinnakatte ehitus ja kujunemine. Aruanne.) Tallinn: ENSV TA, Geoloogia Instituut. 100 lk
- Aaloe, A., H. Kessel 1984. Matsalu ümbruse geoloogiast. — *Eesti NSV riiklike looduskaitsealade teaduslikud tööd* IV, lk 4–14
- Eipre, T., M. Pärn 1982. Matsalu riikliku looduskaitseala ja selle ümbruse kliima ning veerežiim. — *Eesti NSV riiklike looduskaitsealade teaduslikud tööd* III, lk 4–42
- Erm, V., M. Kangur, A. Turovski 1985. Matsalu märgala kalastik. — E. Kumari (koostaja). *Matsalu — rahvusvahelise tähtsusega märgala*. Tallinn: Valgus, lk 199–215
- Härrms, M. 1926. *Matsalu lahe ja selle ümbruse linnustikust* (Loodusuurijate Seltsi aruanded, 32), lk 55–78
- Ksenofontova, T. 1985. Matsalu lahe pilliroog ja roostikud. — E. Kumari (koostaja). *Matsalu — rahvusvahelise tähtsusega märgala*. Tallinn: Valgus, lk 113–125
- Kumari, E. 1973. Matsalu maastike looduslike komplekside kujunemisest viimase 100 aasta vältel. — O. Renno (toimetaja). *Matsalu maastik ja linnud*. Tallinn: Valgus, lk 28–40
- Kumari, E. 1985. Märgalade mõiste, nende alade kaitse meetmed ja kohaldatavus Matsalu märgalale. — E. Kumari (koostaja). *Matsalu — rahvusvahelise tähtsusega märgala*. Tallinn: Valgus, lk 7–14
- Loog, A. jt 1982. *Matsalu märgala kaitsetsooni kompleksse geoloogilise kaardistamise aruanne*. Tartu Riiklik Ülikool, geoloogia kateeder. 54 lk
- Mardiste, H., T. Kaasik 1985. Matsalu lahe ja Kasari jõe hüdroloogiline režiim. — E. Kumari (koostaja). *Matsalu — rahvusvahelise tähtsusega märgala*. Tallinn: Valgus, lk 15–25
- Pork, K. 1973. Kasari jõe alamjooksu luha taimkate. — O. Renno (toimetaja). *Matsalu maastik ja linnud*. Tallinn: Valgus, lk 40–59
- Truus, L., K. Sassián 1999. *Kasari jõe hüdroloogilise režiimi muutmine vooluteede reguleerimise ja luha kuivendamise tagajärjel ning selle mõju Kasari luha taimkatele* (Loodusevaatlusi 1997–1999), lk 105–111

Vallner, L., H. Sildvee, A. Torim 1988. Recent crustal movements in Estonia. — *Journal of Geodynamics*, 9, pp. 215–233

MATS MERISTE (sünd. 1979) on Tartu Ülikooli Geoloogia Instituudi magistrand.

KALLE KIRSIMÄE PhD (sünd. 1967) on TÜ geoloogia ja mineraloogia korraline professor.

TALVEAKADEEMIA

Rakkautomaat, Markovi ahelad ja maakasutuse modelleerimine

Edgar Sepp, Jüri Roosaare

SISSEJUHATUS

Käesolev töö uurib maakasutuse modelleerimist mudeli *CA_Markov* abil, mis on saadud rakkautomaadi ja Markovi ahelate ühendamisel. Kirjatöö eesmärk on tutvustada Markovi ahelate ja rakkautomaadi teoreetilist poolt ning mudeli *CA_Markov* tööpõhimõtteid, samuti analüüsida eri aspekte selle mudeli kasutamisel maakasutuse modelleerimiseks.

RAKKAUTOMAAT JA MARKOVI AHELAD

ENE määratluse järgi (1985) on automaat seade või mehhanismide ja seadmete tervikkogum, mis sooritab teatava töötsükli iseseisvalt, inimese vahetu osavõtuta. Küberneetikas tähistab automaat palju abstraktsemat mõistet, nimelt mudelit, mis peab vastama tervele reale tingimustele, mida võiks kokku võtta sõnaga "diskreet-sus" — mudelil võib korraga olla ainult üks kindel seisund, sisend- ja väljundsuurused on fikseeritud mingist lõplikust hulgast ja mudel teostab ülemineku sisendsuurstelt väljundsuurustele kindla, üheselt määratud reeglitekogumi alusel (Lerner 1973). Mõiste *rakkautomaat* esimene pool viitab lihtsalt sellele, et tegemist on rastermudelil põhineva automaadiga. Rastrielemendil ehk piksilil on tavaliselt üks kindel atribuutiväärtus. Siinses uurimuses on selleks maakasutusklassi tähistav kood. Keerulisematel juhtudel võib tal neid ka mitu olla (Schatten 1999). Üleminekureeglid

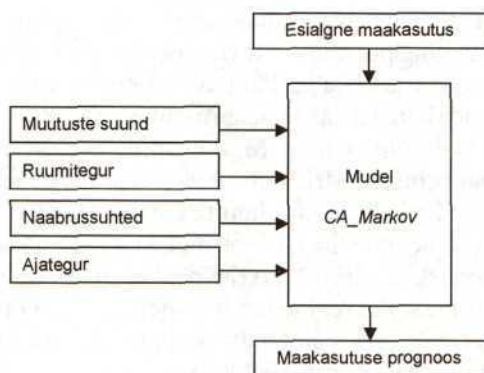
määravad süsteemi arengu ajas, kusjuures areng toimub diskreetsete sammudena ning pikslite uued väärtused leitakse samade üleminekureeglite järgi, arvestades lähimaid naabreid (Brunel. 1998). Lähimad naabrid defineeritakse naabrussuhetega.

Markovi ahelaks nimetatakse Markovi protsessi diskreetset varianti. Markovi protsess kirjeldab süsteemide üleminekut ühest seisundist teise. Kui süsteemi üleminekut praegusest seisundist uude ei mõjuta süsteemi varasem seisund, siis räägitakse 1. järku Markovi protsessist. 2. järku Markovi protsessil arvestatakse üleminekul praegust ja sellele eelnenud seisundit. Seega võime öelda, et 1. järku Markovi protsessil "mälu" puudub, 2. järku protsessil on aga "mälu" olemas (Roosaare 2001).

Nagu öeldud, on Markovi ahelad olemuselt diskreetset, mis seab modelleerimisele võrreldes Markovi protsessiga mõned piirangud: süsteemil peab olema lõplik arv seisundeid, üleminekud toimuvad diskreetsetel ajamomentidel ja üleminekutõenäosused peavad olema ajas statsionaarsed (Aaviksoo 1993; Brown, Pijanski, Duh 2000).

CA_MARKOV JA MODELLEERIMINE

Lay (2000) tõdeb oma uurimuses, et rakkautomaat on üksi liialt lihtsakoeline, et ennustada kõiki võimalikke muutusi. Samasuguse järelduseni jõuab Brown (2000) Markovi ahelate kohta. Samas võimaldab rakkautomaadi ja Markovi ahelate diskreetsus need meetodid suhteliselt kergelt kokku sobitada. Seda ongi tehtud programmis *IDRISI* töötava mudeli *CA_Markov* näol. Mudeli eeliseks on, et selles on ühendatud rakkautomaadi ja Markovi ahelate tugevad küljed ning saadud mudel, mis on modelleerimise seisukohalt tunduvalt parem kui algkomponendid eraldi võetuna. Markovi ahelad annavad meile üleminekumaatriksi, mis võimaldab kontrollida nii kvantitatiivseid muutusi — kui suur on muutuste ulatus — kui ka kvalitatiivseid muutusi: milliste klasside vahel muutused toimuvad. Rakkautomaat annab mudelile ruumikomponendi — kus kohas ruumis võiksid teatud liiki muutused toimuda — ja ka iteratiivse lähenemise modelleerimisele, mis võimaldab mudelisse kaasata ajateguri. Niisiis peame modelleerimisel *CA_Markov*'iga tähelepanu pöörama järgmistele as-

Joonis 1. Modelleerimise üldskeem.

pektidele (mis on ühtlasi mudeli sisendandmed, sest kõigist neist sõltuvad mudeli rakendamisel saadavad tulemused): muutuste suund, ruumitegur, naabrussuhted ja ajategur.

Muutuste suund

Üleminekumaatriks kontrollib muutuste ulatust ehk seda, kui suured muutused ja milliste maakasutusklasside vahel toimuvad. Mudeli *CA_Markov* puhul on üleminekumaatriksis kirjas muutustega seotud maatükkide pindala, teistel juhtudel kasutatakse ka tõenäosusi. Seega näitavad peadiagonaali numbrid seda, kui suurel alal muutusi ei toimu või kui tõenäoliselt klassi sisu ei muutu. Üleminekumaatriksi saamiseks on mitu võimalust, millest peamine on eelnevate maakasutuskaartide analüüs. Selle abil leitakse muutused ja eeldatakse, et sama suund jätkub ka tulevikus. Alternatiivina on võimalik eeldada suunamuutusi ja eelnevalt saadud üleminekumaatriksit muuta. Sellisel juhul võib maatriksi koostamisel tugineda ka mingitele muudele statistilistele andmetele või eksperthinnangutele.

Ruumitegur

Ruumitegur on mudelisse kaasatud sobivuskaartide kujul. Iga maakasutusklassi jaoks on lõppkokkuvõttes vaja üht sobivuskaarti, mis tavaliselt sisaldab mitmeid maakasutuse muutusi põhjustavaid kriteeriume ja piiranguid. Kõik need piirangud ja tegurid liidetakse üheks sobivuskaardiks, kasutades mitmesuguseid otsustuste tugivahendeid GISis (paljukriteeriumiline hindamine, eksperthinnangud). Lõppkokkuvõttes mõjutab sobivuskaart seda, kuhu antud maakasutusklass ruumis edasi areneb või kust taandub.

Naabrussuhted

Naabrussuhted võimendavad sarnaste maakasutustüüpide koonustumist. See tegur on mudelis oluline, vältimaks nn soola ja pipra efekti tekkimist. On väga ebatõenäoline, et üksikud põllupikslid tekivad näiteks põllumaa kõrval asuva rohumaa sisse, isegi kui see on põllu laiendamiseks väga sobiva mulla ja muude tingimustega ala. Palju tõenäolisem on, et põllu suurenemise korral laieneb põld juba eksisteeriva põllu äärest või tehakse hoopis uus põld. Igal juhul on olemas mingi minimaalne suurus, millest väiksemaid põlde lihtsalt ei rajata. Nendele aspektidele pööravadki mudelis *CA Markov* tähelepanu naabrussuhted naabusfiltrite näol. Naabusfiltrid on mitmesuguseid ja naabruse mõju seega ka varieeritav.

Ajategur

Liu ja Andersson (2001) eristavad GISiga modelleerimisel kolme ajakäsitust: esimesel juhul määratletakse modelleerimisperiood lihtsalt kui üks terviklik homogeenne ajavahemik, mille vältel kõik muutused toimuvad korraga, teisel juhul on aeg defineeritud mingi diskreetse suurusena ehk on määratud kindel ajaline lahusus, ja kolmandal juhul on tegemist "pideva" ehk sündmustel põhineva ajakäsitusega. Viimane on osalt sarnane diskreetse käsitusega: lihtsalt registreeritakse sündmuse toimumise aeg, mistõttu perioodil, kus sündmusi on rohkem, on ajaline lahusus tihedam, sündmustevaesel perioodil aga hõredam. Samas võib see anda soovitud hoopis vastupidise efekti: kõik sündmused toimuvad eri aegadel ja on modelleerimise seisukohalt seega üksteisest

sõltuvad. Reaalsuses sellist asja peaaegu ei esine. Sama leiavad ka Liu ja Andersson (2001), kes hoiatavad, et ajalise lahususega üle pingutades võime modelleerimise tulemusel jõuda üsna ootamatute mustriteni. Seega on modelleerimiseks sobivaim diskreetne ajakäsitlus sobiva ajalise lahususega. Ka mudelis *CA-Markov* on aeg defineeritud diskreetsena ja kasutajal on võimalus ajalist lahusust varieerida, millest sõltub, kui suuresti on muutused omavahel seotud ja üksteist mõjutavad.

SOTSIAALSETE JA MAJANDUSLIKE TEGURITE KAASAMINE MODELLEERIMISPROTSESSI

Mida detailsemalt maakasutuse muutusi uurida, seda selgemaks saab sotsiaalsete ja psühholoogiliste ehk otseselt inimkäitumisest tulenevate tegurite mõju (Briassoulis 1999). See väide on siiski õige ainult teatud tasemeni: vaevalt et näiteks ühemeetrise piks-lisuuruse (ruumilise lahutuse) asendamisel 10-sentimeetrisega nende tegurite olulisus muutub. Üldse peaks sotsiaalmajanduslikele teguritele lähenema diferentseeritult. Näiteks kui kõne all on talumehe rahalised võimalused, tuleks lähenemistasandiks võtta tema maaüksus, üldisemate tegurite korral aga vald, maakond, looduskaitseala, piiranguvöönd vms. Sotsiaalseteks ja majanduslikeks teguriteks, mis nõuavad modelleerimisel diferentseeritud lähenemist, võivad olla näiteks piirangud mingil alal, valdade arengustrateegiad, piirkonna sotsiaalne olukord jm.

Aja kohta väidab Briassoulis (1999), et maakasutuse pikaajalistele muutustele pühendatud uurimused keskenduvad üldisematele suundumustele (näiteks tehnoloogia areng), lühiajaliste muutuste uurimine aga sotsiaalsetele ja majanduslikele teguritele. Samas kerkib küsimus, kust läheb piir pikaajaliste ja lühiajaliste muutuste vahel. Tundub, et kindlat piiri ei ole ja eri piirkondades, kus valitsevad erinevad olud, võib selle piiri asend ka varieeruda.

KOKKUVÕTE

Edukaks modelleerimiseks on väga oluline konkreetse mudeli, antud juhul *CA_Markov*'i tundmine. Teatud juhtudel võib ka väga väike parameetri muutus põhjustada suure erinevuse tulemuses. Sobivuskaardid ja naabusfilter määravad muutused ruumis, üleminekumaatriks aga kvalitatiivsed ja kvantitatiivsed muutused. Väga oluliseks osutub ajategur, kuigi sisendina läheb ta mudelisse ainult ühe numbrina — iteratsioonide arvuna. Rohkelt arutlusainet pakub ka sotsiaalmajanduslike tegurite kaasamine mudelisse.

Kirjandus

- A a v i k s o o , K. 1993. Application of Markov models in investigation of vegetation and land use dynamics in Estonian mire landscapes: Thesis presented for obtaining the doctor of philosophy degree in geography / chair of physical geography and landscape ecology. — *Dissertationes geographicae Universitatis Tartuensis 4*, Tartu
- B r i a s s o u l i s , H. 1999. Analysis of land use change: Theoretical and modeling approaches. — *The Web Book of Regional Science, Regional Research Institute*. West Virginia University. <http://www.rr.i.wvu.edu/WebBook/Briassoulis/contents.htm> 15.09.2002
- B r o w n , D. G., B. C. P i j a n o w s k i , J. D. D u h 2000. Modeling the relationships between land use and land cover on private lands in the Upper Midwest, USA. — *Journal of Environmental Management*, vol. 59, 4, pp. 247–263
- B r u n e l . 1998 = Brunel University Artificial Intelligence Site 1998; Cellular automata; <http://www.brunel.ac.uk/depts/AI/alife/al-ca.htm> 15.09.2002
- E N E . 1985 = Eesti Nõukogude Entsüklopeedia. 1. kd. Tallinn: Valgus, lk 402
- L a y , J. G. 2000. A land use change study using cellular automata, The 21st Asian conference on remote sensing, December 4–8; <http://www.gisdevelopment.net/aars/acrs/2000/ts12/ts12003.shtml> 15.09.2002
- L e r n e r , A. 1973. *Algteadmisi küberneetikast*. Tallinn: Valgus, lk 154–155
- L i u , X. H., C. A n d e r s s o n 2001. First exploration on the impact of temporal resolution on dynamic land use change modeling;

<http://www.cobblestoneconcepts.com/ucgis2summer/liu/liu.htm>
15.09.2002

R o o s a a r e , J. 2001. Ruumianalüüsi meetodid: Loengukonspekt.
[Käsikiri Tartu Ülikooli geograafia instituudis]

S c h a t t e n , A. 1999. Cellular automata, digital worlds; <http://www.ifs.tuwien.ac.at/~aschatt/info/ca/ca.html> 15.09.2002

EDGAR SEPP (sünd. 1981) on Tartu Ülikooli Geograafia Instituudi diplomand.

JÜRI ROOSAARE (sünd. 1953) on TÜ geoinformaatika dotsent.

TALVEAKADEEMIA

Orgaaniliste kaubandusjätmete katsekompostimine ja komposti sobivus kasvusubstraadiks

Ain Ruthe, Moonika Aunpuu, Mait Kriipsalu

SISSEJUHATUS

Alates aastast 2020 ei tohi prügilasse ladestatavate jäätmete hulgas olla orgaanilisi jäätmeid üle 20 massiprotsendi (RTL 2001: 87, 1219). Nende käitlemiseks tuleb seega kasutusele võtta alternatiivsed meetodid. Üks võimalus on nad kompostida. Eestis on uuritud reoveesetekomposti (Kärblane 1992), okkakomposti (Tälli 1983) ja poolkoksist valmistatud komposti (Puustinen 1997), kuid jäätmekomposti valmistamise ja kasutamise kogemus puudub. Käesoleva töö eesmärgiks oli uurida Tartu linnas tekivate orgaaniliste kaubandusjätmete kogumise ja kompostimise võimalusi, valmistada erinevatest jäätmeliikidest komposti ning uurida kompostisegude sobivust heintaimede kasvusubstraadina.

METOODIKA

Orgaanilised kaubandusjätmed koguti Tartu hulgiladudest ja veeti Raadi lennuväljale kompostiväljakule. Moodustati kolm erineva koostisega auna (tabel 1).

Kompostimiskatse kestis 2001. aasta maikuust septembrini. Kompostimisel püüti hoida soodsaid keskkonnatingimusi:

- Aeroobne keskkond
- Niiskus 40...70%

- Temperatuur ~60 °C (tõvestavate organismide ja umbrohu-seemnete hävitamiseks)
- Optimaalne C/N suhe (sh hästi lagunev orgaaniline aine)
- pH 6...9

Igal nädalal registreeriti kõigi aunade temperatuur. Aunadid oli vaja õhustada, kui temperatuur hakkas langema, või jahutada, kui temperatuur tõusis üle 60 °C. Komposti segati eestlaadur-traktooriga.

Kompostianalüüsid tehti OÜs Tartu Keskkonnauuringud.

Tabel 1. Kompostiaunade koostis (m³)

Materjal	Aun1	Aun2	Aun3
Orgaanilised jäätmed (riknenud puu- ja köögiviljad)	14	15	0
Haljastujäätmed	0	11	13
Hobusesõnnik	16,5	10	18,5
Puukoor	16,5	10	18,5
Toiduõli	0	0,22	0
Kokku (alguses/lõpus)	47/30	46/29	50/30

Valmis kompost jäi aunadesse ületalve. Kevadel veeti see taimkatseteks Jõgevamaale. Võrdluseks toodi juurde ka reoveesettekomposti. Üks katselapp jäeti ilma lisanditeta kontrollpinnaks. Jäätmekompostist eraldati võõrised käsitsi (kokku 1,7 kg). Reoveesettekompost oli tihke, pankas, ebameeldiva lõhnaga ning sisaldas võõristena erineva suurusega kive. Savikas põllumuld sisaldas üksikuid vihmasse ja väiksemaid kive.

Kasvupinnastest moodustati katselapid pindalaga 4 × 1 m² ja substraadi tüsedusega vähemalt 25 cm (peale rullimist). Pinnase tasandamise ja rullimise järel külvati tüüpiline tallatava muru seeme (Raave 1999) igale kasvupinnasele neljas korduses. Lämmastikuvajaduse rahuldamiseks ja väetamise vältimiseks lisati sisse valget ristikut.

Katselapi põhiliseks hooldustöök oli kastmine ja niitmine. Iga kord niideti kogu katsepõld. Vegetatsiooniperioodil jälgiti taimiku arengut ja tihedust. Kasvuperioodi jooksul loeti 15 × 15 cm

suurustel lappidel taimede arv neli korda: 15. mail, 15. juunil, 15. juulil ja 15. augustil. Üles tähendati õhutemperatuur ja sademete hulk.

TULEMUSED

Komposteerumisprotsess toimus vaatamata aunade erinevale koostisele ühtemoodi. Esimeses aunas toimus protsess kõige kiiremini ja tormilisemalt, sest aunas oli palju kergesti lagunevat materjali (kurgi viljad, varred ja lehed). Puukoor täitis oma osa aunade urbsemaks ja õhulisemaks muutjana, ise aga märkimisväärselt ei lagunenu. Teise auna sattunud puitmaterjal lagunemis tunduvalt paremini kui kolmandas, sest aun sisaldas piisaval hulgal orgaanilist osist.

Valmiskompost sisaldas mitmesuguseid võõriseid (plekkpurgid, plastpudel, süstal, kommipaberid), mis olid sattunud komposti hulka arvatavasti haljastuprahiga. Seega peab sõeluma jäätmeid enne kompostimist või valmiskomposti. Järeisõelumisega saab komposti jagada fraktsioonidesse, mis parandab selle väljanägemist ja suurendab turuväärtust.

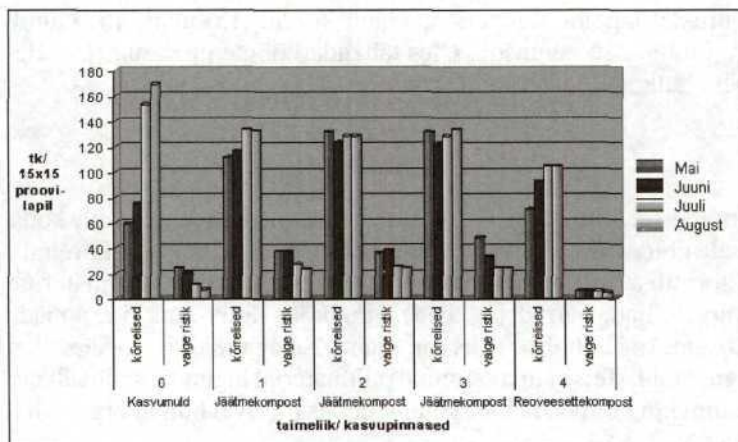
Vihmase suve tõttu vettis kompostiauna põhi läbi. Selle vältimiseks tuleks aun kinni katta, paigutada drenitud alusele, rikastada suure hulga vettimava tugimaterjaliga või tihedamini segada.

Raskemetalle oli kompostis tunduvalt alla reoveesetekomposti piirväärtust (RTL. 1999: 156, 2189) (tabel 2). Seega sobib kompost kasutamiseks nii põllumajanduses kui haljastuses.

Tabel 2. Raskemmetallide sisaldus mg/kg

Element	Reoveesetekompost (lubatud)	Veisesõnnik	Aun1	Aun2	Aun3
Pb	900	6...15	4,6	6,1	11
Cu	800	4...13	10	8,2	9,8

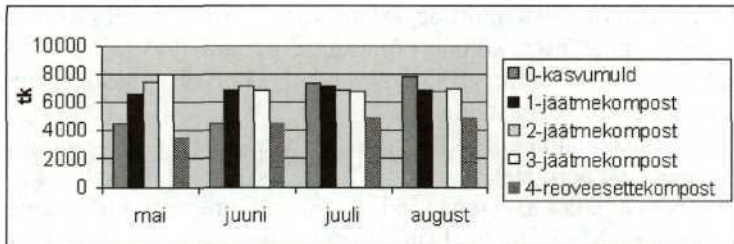
Taimkatsed õnnestusid hästi. Kõigile kasvusubstraatidele kasvas peale tihe murukamar (joonis 1). Eriti lopsakas oli see reoveesetekompostil, kus niiduk kippus ummistuma. Jäätmekompostil

Joonis 1. Taimede kasvudünaamika.

tärgkasid taimed kiiresti ja taimiku tihedus püsis samal tasemel sügiseni. Erinevusi jäätmekompostide vahel võis märgata vaid tärgkamisperioodil (joonis 2). Maikuus oli tärganud ristikutaimede osakaal suur. Kõrreliste kasvades valge ristiku osa kahanes. Eriti selgelt avaldus see reoveesetekompostil, kus lõpsakal murukamaral jäid ristikutaimed märkamatuks. Kõrreliste arv katselapil tõusis kõige suuremaks savikal kasvumullal ja jäi kõige väiksemaks reoveesetekompostil. Savikal kasvumullal oli tärgamine vaevalisem, taimiku tihedus kasvas kogu kasvuperioodi vältel. Reoveesetekompostil tärgasid väga lõpsakad taimed. Taimede arv pinnaihiku kohta oli väiksem, kuigi nad moodustasid tiheda ja mahlase muruvaiba. Visuaalsel vaatlemisel järjestusid murukamara tiheduse järgi kasvupinnased alustades tihedaimast järgmiselt: 4, 0, 1, 2, 3.

Jäätmekompost oli kerge ja kohev ning allus tööriistadele ilma suurema vaevata. Pankas ja kivist reoveesetekomposti oli raske rehitseda, lisaks määris see tööriistu. Savikat põllumulda oli raske töödelda, kui see oli liiga kuiv või märg. Jäätmekomposti pind kuivas kiiremini kui teistel pinnastel. Seega tuleb arvestada suurema kastmishormiga. Jäätmekompostil jääb murukamar nõtkuvaks, mistõttu seda ei saa soovitada kõvade spordimurude rajamiseks.

Joonis 2. Taimiku tihedus.

Õigesti valmistatud kompostis on idanevaid umbrohuseemneid vähe. Käesolevas katses ei tärnanud jäätmekompostil mitte ükski umbrohi. Reoveesettekompostil tärkas malts ning põllumullal põldsinep. Vihmaussiderikas jäätmekompost meelitas kohale mudid, keda tuli tõrjuda.

Kvaliteetkompost ei haise. Haisvad lagusaadused võivad lendada komposti valmistamisel ning sellega tuleb arvestada kompostiväljakute rajamisel. Reoveesettekomposti hais oli arvatavasti tingitud vähesest poorsusest, mille tagajärjel lagunemine muutus anaeroobseks.

JÄRELDUSED

Kompostimine kulges rahuldavalt kõigis kolmes aunas, nagu oligi oodata. Reostamata kaubandusjäätmel sobivad kompostimiseks hästi ja neid võib kokku segada väga mitmesuguses vahekorras. Orgaanilised jätmed ja tugiained tuleb peenestada. Kompostisegude erinevad ilmnevad kompostimiskiiruses. Kõige aeglasemalt komposteerusid haljastujätmed.

Ilm võib protsessi kulgu mõjutada. Valingvihmad leotavad komposti läbi, mistõttu hapnikusaldus väheneb. Liigniiske kompost võib talvel läbi külmuda. Liigvee ärajuhtimiseks on vaja drenaažisüsteemi, või tuleb kompostimass valmistada hulga poorsem. Liigkuivade ilmadega kuivas ära vaid komposti pindmine kiht ja see ei mõjutanud protsessi kuigi oluliselt.

Valminud kompostis raskemetalle ei olnud ja ta vastas reoveesettekompostile kehtestatud nõuetele. Õigesti valmistatud jäätmekompost on keskkonnasõbralik kvaliteetne toode, mis so-

bib kasvupinnaseks murude rajamisel. Jäätmekompost on ka umbrohupuhas ning kõlbab põllumulla parandajaks ja multšiks. Jäätmekomposti kvaliteeti saab parandada võõriste väljasõelumise ja algmaterjali peenestamisega.

Nõudlust jäätmekomposti järele võib mõjutada psühholoogiline tegur, sest algmaterjaliks on jäätmed. Kompostimiskatseid tuleb kindlasti jätkata, et teha kindlaks jäätmekomposti mõju inimese tervisele (Merisalu 2001) ja sellest tulenevad kasutuspiirangud.

Kirjandus

- Eesti Keskkonnastrateegia. 1997. Tallinn: Keskkonnaministeerium, lk 20, 21, 28, 29
- Kärblane, H. 1992. Heitvee setete väetisväärtus. — *EMMTUI teaduslikud tööd*, LXX, lk 132–145
- Merisalu, E. 2001. *Jäätmed ja tervis* (Terviseedendusliku projekti teabeseeria “Elukeskkond ja tervis”), lk 12–16
- Puustinen, J. 1997. Põlevkivi utmisel tekkinud poolkoks kompostiks “Viru Ramm”. — *Keskkonnatehnika*, nr 4
- Raave, H. 1999. *Murud. Loodushoidlikud rohumaad*. Jäneda Õppe- ja Nõuandekeskus, lk 97–105
- R TL . 2 0 0 1 = Keskkonnaministri 26. juuni 2001. a määrus nr 34 “Nõuded prügilate rajamiseks, kasutamiseks ja sulgemiseks”. — *Riigi Teataja Lisa*
- R TL . 1 9 9 9 = Keskkonnaministri 11. novembri 1999. a määrus nr 93 “Reoveesette põllumajanduses, haljastuses ja rekultiveerimisel kasutamise eeskiri”. — *Riigi Teataja Lisa*
- Tälli, P. 1983. *Okkakomposti valmistamine ja kasutamine*. Metsamajanduse ja Looduskaitse Teadusliku Uurimise Instituut, lk 1–10

AIN RUTHE (sünd. 1973) on EPMÜ Keskkonnakaitse instituudi diplomand.

MOONIKA AUNPUU (sünd. 1963) on EPMÜ Keskkonnakaitse instituudi magistrand.

MAIT KRIIPSALU MSc (sünd. 1967) on EPMÜ Veemajanduse Instituudi lektor.

TALVEAKADEEMIA

Saanamäe geoloogilise ehituse mõju bioloogilisele mitmekesisusele

Marko Kaunis

SISSEJUHATUS

Geoloogilise tausta mõju bioloogilisele mitmekesisusele on juba ammu teada (Pesola 1928; Thorton 1983), kuid konkreetseid andmeid mõjutegurite kohta leidub kirjanduses üldiselt harva. Möödunud suvel õnnestus mul olla kuu aega välitöödel Soomes, Lapimaal koos Tallinna Tehnikaülikooli Mäeinstituudi geoloogia-doktorite Ülo Sõstra ja Enn Pirrusega, Tartu Ülikooli botaanika-doktori Alar Läänelaiuga ja üliõpilase T. Knorriga.

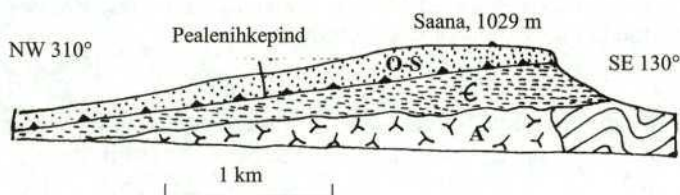
Kilpisjärvi ümbrus ja Saanamägi valiti tööde läbiviimiseks seepärast, et siin esinevad mitmesuguse koostisega kivimid ja kirjandusandmete põhjal on selle ala geoloogiline ehitus väga sarnane Eesti omaga. Ka siin on eelkambriumiline aluskord kaetud Paleosoikumi settekivimitega, mille peal lasub purdne Kvaternaari pinnakate. Erinevuseks on see, et suur osa aluspõhja Ordoviitsiumi ja Siluri läbilõikest on nihutatud allohtoonses lasuvuses olevate Kambriumi kildastunud savide peale. See andis võimaluse saada võrdlusandmeid geoloogilise läbilõike kohta ning täpsustada Kilpisjärvi kohta klassikalises Vendi ja Kambriumi läbilõikes Fennoskandia kilbi lõunaserval Eesti põhjarannikul. Suurt huvi pakkusid ka suurepärased kaledoonilised pealenihked ja nende siseehitus. Suuremal osal alast on Kvaternaari setete paksus väike või see puudub hoopis, mis tunduvalt kergendas välitöid. Töö

eesmärk oli selgitada eri kivimikomplekside mõju taimestiku mitmekesisusele ja teha kindlaks taimeliigid, mida võiks kasutada kliima soojenemisega seotud pikaajalise seire korraldamisel.

Saanamägi asub Skandinaavia mäeaheliku idanõlval, kaugel teisel pool polaarjoont. Mäe edelanõlva all paikneb Helsingi Ülikooli Kilpisjärvi bioloogiajaam, mille koordinaadid on 69° 01'N, 20° 50'E. Selline geograafiline asend kaugel põhjas loob soodsad tingimused taimestiku mitmekesisuse hindamiseks lähtudes ala geoloogilisest ehitusest. Liikide arv on siin võrdlemisi väike, ja hulk selliseid liike, mis polaarjoonel on veel tavalised, näiteks mänd ja kuusk, puudub hoopis. Järve ümbruse mets on kõveratüveline tundrakaasik, mille ülemine levikupiir lõpeb juba 600–650 m kõrgusel üle merepinna. Edasi jätkub mägitundra, kus põhjapoolsetel nõlvadel ja nõgudes võib kuni sügiseni leida lund. Seepärast on siin kõikjal tõelisi tundrataimi, nagu sinine kivikanarbik (*Phyllodoce caerulea*), harilik drüüas (*Dryas octopetala*), kaljupalukas (*Loiseleuria procumbens*), *Viola biflora*, sammaljas tundrakanarbik (*Cassiope hypnoides*) jt. Suurtel aladel on kooslustes sageli ainult 50–60 soontaimeliiki. Seda üllatavam oli teada saada, et liikide koguarv on Kilpisjärvi piirkonnas ligi 470. See ületab tunduvalt isegi rohkem kui 600 km lõuna pool asuva Karjala taiga keskviõtme soontaimeliikide koguarvu — 320. Eriti liigirikkad on Kilpisjärvi ümbruses Pikku- ja Iso-Malla mägede ning Saanamäe lõunanõlvad, mis on võetud ka looduskaitse alla. Malla looduskaitseala loodi 1916. a ja see oli esimene looduskaitseala Soomes üldse; Saanamäe nõlv sai kaitsealaks alles 1988. a.

MEETODID

Geoloogilise tausta mõju hindamise peamiseks meetodiks on detailne paralleelne botaaniline ja geoloogiline kaardistamine, kusjuures eriti hoolikad vaatlused tuleb teha seal, kus liikide mitmekesisus on suur. Taimede eksisteerimiseks ja normaalseks arenguks on vajalik teatud geokeemiline keskkond ja terve rea keemiliste elementide olemasolu. Oma toitevajadusi saavad taimed rahuldada ainult neile kättesaadavast maakoore ülemisest osast ja allikate näol põhjaveega väljakantud mineraalainete arvel.

Joonis 1. Saanamäe geoloogiline läbilõige. O-S on pealenihtutatud Nalganas-plaadi kvartsiidid, E — Kambriumi savikildad, A — Arhainkumi aluskord.

Saanamägi koosneb ülemises osas loodest pealenihtutatud kihilise kvartsiidi plaadist, mille all on õhuke dolomiidikiht. Arvatakse, et pealenihekpeind on dolomiidikihi vahetus läheduses. Igal juhul on kvartsiidid siin enam kildastunud kui all- ja ülalpool. Mõnikord võib kohata isegi mõne meetri paksusi tugevasti kurrutatud kivimite vööndeid, mis on paralleelsed nihkepinnaga. Nõlva alumises osas paljanduvad kildastunud savid, milles prof. Pirrus leidis Kambriumi savidele tüüpilisi tunnuseid. Päris nõlva allosas, Kilpisjärvi kaldal paljanduvad Arhainkumi granodioriitid ja keskmise ning happelise koostisega vulkaniitid (joonis 1).

Ala geoloogilist ehitust on detailselt kirjeldanud J. J. Lehtovaara (1994, 1995). See võimaldas kohe alustada kivimite ja taimestiku vaheliste seoste uurimist. Juba esimeste retkede käigus selgus, et fooniline liigivaene taimkate esineb peamiselt Arhainkumi kristalsetel kivimitel: granodioriitidel, graniitidel, keskmistel ja happelistel vulkaniitidel, mida lõikasid üksikud gabrodoleiitide daikid. Võrdlemisi liigivaene on taimestik ka Nalganas-plaadi kvartsiitidel, mis hõlmavad Saanamäe loodesse kaldu ($10-22^\circ$) oleva lae. Küll aga esinevad siin mõned lumelembesed liigid nagu *Ranunculus nivalis*, *R. pygmaeus* jt. Üllatavalt liigirikas on Saanamäe edelanõlv, kus esineb ka Soomes kaitstavaid liike nagu *Pseudorchis albida* ja odajas astelsõnajalg (*Polystichum lonchitis*). Tähelepanu äratav asjaolu, et suure osa varikaldest moodustavad nõlval heledad dolomiidirahnud.

Tabel 1. Mõne makroelemendi sisaldus Saanamäe kivimites. Rasvases kirjjas on toodud iga elemendi kaks suurimat väärtust

	Granodioriit %	kg/t	Kvartsiit %	kg/t	Savikilt %	kg/t	Dolomiit %	kg/t
MgO	0,2	2	0,15	1,5	2,25	22,5	15,7	157
CaO	1,71	17,1	1,23	12,3	0,59	5,9	23,4	234
Na ₂ O	3,46	34,6	1,02	10,2	0,97	9,7		
K ₂ O	2,81	28,1	1,72	17,2	2,78	27,8		

ANALÜÜTILISED TÖÖD JA ARVUTUSED

Saanamäel esinevate kivimite põhitüübid on koostise poolest üksteisest väga erinevad. Seega tekib nende murenemisel ka erinev kogus makroelemente. On teada, et murenemise kiirus on umbes 0,03 mm aastas, mis kogu Saanamäe ülemise osa (3,3 km²) kohta teeb *ca* 100 m³ ehk 250 t kivimimaterjali keskmise tihedusega 2,5 t/m³. Sellest 230 t moodustavad kvartsiidid, 10 t savikildad, 5,3 t granodioriidid ja mitmesuguse koostisega rändrahnud ning 2,5 t dolomiidid. Kuna kivimite keemilised koostised on teada (Lehtovaara 1995), siis oli lihtne võrrelda kivimites sisalduvate makroelementide vahekorda. Põhilised Saanamäe kivimitüübid erinevad tunduvalt üksteisest Mg-, Ca-, K- ja Na-sisalduse poolest. Ühe tonni dolomiidi murenemisel jääb järele 234 kg CaO ja 157 kg MgO. Sellise hulga MgO saab näiteks 6,5 tonnist savikildast, 70 t granodioriidist või rohkem kui 100 t kvartsiidist (tabel 1). On selge, et murenemismaterjali hajumine toimub vahetult kivimi esinemiskoha ümbruses. Seega dolomiitidel moodustuvad mullad on magneesiumi- ja kaltsiumirikkad. Kaltsiumirikaste kivimite mõju taimestikule on teada juba ammu (Pesola 1928). Saanamäe nõlval väljendub see selles, et kitsad vööndid nõlvadel dolomiitide läheduses meenutavad taimede õitsemisperioodil lillepeenraid — sedavõrd suur on õitsvate taimede hulk. Lillede mitmekesisus meelitab ligi hulgaliselt putukaid, nende hulgas on teada ka haruldasi liike.

Mikroelementide poolest eriti rikkaid kivimeid Saanamäe ümbruses ei esine, kuid loodesse jäävates pealenihkekihtides on

vulkaniitide hulk küllalt suur. Mandrijää liikumisel loodest kagusse (SE 129–130°) need kivimid osaliselt kulusid ja saadud materjal transporditi Saanamäe piirkonda. Vulkaniite ja aluselisi kivimeid on leitud nii Saanamäelt kui ka selle nõlvadelt.

Teatud määral aitab mikroelementide puudust korvata nõlvade allosas allikatest väljavoolav põhjavesi. Mäe tipu ja jalami kõrguse vahe on üle 400 m. Sademete vesi imbub mäe lael lõhelistesse kivimitesse ja väljub allikatena nõlval. Võib arvata, et allikad on siin pidevalt tegutsenud vähemalt viimased 6000 aastat. Kuigi üksikute allikate deebit ei ole kuigi suur — 0,1–0,2 l/sek —, moodustab kõigi allikate väljakantud mineraalainete hulk arvestatava koguse. Kolmest uuritud allikast (veeanalüüsid tehti Soome Geoloogiakeskuse laboratooriumis Helsingis) kannab igaüks aastas välja keskmiselt kuni 4,1 kg Cl, 9,5 kg Si, 7,3 kg B, 6,1 kg Zn, 4,3 kg V, 3,1 kg Cu, 2,2 kg Mo, 0,3 kg As, 0,2 kg Co ja vähesel hulgal teisi mikroelemente. Kuna vesi voolab välja aeglaselt ja valgub nõlvadele laiali, siis suur osa veest aurustub kohapeal vahetult või taimede kaudu. Seepärast ongi allikate ümbruses eriti rikkas taimestik. Sageli esineb siin mitmesuguseid külmalembeseid ja toitetingimuste suhtes nõudlikke haruldasi ja kaitse all olevaid liike.

JÄRELDUSED

Aastaid on Euroopas looduskaitsealade loomisel lähtunud üksnes taime- ja loomaliikide rohkusest, ilma et keegi oleks süvenenud sellise liigirikkuse ja mitmekesisuse põhjustesse. Tegelikult moodustavad elus- ja eluta loodus terviku, kus eluta loodusel ehk geoloogilisel aluspõhjal on määrav osa. Huvitav on märkida, et näiteks kuldking (*Cypripedium calceolus*) kasvab Karjala põhjaosas väikeste laikudena ainult kaltsiumirikkal pinnasel, kusjuures ei ole üldse oluline, kas kaltsium on settelist või magmalist päritolu (Systra, Huttunen 1998). On ka täiesti arusaadav, miks Äänisjärve Zaonežje poolsaarel, Laadoga põhjarannikul või Päänajärve Rahvusparkis Karjalas on haruldaselt liigirikas taimestik nii putkede kui ka sammalde ja samblike osas. Seal on erakordselt mitmekesine aluspõhi: settekivimite hulgas on karbonaatseid kivimeid ja süsinikurikkaid musti kilte, vulkaniitide hulgas aga me-

tallirikkaid aluselisi laavasid. See näitab, kui tähtis on taimestiku ja loomastiku mitmekesisuse seisukohast geoloogiline aluspõhi. Sellest sõltub nii ala reljeef kui ka geokeemiline foon kui kõige olulisem bioloogilist mitmekesisust määrav tegur.

Uute looduslike kaitsealade moodustamisel tuleks kindlasti enam arvestada geoloogilisi tegureid, sest ilma geoloogilise mitmekesisuseta pole ka bioloogilist mitmekesisust. Bioloogide ja geoloogide koostöö võimaldab teha kindlaks uusi seaduspärasusi ning säilitada meie loodusrikkusi tulevastele põlvvedele.

Kirjandus

- L e h t o v a a r a , J. J. 1994. Kilpisjärvi. — *Suomen geologinen kartta* 1 : 100 000, kallioperäkartta, lehti 1823. Espoo: Geologian tutkimuskeskus
- L e h t o v a a r a , J. J. 1995. Kilpisjärven ja Haltin karttaalueiden kallioperä. (Summary: Pre-Quaternary rocks of Kilpisjärvi and Halti map-sheet areas.) — *Suomen geologinen kartta* 1:100 000, kallioperäkarttojen selitykset, lehdet 1823 Kilpisjärvi ja 1842 Halti. Espoo: Geologian tutkimuskeskus
- P e s o l a , V. A. 1928. Kaltsiumkarbonaatti kasvimaanteteellisenä tekijänä Suomessa. (Summary: Calcium carbonate as a factor in the distribution of plants in Finland.) — *Ann. Soc. Vanamo* 9 (1): 1–246
- S y s t r a , Y. J., A. H u t t u n e n 1998. Occurrence of *Cypripedium calceolus* L. and *Lobaria pulmonaria* (L.) in the Paanajärvi region in northern Russian Karelia. — *Oulanka Reports*, 19, pp 37–39
- T h o r t o n , I. 1983. Geochemistry applied to agriculture. — I. Thorton (ed.), *Applied Environmental Geochemistry* (Academic Press Geology Series), pp. 231–266

MARKO KAUNIS (sünd. 1981) on Tallinna Tehnikaülikooli Mäeinstituudi rakendusgeoloogia diplomand.

KES RÄÄGIB TELEEKRAANIL?

Naised meedia kõverpeeglis

Barbi Pilvre

Alates 1970. aastatest toimunud arutluste käigus naisküsimumise üle on jõutud seisukohale, et naiste diskrimineerimine ei tähenda mitte ainult ebavõrdsust tööturul, vaid muu hulgas ka seda, et naisi kujutatakse meedias ühekülgsest ja tendentslikult. Feministliku teooria järgi on meedia hariduse, meditsiini, juura jt kõrval üks neist institutsioonidest, kus mitmesuguse igapäevase praktika kaudu toimub ühiskonna soolise süsteemi (*sex/gender system*; Rubin 1975) taastootmine, kus esitatakse diskursiivselt naiseks-meheks olemise normatiive. Teadaolevalt on Eestis meediat soo aspektist uurinud vaid siinkirjutaja oma magistritöös "Construction of gender in the cover-column Persoon in the Estonian weekly Eesti Ekspress" (2000b). Tartu Ülikoolis on viimastel aastatel siiski kaitstud mitu bakalaureusetööd sel teemal. Projekti "Sugu teepildis: Kes räägib Eesti teleekraanil?" raames valminud bakalaureusetöödele (Ruuda 2003; Ulfsak 2003) tuginetakse ka siinse artikli empiirikaosas.

Loodetavasti annab käesolev artikkel poliitikakujundajate või ka avaliku väitluse algatajate käsutusse alusmaterjali, mida analüüsida ja millele viidata, kui on vaja näidata, milles konkreetsetl seisneb naisküsimumus või võrdõiguslikkuse probleem Eestis.

NAISTE POSITSIOON EESTI ÜHISKONNAS

Euroopa Liiduga ühinemise kui riikliku eesmärgi survel ootab Eesti Riigikogus heakskiitmist võrdõiguslikkuse seadus, kuid parlamendidiskussioonid sel teemal pole kuuldavasti üldse lihtsad.

Eesti ühiskonna sooline süsteem on üsna traditsiooniline, ja traditsioonilist tööjaotust, isegi (naisi) diskrimineerivat palgapoliitikat jms näivad oma passiivsusega toetavat ka väga paljud naised ise. Liberaalne turumajandus Eestis on kaasa toonud uue surve traditsiooniliste soorollide püsimiseks. Naiste keskmine tunnipalk Eestis 2001. aastal oli 75% meeste palgast (*Naised ja mehed*. . . 2001: 38). Eesti tööturg on ka väga segregeerunud, kusjuures naiste põhilised töövaldkonnad — meditsiin, haridus, teenindus — on ka madalamalt tasustatud (Vöörmann 2000). Valitseb üldine negatiivne suhtumine feminismi, mille kõige radikaalsemaid jooni omistatakse mis tahes arutlusele võrdõiguslikkuse küsimuses. Marju Lauristin on märkinud, et naised ise ei pea väga oluliseks näha poliitikas või juhtivatel kohtadel rohkem naisi (Lauristin 1996).

Anu Narusk rõhutab, et kuigi naised on Eestis keskmiselt haritumad, kulgeb nende elu suuremate majanduslike ja poliitiliste piirangute surve all kui Eesti meestel. Naistel on piiratum ligipääs sotsiaalsetele võrgustikele ja abielus naiste staatus oleneb pigem abikaasa kui naise enda positsioonist. Naised tunnevad ennast ühiskondlikult tunnustatuna, käitudes traditsiooniliselt, ja nad hoiavad saamast “üle-emantsipeerunu” silti. Narusk kirjutab ka, et “staatus, raha, aeg ja energia, mis jääb naistel üle palgatööst ja kodustest töödest, on liiga napp, et osaleda otsusetegemisel riiklikul tasandil” (Narusk 1996: 36).

Lisaks mõjutab avalikku väitlust nõukogude korra vormiline sooline võrdõiguslikkus. Anu Narusk märgib, et “pärast seda, kui nõukogude ajal naised olid sunnitud sobituma tööd rabava universaalse inimolendi mudeliga, naudivad paljud naised vabadust riietuda nagu tõelised naised, kes kannavad kõrgeid kontsi ja kelle *make-up* on perfektne. Noored naised võivad isegi nautida töötamist ametites, mis on olnud ebapopulaarsed ja mida sotsialistlik ideoloogia on pidanud naiste jaoks alandavaks, nagu näiteks fotomodelid või iluduskuninganna” (Narusk 1996: 28). 1990. aastatel avanesid ilutööstus, *shopping* ja koduloomise uued võimalused, mis on viinud konsumerismi ja hedonismini ning naissoolemist on võimalik konstrueerida vastavalt mallidele, mida on nähtud Lääne televisiooni seebiseriaalides ja moeajakirjades (Pilvre 2000a).

Samal ajal moodustavad naised Eestis peaaegu poole tööjõust. Töötava naise traditsioon tuleneb eesti talupojakultuurist ning samuti nõukogude korrast, mis tegi töötamise palgatööl kohustuslikuks kõigile.

Eesti 101 parlamendisaadikust on naine 19, kuid meil on 2003. aasta suvel vaid üks naisminister. Viimastel, 2001. aasta presidendivalimistel ei olnud erinevalt 1996. aastast naiskandidaate. Paljud institutsioonid, näiteks ka ülikoolid, on feminiseerunud (välja arvatud tipp-ametikohad), naine tegutseb palju nõunike ja tegevjuhtidena poliitikas ja riigibürokraatias ning ka äris, samas kui tippkohti täidavad mehed.

NAISTE MUUTUV POSITSIOON JA VASTUOLULINE MEEDIAKUJUTIS

Meediauurijad on märganud, et naiste positsiooni muutused ühiskonnas ei too kohe kaasa muutust meediapildis. Sellest kerkiski näiteks Ameerika feministide jaoks 1960.–1970. aastail probleem: avalikus sfääris ja palgatööl tegutsevate naiste arvu kasv ei muutnud naiste meediakujust, mis seostas naise endiselt vaid kodu ja hoolitsuse ning dekoratiivsete funktsioonidega (vt Tuchman 1978; Kitch 1997).

Meediatoodangu kõige tähtsam ja kõige rohkem uuritud institutsioon on uudised. Samas on uudistele soo aspektist alles viimasel ajal tähelepanu pöörama hakatud. 2000. aastal osales 70 maad projektis *Global Media Monitoring Project 2000*, kus koguti ühel päeval, 1. veebruaril, andmeid naiste osalusest uudistes (tegijate ja kujutatavatena) kõigis meediakanaleis. Uuringust selgus, et teadlikkus soolisest võrdõiguslikkusest on kogu maailma toimetustes väga madal. Uudiste subjektide hulgas oli naine vaid 18%. Põhja-Euroopa erines siin suhteliselt kõrgete näitajate poolest nii naisreporterite kui ka uudiste subjektide osas (Spears, Seydegart, Gallagher 2000). Eestis oli naiste osakaal uudiste subjektina 28% (Schank 2001). Seda võib optimistlikult seletada põhjamaise kultuuriga, kuid kindlasti näitab see ka meelelahutuse

suurt osakaalu Eesti meedias, Eesti meedia üldiselt teada kõrget "kollasuse" astet.¹

Massikommunikatsiooni uurijad on ühel meelel, et meedia ei peegelda reaalsust üksüheselt, vaid meediategelikkus (re)konstrueeritakse paljude teadvustatud ja teadvustamata ajakirjanduslike valikutete käigus. Osa teadvustatud valikutest väljendub nn uudisväärtuses (vt näiteks Hennoste 2001: 29–44), mis on olemuselt kokkuleppeline, ent praktikas käsitatakse seda kui midagi iseenesestmõistetavat.

Seda, kuidas ja miks naised jõuavad uudistesse, dikteerib nii ühiskonna sooline süsteem kui ka ajakirjanduslik kultuur ja uudiste tegemise traditsioon kitsamalt. Meedia uurimisel on selgunud järgmised üldised nihked reaalsuse kujutamisel (McQuail 1990), mis osalt selgitavad ka naiste puudumist meediapildist või nende kujutamise iseärasusi. Olulisim tendents on see, et uudiste allikana kasutatakse sotsiaalset "tippu" või eliiti, kus naise on vähem kui mehi ning ka uudiste teema puudutab suurema tõenäosusega poliitilist või sotsiaalset eliiti. Uudised puudutavad dramaatilisi, ootamatuid, vägivaldseid sündmusi, näiteks sõdu, kus on tegevad peamiselt mehed. Mõned teemad on meedias ebaproportsionaalselt üle esindatud, näiteks kriminaalteemad, eriti vägivaldsed isikuvastased kuriteod, mis omakorda seletab meeste sagedamat esinemist meediapildis. Kõikvõimalikud vähemused pälvivad reaalsusega võrreldes tähelepanu kas liiga vähe või — kui nad on muutunud avalikkusele tülikaks — ebaproportsionaalselt palju (näiteks narkomaanid, aidsihaiged, rahvusvähemused). Ka seda tendentsi võib mõtestada soo aspektist: näiteks vähetülikas keskealine naine (meditsiiniõde, õmbleja vms) üldiselt uudisekännist ei ületa, aga kui vastav grupp streigib (muutub ühiskonnale tülikaks), siis järgneb kohe meedia huvi ja üleesindatus meediapildis. Noor narkomaanist vene mees on Eesti meedias kindlasti üks armastatud stereotüüpe, ehkki narkomaanid on vene noorte meeste seas kindlasti tühine vähemusgrupp.

Tuginen alljärgnevalt Soome uurijale I. K. Halonenile, kes on analüüsinud, millised naised jõuavad uudistesse ja mis asjaoludel (Halonen 1995, 1999). Kui uudisekännise ületab mees, siis on see midagi loomulikku, naise ilmumist uudistesse peetakse erand-

¹Naiste seose kohta meedia kommertsialiseerumisega, üldise "pehmenemisega" ning intimiseerumisega vt van Zooneni väiteid allpool.

likuks. Uudiste diskursus on üldiselt määratletud kui objektivistlik ja maskuliinne. Naise ilmumine sinna on häiriv asjaolu, sest naisel on maskuliinses võimudiskursuses üsnagi kindlaksmääratud positsioon — kaasneda, dekoreerida, püsida taustal. Paljud naised, kes ületavad uudiste subjektina uudisekännise, esindavad traditsiooniliselt meeste ametiks peetavaid elukutseid.

Uudisväärtust sisaldavate *Eesti Ekspressi* "Persooni"-lugude puhul (Pilvre 2000b) ilmnes, et juhul kui naine esindab traditsioonilist meeste ala, rõhutatakse alati ebatavalisust, kõrvalekallet normist, mis nõuab antud positsioonil meest. Erandlikkus — tegevus meeste alal — võib olla ka ainsaks põhjuseks, miks sellest naisest üldse kirjutatakse.

I. K. Halonen on märkinud, et kuna enamik naisi ei ole ühiskonna võimustruktuurides aktiivsed, esinevad nad uudistes oma spetsiifiliste naiselike kvaliteetide tõttu (hooldatus, dekoratsioon, meelelahutus). Võimupositsioonidel olemise kõrval võivad naised seega ületada uudisekännise, kui nad on tähtsate tegelaste abikaasad, tütreid või emad, kui nad glorifitseerivad oma abi-kaasa tegusid (sportlaste naised) või kui nad töötavad meelelahutuses (lauljad, näitlejad).

Uudised kui ka meedia tervikuna armastab naisi ohvrina, et pildiliselt võimendada katastroofide traagikat. Naiste ülesindatust ohvrina kinnitab rahvusvaheline uuring, mis viidi läbi Belgias, Saksamaal, Hollandis ja Suurbritannias (*Images...* 1999: 12). I. K. Halonen on ka väitnud, et meedia armastab tülitsevaid naisi ja kummalisi naisi (nõidu, usulahkude aktiviste, veidrikke). Erandlikkuse innukas rõhutamine meedias viitab naiseksolemise normidele, mis on kindlasti rangemad kui meheksolemise normatiivid. Soosüsteemi normide ületamine või rikkumine pälvib naiste puhul meedia tähelepanu, meeste varieeruvust talub meedia paremini.

Kõikidele Haloneni poolt uudiste puhul välja toodud tendentsidele leidis kinnitust ka "Persooni"-rubriigi puhul. Üldiselt saab keegi (nii mees kui naine) *Eesti Ekspressi* "Persooni" kangelaseks edukuse, ettevõtlikkuse, ekstsentrilisuse või seotuse tõttu mõne suure skandaaliga. "Persooni"-rubriigi kännise ületavad naised, kes on edukad aladel, kus traditsiooniliselt domineerivad mehed (majandus, poliitika, õigus). Esindatud on ka naised, kes on seotud meelelahutustööstusega.

Naiste puhul võib "Persooni" kangelaseks saamisel olla otsustavaks ka silmapaistev välimus (eriti vastuolu välimuse ja tõsise eriala vahel) või lähedus mõne tähtsa mehega. Selle rubriigi naiskangelaste hulgas on ka suhteliselt rohkem ekstsentrikuid (deviantseid), kes rikuvad n-ö naiseks olemise norme.

Süvaanalüüsitud 61 naistest kirjutatud loos esines maskuliinseks peetavate erialade esindajaid: pankur Malle Eenmaa, majandusminister Liina Tõnisson, kohtunik Merle Parts, politseinik Kati Luik, arhitekt Irina Raud, ärinaised Tiiu Silves ja Enelin Meiusi, lisaks tähtsa mehe abikaasana Ilona Ots ja Vilja Savisaar, veidrikud ja nõiad — eakas poplaulja Maie Parrik, nõid Luule Viilmaa, setu aktivist Reet Tobre, feminist Mare Tralla, lesbiaktivist Lillian Kotter, meelelahutustegelased Maarja-Liis Ilus, miss Natalja Barkova jt.²

Teemat "naised ja uudised" käsitledes on L. van Zoonen toonud esile protsessi nimetusega "uudiste intimiseerumine" (van Zoonen 1991). Üha enam üldhuvitavusele ja inimlikule huvile (*human interest*) pretendeeriv meedia toob ajakirjanduse sisusse üha rohkem naisekujutisi, mille kasvava arvu kaudu toimubki meedia sisu intimiseerumine. Just naiste kaudu jõuab üldhuviväärtuslik privaatsfäär (kodu, perekond, suhted) avalikku sfääri.

²Eesti Ekspressi "Persooni" puhul selgus veel asjaolu, et kuna toimetuses pole "Persooni" žanri kokku lepitud, mõjutab kangelase sugu ka žanri valikut. Meeskangelastest kirjutatud "Persoonid" võivad olla ka probleemartiklid või olemuslood, kus kangelane on vaid ajend mingi ala probleemi valgustamiseks. Naiskangelastest kirjutatud lood on enamasti portreed. Seega kehtib ka Eesti ajakirjanduses žanrihierarhia: mees peategelasena tingib "kõvema", prestiižikama žanri kasutamise. Probleemartikli või olemusloo žanri kasutamine tingib ka selle, et loo kangelast "ei kujutatagi", mis seletab seda, et paljusid käesoleva analüüsi kategooriaid meestest kirjutatud lugudes ei õnnestu leida. Antud uurimismaterjali puhul ei tulnud välja erinevust selles, et mees- ja naisajakirjanikud kujutaksid mehi ja naisi erinevalt. Võib arvata, et nii naiskui meesajakirjanikud kujutavad sugu vastavalt kultuurikoodile ehk üldlevinud ja ühiskonnas jagatud arusaamale sellest, mis on oluline naiste ja mis meeste puhul. Naiste identiteet on traditsiooniliselt seotud pigem tegevusega privaatsfääris kui avalikus elus. Olulist rolli mängib soo konstrueerimisel ka meediaorganisatsiooni kultuur: kuidas on mingis väljaandes kombeks mehi ja naisi kujutada.

Meedia intimiseerumisest saab rääkida ka Eestis, näiteks kin- nitab seda naiste arvu pidev kasv *Eesti Ekspressi* "Persooni"- rubriigis aastail 1993–2000. Naiste hulk selles rubriigis oli nime- tatud aastail keskmiselt 18%. See väike protsent on põhjustatud naistelugude vähesusest algusaastail; aastal 1998 tõusis see pro- tsent koguni 26-ni, mis on täiesti võrreldav teiste maade andme- tega (*Images...* 1999; Spears, Seydegart, Gallagher 2000).

Võimalik, et intimiseerumine (üldhuviväärsete teemade kasv) viitab ka Eesti meedia demokratiseerumisele, sest sõna saab üha rohkem tavalisi inimesi, sealhulgas naisi. Ometi on lihtsustav pelka naiste arvu kasvu meediakujutises tervitada kui demokrati- seerumist ja teha järeldus, et meedia muutub üha enam vastavaks ühiskonnas tõstatatud (või ka esile kerkinud) võrdõiguslikkuse nõuetele. Pelk naiste arvu kasv meedia sisus ei ole iseenesest demokratiseerumise märk, vaid viitab pigem kommertsialiseeru- misele. Demokratiseerumise argumendi vastu räägib asjaolu, mis kontekstis ja kuidas naisi kujutatakse. Naiste kujutamisel on Eesti meedias rõhutatud sugu ehk soolist (*gendered*) aspekti, mis viitab ühekülgsele, meelelahutuslikkusele, stereotüüpsusele, G. Tuch- mani sõnul trivialiseerimisele meedias (vt allpool).

SOO KONSTRUEERIMINE MEEDIA TEKSTIDES

Soolisus meediatekstis (ka pildis) konstrueeritakse keha ja sek- suaalsust puudutava keelekasutuse ning pildiliste imagote abil. Michel Foucault, kelle põhihuvi on olnud mikrotasandi võimu- struktuurid (näiteks argipäevapraktikas ilmnevad võimuilm- gud), on öelnud, et võim, mida rakendatakse inimkeha suht- es, väljendub normatiivides, mis puudutavad seksuaalsust ja keha (Foucault 1975/1984).

Naomi Wolf kirjutab oma raamatus *Ilu müüt*, et ilu on pooleldi varjamatu, pooleldi salajane kriteerium, mille alusel naised läänemaailmas tööle võetakse, sellega diskrimineerides neid võrreldes meeskonkurentidega (Wolf 1996). See seletab keha kir- jelduste esinemist (juuste värv, pikkus, keha pikkus, kaal, kuju, vorm) isegi edukate ja kõrgetel positsioonidel olevate naiste port- reetekstides nii *Eesti Ekspressi* "Persooni"-rubriigis kui ka mu- jal naistest kirjutavates meediatekstides. M. Macdonald (1995) väidab, et naiste puhul peetakse keha palju integraalsemaks identi-

teedi osaks kui meeste puhul. Keha traditsioonilist kesksust naiste identiteedis võib jaotada paljudeks välimust puudutavateks koodideks — ideaalne kehakuju ja -suurus, *make-up*, juuksed, keha kaunistamine riiete ja aksessuaaridega. Meedia esitab neid aspekte, mis on meestele atraktiivsed ja seotud seksuaalse ihaldatavusega, samas kui teisi aspekte (keha moondumine seoses laste sünnitamisega, keha funktsionaalsed häired, haigused) ümbritseb vaikus (Macdonald 1995).

Meedial on oluline roll stereotüüpide tekkimises ja piiratud rollimudelite promoveerimises. Fiktsiooni (lavastatud saadete) puhul on täheldatud samuti tendentse, mis seletavad naiste kujutamise ühekülgust. Just meediafiktsioonides esinevad naised sageli stereotüüpsetes ametites või kodustes rollides (McQuail 1990: 193). Samas ei saa seda ühemõtteliselt meediale ette heita, sest fiktsiooni eesmärk ongi pakkuda inimesele vaheldust, distantseerida teda igapäevareaalsusest. Näiteks on Lääne meedias lavastatud saadetes üle esindatud kõrgema staatusega ametid, nagu juura, meditsiin, meelelahutustööstus, militaarvaldkond, mis samuti võib tingida kas meeste või naiste üleesindatust. On ka teada, et igasugune meediafiktsioon kannab süstemaatilisel edasi müüte ajaloost, tänapäeva ühiskonnast ja inimkäitumisest, eriti mis puudutab rahvust, kuritegevust, seksuaalsust, sõda (McQuail 1990: 140).

Kultuuriuuringute puhul on üldaktsepteeritud arusaam, et meedia vahendab paljusid arusaamu soost, mis moodustavad nn tervemõistuslikke arusaamu (*common sense*) selle kohta, missugused on naised/mehed, naiselikkuse ja mehelikkuse normatiivid mingis ühiskonnas (vt näiteks van Zoonen 1994). Nii aitab meedia säilida kultuurilistel stereotüüpidel.

Soostereotüüpide kontseptsiooni kasutatakse feministlikus meediaanalüüsis selleks, et kritiseerida kolmemõõtmelise reaalsuse redutseerimist ühemõõtmeliseks ja moonutatud pildiks. Tuginedes stereotüüpide kriitikale, kritiseeris varasem feministlik meediauurimus naiste trivialiseerimist meediatekstides ja sümbolset annihileerimist (Tuchman 1978: 79), seda, et naisi kujutatakse kas halvustavalt või ei kujutata üldse.

Stereotüübi kui meediaanalüüsi kriitilise tööriistaga on seotud mitu probleemi. Stereotüüpide kriitika eeldaks justkui, et meedia ideaal on kujutada reaalsust nii täpselt kui võimalik. M. Macdo-

nald leiab, et sel juhul kerkib küsimus: kelle versiooni reaalsusest meedia peaks esitama (Macdonald 1995)?

Kultuuriuuriija Stuart Halli mõte, et kommunikatsioonisüsteemid on läbilaskvad (*leaky*), et "vaidlustavat lugemist" (*negotiated reading*) esineb sageli, aitab seletada "ideoloogiliste truismide ja stereotüüpide pideva kordamise vajadust" (Hall; tsiteeritud McCrackeni 1993: 74 järgi). Naiste stereotüüpsed imagod teeb seega mõistetavaks katse kindlustada hõlpsasti arusaadavate semiootiliste süsteemide kaudu "eelistatud tähendused" (*preferred readings*). Peab siiski silmas pidama, et stereotüübid on ühise sotsiaalse praktika radikaalsed väljendused ja neil on sageli sotsiaalne ois, mis legitimeerib stereotüübi (s.t ühine kogemus, et "naised ongi sellised").

Üks peamistest naisi puudutavatest stereotüüpidest, mida meedia peale naiste kehalisuse reprodutseerib, on naiste tihe side privaatsfääriga. Et naised on traditsiooniliselt olnud seotud selle sfääri ja pereasjadega, konstrueeritakse ka naiselikkust meedia-kujutises peamiselt suhete kaudu teiste inimestega (mehed, lapsed, vanemad). Näiteks naiste portreteeringud *Eesti Ekspressi* "Persooni"-rubriigis fookustuvad sageli nende eraelul ega keskendu tavaliselt naiste tegevusele avalikkuses.

Reklaamiuuriija J. Williamson on väitnud, et Lääne ühiskonnas esindavad naised neid eluvaldkondi, mis asuvad näiliselt ajaloost väljaspool (isiklikud suhted, armastus ja seks), seega on nendest elu aspektidest saanud "naiste alad". Naised pakuvad "põgenemist" suure maailma probleemide eest (Williamson 1986).

Fookus privaatsfääril tähendab ka, et naiste portreed on kirjutatud pigem pehme/kollase ajakirjanduse võtmes kui kvaliteetajakirjanduse reeglite kohaselt, seda ka meinstriim-meedia väljaannetes (päevalehtedes). Williamsoni väitel on nn naiste alad samas ka "massikultuuri areniks", mis seletab hästi naisteede seose kollasusega. Naiste portreed on pigem meelelahutus (pehme, *soft*) kui tõsine (kõva, *hard*) materjal. Naiste kaudu jõuab privaatsfäär avalikkuse ette (vrd eespool kirjeldatud intimizeerumine). K. Nikunen on telesaadete analüüsi põhjal isegi märkinud, et naisi meedias võib nimetada meelelahutuseks, samal ajal kui mehed on meelelahutajad (Nikunen 1996).

M. Macdonald on samuti rõhutanud, et naiste kujutamine kultuuris on meeste fantaasiate varaait — naised on kas idealiseeritud kui jumalannad või kujutatud hirmsate mehi-hävitavate monstroomitena. Supermodellid, superstaarid, *femme fatale*'id, "hullud naised" erinevates variatsioonides konstrueerivad naiselikkuse saladust (Macdonald 1995). Võimsad naised esinevad meedias sageli demoniseerituna, nagu on näidanud Hillary Clintoni meedia-kujutise analüüs (Rhode 1995).

Eesti võimsate naiste puhul on demoniseerimist ette tulnud näiteks Liina Tõnissoni või kohtunik Helve Sargava portreedes *Eesti Ekspressi* "Persoonis". Liina Tõnisson on meediapildi järgi näiteks naine, keda noored mehed kardavad.

Nende fantaasiate tõttu, mis on arenenud naiselikkuse ümber kultuuris, on naiste meediakujutis sageli esitatud arhetüüpide kaudu: hoor, madonna, supernaine, *femme fatale*, patriarh jne. Arhetüüpide esinemine "Persoonis" oligi sagedasem naiste portreedes: üksikisiku kujutis taandati kujutises arhetüübile (näiteks Marju Lauristin, Liina Tõnisson, Punase Risti funktsionäär Riina Käbi kui patriarhid, kes tõmbavad võimuniite ja kellega kõik arvestavad).

Kui naised esindavad võimu (poliitikud), esitatakse neid sageli kui võimu tööriistu või juhuslikke järgijaid. "Persooni" portreedest meenub kõigepealt lugu praegusest välisministrist Kristiina Ojulandist, keda on esitatud kui reformierakonna dekoratiivset hääletoru, või Vilja Savisaar, keda kujutati Edgar Savisaarega seotud lindiskandaali tööriistana.

Varasemad uuringud on kinnitanud, et meespoliitikute kujutamisel on põhirõhk nende poliitilisel tegevusel ja kogemustel poliitikas, naiste puhul aga keskendutakse perekondlikule olukorrale ja välimusele, pöörates tähelepanu faktile, et nad on n a i s poliitikud. Kui naised astuvad välja oma tavapäraest rollidest ja hakkavad näiteks poliitikuks, illustreerib nende tegevuse kajastamine uudistes tahtmatust aksepteerida oodatud muustritest taganemist: meedia püüab sellistel puhkudel fookustuda selliste naiste traditsiooniliselt naiselikele tunnustele (*Images...* 1999). Näiteks "Persooni"-rubriigi naiste puhul esines keha, riietuse, välimuse ja hobide kirjeldusi ka tähtsatel positsioonidel olevate naiste portreedes. Samal ajal keskenduti tähtsate meeste portreedes põhiliselt nende tegevusele avalikus elus.

Naiste poliitiline võitlus on sageli taandatud isiklikule tasandile (Rhode 1995), näiteks võimendab meedia meelsasti avalikus elus mõjukate naiste konflikte. Kui kujutatakse poliitikute peresuhteid, siis naiste puhul näidatakse privaat- ja avaliku sfääri konkureerivaid nõudmisi problemaatilisena (*Images...* 1999). Meedias valitseb tendents kujutada naiste võimu töl sageli kui koduse läbikukkumise arvel saavutatut.

SCREENING GENDER — MEESTE JA NAISTE KUJUTAMINE EESTI TELEPILDIS

Eestis viidi Tartu Ülikooli üliõpilaste abil 2002. aasta kevadel läbi kolme kanali telepildi uuring soo aspektist (Ruuda, Ulf-sak 2002) vastavalt rahvusvahelise teleanalüüsi projekti *Screening Gender* (Sugu telepildis) allprojekti "Who speaks in television?" (Kes räägib teleekraanil?) metoodikale.³ Talvel 2003 korrati uuringut ETVs (Ruuda 2003). Kevadel lindistati ja kodeeriti 55 tundi saateid kõigilt kolmelt kanalilt: ETV, Kanal 2, TV 3 (neist ETV 33 tundi) ja 2003. a kordusuuringus 29 tundi saateid ETVst. Vastavalt projekti *Screening Gender* originaalmetoodika põhimõttele lindistati vaid Eestis toodetud originaalsaateid, argipäeviti vaid *prime-time*'i (19.00–23.00) ja nädalavahetusel terve päeva ulatuses. Materjal kodeeriti vastavalt originaalmetoodikale (kevadel kõik kolm kanalit, kokku 1235 sõna saanud inimest, neist ETVs 787 inimest, 2003. a kordusuuringus 679 inimest). Võrdluseks teiste maade andmetega on järgnevalt kasutatud vaid ETV materjali, sest mujal osalesid vaid avalik-õiguslikud kanalid.

Uurimuse tulemused näitavad, et 1235 inimesest, kes ekraanil sõna said, oli naised 33% ja mehed 67% (403 naist, 832 meest).

³*Screening Gender* on 1997–2000 viies Euroopa avalik-õiguslikus televisioonis (Soome YLE, Rootsi SVT, Norra NRK, Hollandi NOS, Saksa ZDF) läbi viidud telepildi analüüsi projekt. Selle allprojekt "Who speaks in television?" kujutab endast kontentanalüüsi naistest ja meestest, kes saavad teleekraanil sõna. Analüüsi kategooriateks on saate tüübid, teemad, esinejate funktsioonid, vanus, esinemise kestus jne. Projekti alusel on valmimas õppevahend, mida kasutatakse ajakirjanike ja ka meedia funktsionääride koolitamisel.

Avalik-õiguslikus ETVs oli naiste osakaal 2002. aasta kevadel pisut suurem: 34%, kuid kordusuuringus 2003. a oli see langedud 27%-ni.

Kui esialgu jätta kõrvale sõna saavate naiste hulga vähenemine telepildis aastail 2002–2003, võib tulemust pidada väga positiivseks. Sõna saavate naiste protsent on võrreldav Soome YLEga (36%) ja Rootsi SVTga (36%) (*Screening Gender* 2000: 4). Eesti telekraanil sõna saavate naiste arv ületas 2002. aasta kevadel ka projektis osalenud Euroopa viie maa keskmise (32%) ja isegi Hollandi ja Saksamaa näitaja (vastavalt 28% ja 29%).

Kordusuuring viidi läbi lähtudes hüpoteesist, et sõna saavate naiste hulk ETVs on seotud pigem meelelahutussaadete suhteliselt suurema mahuga võrreldes teiste avalik-õiguslike telekanalitega. Nimelt kadus 2002. aasta juulist ETVst reklaam ja otsepakkumised. Kordusuuringu ajaks 2003. aastal olid ära kadunud ka mitmed populaarsed meelelahutussaadet ning juurde tulnud dokumentaal-, informatsiooni-, laste- ning noortesaateid (Ruuda 2003).

Varasematest uuringutest on teada, et meelelahutussaadetes on naiste osakaal ekraanil üldiselt suur. Ka ETV meelelahutusprogrammides oli 2002. aasta kevadel sõna saanud naiste osakaal 39%, mis on võrreldav Euroopa keskmisega (36%). Huvitava kombel langes just meelelahutussaadetes naiste sõnasaamise protsent märgatavalt: 2003. aasta talvel oli see vaid 19. ETV ise liigitab meelelahutussaadete alla järgmised saated: “Terevisioon” (mida ei kodeeritud, sest see on argipäevahommikuti), “Pehmed ja karvased”, “Pealtnägija”, “Bingo Loto”, “Bläkkpoks”, “Pühapäevitaja”, “7 vaprat” ja “Teletaip”. “Pealtnägija” kodeeriti *Screening Gender*’i meetodi alusel kui infoosaade. Kui ta oleks kodeeritud kui meelelahutussaaade, oleks see ehk tõstnud naiste protsenti, kuid mitte märkimisväärselt (Ruuda 2003).

Sõna saavate naiste hulk on üllatavalt suur ETV dokumentaalsaadetes (56%), mis paistab esimesel pilgul märkimisväärne (Euroopa viie maa keskmine on 32%, Saksa ZDF 27%, Hollandi NOS 31%, YLE 45%). Selgus aga, et dokumentaalsaadete hulka oli kodeeritud ka ETV dokumentaalseep “Loomakliinik”, mis on isenesest täiesti võimalik liigitus. Loomadega tegelevad talitajad ja veterinaarid, kes ekraanil sõna said, tõstsid dokumentaalsaadetes sõna saavate naiste protsendi kõrgele. Kordus-

uurings 2003. aasta talvel oli naiste protsent langenud 42-ni, mis on seotud dokumentaalsaadete mitmekesisitumisega (võrreldes 2002. aastaga olid juurde on tulnud saated "112", "Ehh uhhu-duur", "Veere pääl", "Üks silmapilk"; Ruuda 2003).

Sõna saavate naiste hulk on suhteliselt suur veel draamasaadetes (telelavastused, seriaalid) — 35% (2003 — 39%), mis on samuti ootuspärane (Euroopa viie maa keskmine on 38%, SVT 39%, YLE 40%).

Kõige väiksem naiste osakaal ETV saadetest on spordiprogrammides (13%, 2003 — 15%; vrd SVT 14% ja YLE 16%), kuid Eesti Televisiooni ekraanil saab spordisaadetes ikkagi rohkem naisi sõna kui Euroopa viies kanalis keskmiselt (12%). Eesti protsent on suurem ka kui Hollandi NOSis (3) ja Saksa ZDFis (2). Sport on teatavasti üks maskuliinsemaid eluvaldkondi, eriti tippспорт, mida televisioon põhiliselt kajastab. Populaarsemad spordialad, kus liiguvad ka suuremad rahad, on jalgpall ja autosport, mis on meeste alad. Ka spordikommentaatorid on enamasti mehed. Eestis on praegu vaid üks tuntud naisspordikommentaator, samas kui näiteks Soome YLE ekraanil loevad spordi-uudiseid ja kommentaare sageli naised.

Rääkides teemadest ETV erinevates saadetes, võib öelda, et naised saavad kõige rohkem sõna inimsuhteid käsitlevates saadetes (67%, 2003 — 60%), mis on kõrgem kui viie Euroopa maa keskmine (49%). See naiste suur esindatus näitab ühtlasi, et mehed Eesti teleekraanil suhete teemal palju sõna ei võta (või pole vastavaid saateid). Naiste seotus privaatsfääriga (eraelu ja suhetega) ning asjatundlikkus inimsuhete alal on üks tuntumaid kultuurilisi stereotüüpe (vt eespool Haloneni ja Williamsoni väiteid).

Sõna saavaid mehi oli Eesti teleekraanil rohkem krimisaadetes (kolmes telekanalis on krimiteemal sõnasaavaid naisi kokku ainult 15%). ETVs sai krimiteemal 2002. aastal naisi sõna 11% ja 2003. aastal 22%, mis läheneb juba Euroopa viie maa keskmisele (25%). Kuritegevus on valdavalt meeste ala: 1998. aastal oli kuritegudes süüdistatavatest naisi vaid 9,5% (*Jagatud õigused*... 1999: 100); ka politsei- ja krimisaadete (ekraanil sõnasaavad) tegijad ning juhid on Eestis enamasti mehed.

Naisi on vähe ka teaduse ja tehnikaga seotud saadetes (12%), mis on poole vähem kui Euroopa viie kanali keskmine (23%). Loomulikult kajastab väike protsent teaduse ja tehnika vallas te-

gutsevate naiste suhteliselt väiksemat arvu, aga ka madalamat staatust. See number näitab hästi soolist stereotüüpi, et naiste sõna ei ole teaduse ja tehnika vallas nii veenev kui meeste oma. Ekspertarvamuste küsimisel valivad ajakirjanikud ekraanile tehnikast kõnelema pigem mehe kui naise, intuiitiivselt või teadlikult niimoodi sõnavõtu usutavust kindlustades. Teaduse ja tehnika valdkonnas peaks Eestis siiski nõukogude pärandina töötama palju naisi (nt naisinsenerid), kes millegipärast ei ole teleekraanil ekspertidena populaarsed. Üks põhjusi võib olla ka selles, et tehnika ja teaduse vallas tegutsevad naised on ise tagasihoidlikud ja loovutavad sõna oma söakamatele meeskolleegeidele ning selles madalas protsendis ei saa süüdistada vaid stereotüüpide kammitsas olevaid ajakirjanikke.

Projekti raames analüüsiti ka seda, missugustes funktsioonides on ekraanil sõna saavad naised. Ootuspäraselt said naised rohkem sõna kui teadustajad (79%). See näitaja on palju kõrgem kui teistes maades (keskmine 32%), v.a Saksa ZDF, kus naisi on teadustajana veelgi rohkem — 93%). Võrdluseks: SVTs on nais-teadustajaid vaid 22%. 2003. aasta uuringuks teadustajad ETV ekraanilt kadusid, mis omakorda seletab sõnasaavate naiste arvu vähenemist 2003. aastal võrreldes 2002. aastaga. Teadustamine on väga formaalne funktsioon, kuigi oluline, ja asetab suuri nõudmisi välimusele, mida peetakse samas naiste tugevaks küljeks.

Kõige väiksem naiste protsent ETVs oli debatijuhitud funktsioonis (19, 2003. aastal koguni 0, samal ajal kui Euroopa viie maa keskmine on 32%, YLE 44%, NRK 41%) ja uudistelugejate funktsioonis (19%, 2003 — 38%). Viimane väike protsent on kõnekas, sest teistes Euroopa maades on meeste ja naiste suhe uudistelugejana (ankruna) küllaltki tasakaalus (keskmine 54%, NRK 76%, NOS 58%) ja on arvata, et sellele on inimeste valikus eritählepanu pööratud. Uudiste institutsioon on teatavasti televisioonis üks prestiižikamaid, olles seotud ambitsiooniga anda vaatajale pilt sellest, mis tegelikult toimub, erinevalt näiteks meelelahutusest. Uudiste objektiivsuse tagajaks on traditsiooniliselt ikka peetud meeshäält ja -nägu. Naiste pääs televisiooni uudistelugejaks on maailmas mõne viimase aastakümne areng ning naine uudiseid lugemas (edastamas teateid tegelikkusest) polegi nii enesestmõistetav. Naistele uudistelugejana on esitatud ka erinõudmisi välimuse suhtes (pigem keskiga kui noorus, range riietus, mis

vähendab naise ekraanile ilmumiseiga seotud seksuaalseid konnotatsioone, vt Halonen 1999).

Vähe naisi debatijuhina ja uudistelugejana on Eesti naiste positsiooni suhtes kõnekas näitaja. Materjali lindistamise ajal oli ETVs kolm põhilist uudistelugejat, üks keskealine naine — Marite Kallasma, ning kaks temast nooremast meest: Aarne Rannamäe ja Indrek Treufeldt (2003. aastal Margus Saar). Marite Kallasma on staažikas teadustaja, keda inimesed on harjunud uskuma. Üsna ootuspärane on ka see, et ta on vanem kui tema meeskolleegid. Suvel 2002 ja 2003 luges ETV peauudiseid ka noorepoolne Kadri Hinrikus, kes puhkuseperioodi lõppedes naasis hommikuste uudiste vähenõudlikuma formaadi tegijaks. ETVle ühel seminaril projekti tulemusi tutvustades selgus diskussiooni käigus ka, et Kadri Hinrikusele on pakutud õhtuse uudisankru tööd, kuid ta on loobunud.

Sarnaselt Euroopa maadega saavad naised teleekraanil sõna pigem kui “tavalised inimesed”, aga mitte kui eksperdid või arvamustliidrid — 55% sõna saavatest tavalistest inimestest ETV ekraanil (2002) olid naised. “Tavalise inimese” esindamine meedias on naistele üsna tüüpiline roll ka teistes maades — Euroopa viie maa keskmine on 47%. Veel on tüüpiline sõna saav naine ETV ekraanil tõenäoliselt kategoorias “patsient” (naisi 50%) või ka “aktivist” (44%). Naiste protsent ohvrina on 35%, mis on samuti võrreldav Euroopa viie maa keskmisega (37%). Ekraanil sõna saavatest ekspertidest on naisi 22%, mis on võrreldav professionaalide keskmise protsendiga Euroopa viies telekanalis (20%). Samas aga näitab *Eesti inimarengu aruanne 2002*, et administraatoritest ja mäenedžeridest on naisi 35% ning spetsialistidest isegi 70% (*Inimarengu trendid... 2002*: 122). Naiste madal esindatus teleekraanil sõnasaajana annab tunnistust naisekspertide madalamast staatusest ühiskonnas ja ajakirjanduslikest valikutest, milles eelistatakse allikana mehi.

Üllatav on see, et 2002. aasta uuringus ainult 13% kõigi kolme telekanali ekraanil sõna saanud naistest olid poliitikud, samal ajal kui Eestis oli riigikogus sel ajal 18% naisi. Naiste kui poliitikute protsent ekraanil Euroopa viies kanalis keskmiselt on 28%. Tiina Raitviiru andmetel on naiste hulk Eesti parteides keskmiselt 42%, Eesti Ühendatud Rahvaparteis ja Eestimaa Rahvaliidus lihtliikmete hulgas koguni suurem kui meestel (Raitviir 2002: 126). Eri-

nevus reaalsuse ja meediakujutise vahel on ilmselt põhjustatud sellest, et naiste positsioon Eesti parteides on madal. Lisaks võivad naispoliitikute teleekraanile vähese ilmumise põhjuseks olla ka ajakirjanduslikud valikud — kellele annavad reporterid sõna, keda kasutavad allikana.

Kuigi järgneva kinnituseks pole ette näidata konkreetset uurin-
gut Eesti kohta, võib väita, et tipp-naispoliitikud pälvivad meedias suurt tähelepanu just oma erandlikkuse tõttu (erand normist, mis on poliitiku positsioonis maskuliinne, vt Halonen 1999).

Väga huvitav tulemus selgus ekraanil sõna saavate naiste va-
nust analüüsid. ETV ekraanil sõnasaajate kõige feminiseer-
runum vanusegrupp 2002. aasta uuringus oli 12–19-aastased: 74% selles vanuses sõnasaajaid oli naissoost. 2003. aastal oli samas 12–19-aastasi naisi ainult 6%, oluliselt vähenenud oli 20–34-aastaste vanusegrupp (vastavalt 35% ja 21%) ning kas-
vanud 35–49-aastaste grupp — 29% ja 46%. Üle 50-aastaste sõnasaanud naiste arv oli jäänud peaaegu samaks, vastavalt 20% 2002. aastal ja 21% 2003. aastal (Ruuda 2003: 43).

ETV alaealiste ja noorte tüdrukute esindatuse teleekraanil tõstis 2002. a kõrgeks saade “Laulukarussell”, mida näidati *prime-time*’i ajal ja kus ekraanil olid põhiliselt meigitud, täiskasvanute repertuaari esitavad noored tüdrukud.

Sõnasaajate vanuseline ja sooline jaotus näitab seda, et va-
nemate meeste positsioon Eestis on kõrgem kui vanemate naiste positsioon ning meedia võimendab seda erinevust veelgi. Mida vanem on ekraanil sõna saav inimene, seda tõenäolisemalt on ta meessoost.

Noorte tüdrukute väärtustamine teleekraanil on igal juhul seotud ajakirjanduslike valikutega. Noorte naiste näitamine teleekraanil viitab kindlasti sellele, et naiste puhul hinnatakse nende dekora-
tiivset ja meelelahutuslikku funktsiooni kõrgelt.

Keskmistes vanusegruppides on naiste ja meeste arv rohkem tasakaalus. Meedias kujutatavate naiste vanusega seotud tendentsid on sarnased ka teistes maades.

Huvitav on ka see, et teleekraanil rääkimisele kulutatud ajast saavad naised ETV ekraanil sõna vaid 20% (2003. aastal 21%). Seega, naisi saab ETV ekraanil sõna suhteliselt palju (2002 — 34% ja 2003 — 27%), aga nende sõnavõttud on väga lühikesed. Mehed saavad ekraanil palju pikemalt sõna. See on ilmselt tingi-

tud sellest, et rohkem mehi on tegevad saatejuhtidena, kommentaatoritena ja intervjuueeritavatena, samas kui naised saavad sõna vaid episoodides. Näiteks YLE ekraanil saavad naised kaks korda pikemalt sõna kui naised ETV ekraanil.

KOKKUVÕTTEKS

Kahtlemata on selline lihtne kontentanalüüs, "rääkivate peade lugemine" ühekülgne, sest ta ei arvesta sõna saavate tegelaste ekraanile ilmumise konteksti. Et aga Eestis pole televisioonitoodangut soo aspektist uuritud, annab käesolev meetodika võimaluse põgusaltki analüüsida, missugune on naiste ja meeste koht meie telekraanil ja kaudselt ka ühiskonnas. Lisaks sellele, et need numbrid peegeldavad mingil määral "reaalsust", naiste ja meeste rollijaotust igapäevaelus, mõjutavad naiste ja meeste ilmumist ekraanile ka lugematud ajakirjanduslikud valikud: millistes saadetes eelistatakse näidata ja küsitleda naisi ning millistes mehi või milliste saadete tegijana eelistatakse naisi ja milliste puhul mehi. Ajakirjanduslike valikute puhul lähtutakse Eestis sageli soolistest stereotüüpidest, mida sageli ei teadvustata, sest sooliselt tundlik (*gender-sensitive*) tegelikkuse (ka meediategelikkuse) analüüs Eestis on alles lapsekingades.

Originaalprojekti kaasa löönud avalik-õiguslikud telekanalid lähtusid selle projekti läbiviimisel auditooriumi huvidest (vt *Screening Gender* 2000). Et teleauditoorium on segmenteerunud ja üha rohkem diferentseeruv, tuleb vaatajate huvide paremaks rahuldamiseks lähtuda üha enam erinevate nišside huvidest, võtta kuulda näiteks seda, mida ootavad televisioonilt vanemad naised. Kas neid rahuldab, et nad ei saa telekraanil peaaegu üldse sõna, või kui saavad, siis põhiliselt ohvri või patsiendi rollis, kuigi nende hulgas on kindlasti palju oma ala tundjaid, ka poliitikutid? Või missuguseid rollimudeleid söötab eelkõige noorele, sotsialiseerumisjärgus auditooriumile ette telepilt, kus on väga vähe asjalikel teemadel sõna võtvaid naisi? Julgen väita, et Eestis toimuva võrdõiguslikkuse-teemalise debati viimiseks senisest mõistuspärasemasse vormi on eespool toodud lihtne meediaanalüüs siiski üks oluline samm.

Kirjandus

- Foucault, M. 1975/1984. Discipline and punish. — Rabinow, P. *The Foucault Reader*. London: Penguin Books
- Halonen, I. K. 1995. Suomenkielisten televisiouutisten nais- ja mieskuva. — Sana, E. (toim.) *Naiset, miehet ja uutiset*. (Yleisradion tasaarvotoimikunnan julkaisuja.) Helsinki: Yleisradio OY
- Halonen, I. K. 1999. *Matka journalismin sukupuolittumisen strategisille alueille*. Tampere: Tampereen Yliopisto
- Hall, S. (Ed.) 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage
- Hennoste, T. 2001. *Uudise käsiraamat*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Images of Women in the Media: Report on Existing Research in the European Union*. 1999. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities
- Inimarengu trendid ja poliitika kujundamine*. 2002. (Eesti inimarengu aruanne = Estonian human development report, 2002.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, Rahvusvaheliste ja Sotsiaal-uuringute Instituut
- Jagatud õigused ja vastutus: Sooline võrdõiguslikkus Eestis*. 1999. Koost. ja toim. M. Järve. Tallinn: Sotsiaalministeerium
- Kitsch, C. 1997. Changing theoretical perspectives on women's media images: The emergence of patterns in a new area of historical scholarship. — *Journalism and Media Studies Quarterly* (74), pp. 477–489
- Lauristin, M. 1996. Introduction: Women in Today's Estonia. — *Idäntutkimus*. The Finnish Review of East European Studies (3–4), pp. 8–11. Special Issue: Women and Transition: The Case of Estonia
- Macdonald, M. 1995. *Representing Women: Myths of Femininity in the Popular Media*. London: Edward Arnold
- McCracken, E. 1993. *Decoding Women's Magazines: From Mademoiselle to Ms. Houndmills*. Basingstoke: The Macmillan Press
- McQuail, D. 1990. *Mass Communication Theory: An Introduction*. Second Edition. London: Sage Publications
- Naised ja mehed Eestis: Women and Men In Estonia*. 2001. Tallinn: Statistikaamet
- Narusk, A. 1996. Gendered Outcomes of the Transition in Estonia. — *Idäntutkimus*. The Finnish Review of East European Studies (3–4), pp. 12–39. Special Issue: Women and Transition: The Case of Estonia

- Nikunen, K. 1996. Ruudun sukupuoli: kuuhunta pinnan alla. — Nikunen, K., Ruoho, I., Valaskivi, K. (Toim.). *Nainen viihtenä, mies viihdyttäjänä. Viihtykö katsoja?* Helsinki: Yleisradio OY
- Pilvre, B. 2000a. Taming the phantom of feminism: Perspectives on women's lives, equal rights and "women's issues" in Estonia. — *Private Views Re/Cognizing the Space in Estonian and British Contemporary Art*. London: Women's Art Library, pp. 60–70
- Pilvre, B. 2000b. Construction of gender in the cover-column Persoon in the Estonian weekly Eesti Ekspress. Master's thesis. Tallinn Pedagogical University
- Raitviir, T. 2002. Eesti naised poliitilise võimu juures. — *Ariadne Lõng*, nr 1–2, lk 124–148
- Rhode, D.L. 1995. Media images, feminist issues. — *Signs* (Spring), pp. 685–703
- Rubin, G. 1975. The traffic in women: Notes on the "political economy" of sex. — R.R. Reiter (Ed.), *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press, pp. 173–199
- Ruuda, M. 2003. Naiste ja meeste esinemine ETV omasaadetes aastatel 2002 ja 2003. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonnas. Tartu
- Ruuda, M., M. Ulf s a k 2002. Kes räägib televisioonis? Seminaritöö Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonnas. Tartu
- Schank, E. 2001. Naiste esinemine ajalehtede, televisiooni- ja raadiuudistes 1. veebruaril aastal 2000. Seminaritöö Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonnas. Tartu
- Screening Gender* 2000. YLE-NOS-SVT-DR-ZDF-NRK
- Spears, G., K. Seydegart, M. Gallagher 2000. Who makes the news? Global Media Monitoring Project 2000 (GMMP). <http://www.wacc.org.uk>
- Tuchman, G. 1978. The symbolic annihilation of women by the mass media. — Boyd-Barrett, O. and Newbold, C. (Eds.) *Approaches to Media: A Reader*. London: Arnold, pp. 406–419
- Ulf s a k, M. 2003. Naised ja mehed Eesti teleekraanil 2002. Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonnas. Tartu
- Võõr m a n n, R. 2000. Men and women on the labor market: wage ratios. — *Towards a Balanced Society. Women and Men in Estonia*. Tallinn: Ministry of Social Affairs of Estonia, United Nations Development Programme, pp. 46–53

- Williamson, J. 1986. Woman is an island: femininity and colonization. — Modleski, T. (Ed.) *Studies in Entertainment: Critical Approaches to Mass Culture*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 100–118
- Wolf, N. 1996. *Kauneuden myytti*. Helsinki: Kirjayhtymä OY
- Zoonen, L. van 1991. A tyranny of intimacy?: Women, femininity and television news. — Dahlgren, P., Sparks, C. (Eds.). *Communication and Citizenship: Journalism and the Public Sphere*. London: Routledge, pp. 217–235
- Zoonen, L. van 1994. *Feminist Media Studies*. London: Sage Publication

BARBI PILVRE (sünd. 1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja keele eriala 1987, kaitses magistrikraadi Tallinna Pedagoogikaülikoolis psühholoogia erialal 2000. aastal. Praegu ajalehe *Eesti Ekspress* kultuurilisa "Areen" juhataja, Tartu Ülikooli ajakirjanduse õppetooli lektor ning Tartu Ülikooli ja Tampere Ülikooli doktorant. Avaldanud esseekogumiku *Formaat: Valitud tekste klassivõitlusest ja naisküsimisest 1996–2002* (Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastuse AS, 2002). *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel "Johannes Aavik ja vaimulik kirjandus" (1990, nr 1, lk 48–63).

TENNO PENT SOOSTER

ARVUSTUS

SAMM VÄLISILMA POOLE

The Estonian Foreign Policy Yearbook 2003. Eesti välispoliitika aastaraamat. Editor/Toimetaja Andres Kasekamp. (The Estonian Foreign Policy Institute. SA Eesti Välispoliitika Instituut.) Tallinn: Varrak, 2003. 205 lk.

Danish Foreign Policy Yearbook 2003. Edited by Per Carlsen and Hans Mouritzen. Copenhagen: Danish Institute for International Studies, 2003. 219 pp.

Eestlase välispoliitiline mõtlemine on suurelt jaolt ikka ajakirjanduslik olnud. Algaski see ju ajakirjandusest: *Tarto maa rahwa Näddali-Leht* (1806) tänapäevases mõttes enamasti välisinfost koos seisiski, see oli siseinfo suhtes valdavas ülekaalus. Ent seejuures pole see välispoliitiline info nagu mõtegi mitte eriti originaalne olnud. 20. sajandi alul kirjutas Eduard Vilde oma rahvusvahelisi ülevaateid *Tallinna Teatajas Berliner Tageblatt*'i järgi ning Jakob Ilves *Postimehes Frankfurter Zeitung*'i põhjal.

Kuidas oli lugu esimese iseseisvuse ajal, ei julge praegu öelda. Tundub, nagu oleksid siis ajalehtede välispoliitilised kommentaarid ja seisukohavõtud olnud iseseisvamad kui enne ja pärast seda. Kuid nii üksnes tundub. Ajaloo-osakonna õppejõuna püüdsin 1980. aastate lõpul lasta eestiaegset ajakirjandust uurida diplomitöodes. Tol ajal sai juba pisut vabamalt hakata kavandama, mida ja kuidas teha — teadusraamatukogude erifondi juba pääses, arhiivide omasse veel mitte —, kuid siis läks lugu täitsa vabaks ja arhiivide avanedes tekkisid teistsugusedki uurimisvõimalused. "Nõukogude" ajal viksisid väliskommentaatorid tavapäraselt oma nime alla ümber APNilt (üks tollaseid riiklikke infoagentuure) sissetulnud ülevaateid; julgemad või jultunumad kasutasid ka lääneriikide kommunistlike parteide häälekandjaid (niipalju kui neid kätte juhtus ja keelt vallati) või tegid isegi *National Geographic*'ust vabu tõlkeid.

Teoks ei õnnestunud teha ka *Välispanoraami* loojate kava, mis seisnes selles, et kui esialgu on tõlgetega saavutatud Moskvalt luba sellise väljaande pidevaks üllitamiseks, siis edaspidi hakata nende kaante vahel avaldama ka Eesti autorite originaalartikleid. 1970. aastail kulgenud pidev vaikne kraanide kinnikeeramine ei andnud selleks võimalust. Ent kui võrrelda "panoraami" ühe teise liiduvabariigi loomult analoogilise kogumikuga, kus autoriteks olid omad, siis saab järeldus olla üksnes üks – *Välispanoraam* oli parem kui see pläga, mida seal ise propagandistlikult paberile tuli panna, et usaldust teenida. Tänu koostajate kohusetundlikkusele parimas mõttes ja motiveeritusele koondati *Välispanoraami* nii palju, kui jõud lubas, venekeelsete materjalide paremikki. Ühtlasi olid "panoraamid" ka koht, kus publitseeriti rahvusvahelisi dokumente, nii et huviline sai mulje, missugused need on. Võimalus, mis alates 1980. aastate lõpust eesti keeles puudub.

See-eest avardusid aga just siis mahakirjutamise võimalused juha Lääne allikatest, sest ideoloogilised tabud kadusid ja virtuaalmaalilm jõudis ka meieni. Ühtlasi hakkas kujunema oma originaalsete rahvusvahelistest suhetest ja välispoliitikast kirjutavate autorite seltskond. Niipalju lühidalt ajakirjanduslikust vormist Eesti välispoliitilises mõtlemises. Seda esitaks.

On siiski veel teine, kolmas ja neljas vorm. Teiseks on eesti keeles või ka võõrkeeltes Eestis endas publitseeritud ja eestlaste kirjutatud rahvusvaheliste suhete ja välispoliitikaalased artiklid. Nende häda on laialipilatus mitmesuguste, enamasti üldsegi mitte välispoliitilise iseloomuga, vaid nt ajaloo- ja majandusalaste, politoloogiliste jne ajakirjade, perioodiliste või aperiodiliste kogumike vms lehekülgedele.

Kolmanda vormi moodustavad välismaal mitmesugustes koolides õppinud või õppivate eestlaste tööd, mis on valminud nende koolide egiidi all — enamasti seminari- ja lõputööd, aga on ka magistri- ja doktoritöid, mis käsitlevad Eesti välispoliitikat, tema rahvusvahelist seisundit ja välissuhteid, nende ajalugu. See on valdkond, millest meil on kõige vähem aimu. Olen kindel, et seegi, mida mina tehtust tean, on vaid osake, igal juhul mitte see suurem osa nõnda maailmas paberile jõudnud loominguist. Kuid ka see osake on üsna huvitav. Ainult et Eestil on sellest üsna vähe kasu. Kui, siis ainult nõnda hariduse saanud noorte inimeste näol, kes koju tagasi pöörduvad. Tegelikult võiks öelda, et see on vorm, mille kaudu eestlaste endi puhtsüdamliku abiga on meid väljastpoolt uuritud. Seda võiks nimetada ka legaalseks luureks. Loomulikult oleme sellise töö kaudu ennast ka välismaailmale tutvustada saanud. Kuid see on väike lohusus.

Neljas vorm teenib sama eesmärki, ainult legaalsemal ja avalikumal moel. Selleks on rahvusvahelistes võõrkeelsetes, indekseeritud ajakir-

jades ilmunud ja ilmuvad eestlaste uurimusartiklid, mis ühteaegu on osa ka Eesti välispoliitilisest mõtlemisest; mis ka selgitavad ja seletavad välismaailmale Eestit ja ühtlasi reklaamivad meie teadust. See alles tuleb.

Olukord on seega kaootiline, võib-olla kaootilisemgi, kui taasiseseisvumise esimese kümnendi vältel tekkinud mitmesuguste rahvusvahelisi suhteid või välispoliitikat õpetada või ka uurida püüdnud asutuste valdas, millest olen juba mujal kirjutanud. Kaootilisus on hea selle poolest, et see võimaldab ja väljendab mõttevabadust, halb selle poolest, et see tähendab jõudude ja ressursside raiskamist.

See, mis on võimalik Ühendriikides, kus on üle 200 rahvusvahelisi suhteid ja välispoliitikat uurivat teadusasutust (seega iga 1–1,5 miljoni inimese kohta üks), pole mõttekas pooleteisemiljonilise elanikkonnaga riigis. Kui võimalik, püüaksin võtta eeskujuks Islandi ja sõita kohe sinna vaatama, kuidas nemad toimetavad, et nende eeskujul Eesti vastav võrgustikku üles ehitama hakata. Nimelt Reykjavíki Ülikoolis rahvusvahelisi suhteid küll ei õpetata, kuid on mingi nendega tegelev keskus. Üks iseseisev riik ei saa selleta läbi. Arvan, et selline keskus koordineerib mingil määral islandlaste õppimist selles vallas mujal ja aitab saada ülevaadet sellest, mida mujal tehakse. Eeskujuna oleksid meie jaoks olulised ka Rootsi, Soome ja Taani, kuigi nemadki on meie jaoks suured.

Kui uskuda ameeriklast James G. McGanni, et välispoliitilised mõttekeskused saavad eksisteerida üksnes riikides, kus on väiksemgi mõtte- ja sõnavabadus ning kus elab vähemalt kaks miljonit inimest, siis oleme võib-olla isegi ületamatugi raskuse ees. Esimene tingimus — mõtte- ja sõnavabadus — on Eestis küll täiesti olemas, kuid teise saavutamine võtab kindlasti veel omajagu aega ja selle poolt loodud mõte poleks siis enam nii väga ürgeestlaslik, olen ma irooniline (aga mis puutub kaasaega, siis pole võimatu, et mõlemad nimetatud tingimused — piiritu mõtte- ja sõnavabadus ning pooleteisemiljoniline elanikkond — on põhjuseks, et mõnikord võib rahvusvaheliste suhete ja välispoliitika vallas ajakirjandusest lugeda ja meediast kuulda igasugust lootust röövivaid lolle mõtteid).

Eesti välispoliitilisest mõttest läbi aegade seega esialgu loengukurust tõepoolest veel kokku ei sea. Kui, siis ehk paaritatult ja rikastatult historiograafiaga, kuid see pole päris see. Ent selleta tõelist iseseisvust ette ei kujuta. Valgevene rahvuslikust identiteedist kirjutades on selle nõrkust iseloomustatud tõigaga, et esimene rahvusvaheliste suhete õppe-ool rajati Minskis 1992. aastal. Eestis tekkis see *anno* 1995. Ent lõpp kurvale mõtiskelule ja keerakem päikesepaistelisele leheküljle.

Ses suhtes kujutab üllitatud aastaraamat endast teatud etappi, mingit kokkuvõtet ja ehk ka uue etapi algust. Kaante vahele on koondatud

üheksa tööd kümnelt autorilt. Neist kümnest on kaheksa eestlased ning välis- ja eestimaalasi kumbagi üks. Kaheksast eestlasest kaks töötavad või õpivad praegu väljaspool Eestit, Merje Kuus Briti Columbia Ülikoolis ja Kristi Raik Soome Välispoliitika Instituudis. Välisautoritest esindab Mel Huang Konfliktuuringute Keskust Sandhurstis Suurbritannias ja meie kaasmaalane Alexander Astrov Kesk-Euroopa Ülikooli. Üheksast artiklist neli on inglise keeles. Ülejäänud kuuest autorist on neli nii või teisiti seotud Tartu Ülikooliga, üks Eesti Diplomaatide Kooliga ja üks on Toomas Hendrik Ilves.

Merje Kuus käsitleb julgeoleku übermõtestamist regionaalse koostöö kontekstis, Tiiu Pohl maailmaga muganduva Venemaa suhteid Eestiga, Eiki Berg ja Saima Oras esimest kümnet aastat Eesti-Vene piiriläbirääkimistes, Mel Huang Eesti liikumist NATO-liikmesuse suunas, Aap Neljas USA välispoliitiliste hojakute muutumist 21. sajandi alul, Alexander Astrov küsib provokatsiooniliselt, kas Eesti vajabki oma välispoliitikat, Viljar Veebel vaatleb Eestit Euroopa Liidu tulevikudebatis, Kristi Raik Eesti positsiooni Euroopa Liidu välis-, julgeoleku ja kaitsepoliitikas ning Toomas Hendrik Ilves "Suurt Laienemist ja Suurt Euroopa Müüri". Ülekaalus seega kallak ajalukku ehk tagasivaated, mis hetkel kindlasti loomulikum kui miski muu.

Soliidne kõide on sellisele teosele kindlasti plussiks. Ehk vähenданuks odavam kõide küll väljaandmiskulusid, kuid rahvaraamatuna poleks sellisel üllitisel mõtetki. Sellest peaks saama vundament. Seda enam, et kõide on just selline, mis lubab teosest kergesti teha vajalikke koopiaid ilma, et raamat sealjuures laguneks. Asjaolu, mis kseroksite ajastul vägagi tähtis. Seega on välisministeeriumi poolt 1996. aastast saati üllitatud sari, mis annab ülevaate ministeeriumi tööst ja mida riskin samuti aastaraamatuks nimetada (klassifikatsioon, mille see siiski alles III aastatuhandel endale ise on omistanud), saanud tubli lisanduse.

Mis võiks saada edasi?

Esiteks — tuleb igal juhul jätkata. Kas just iga hinna eest, aga võimaluse piires kindlasti. Võimalikke autoreid juba jätkub ja tuleb kindlasti üksnes juurde.

Teiseks — missugusena jätkata? Siin on põhjus, miks võtsin julguse arvustada ühtlasi ka EVI üllitise Taani analoogi, Taani Rahvusvaheliste Uuringute Instituudi värsket aastaraamatut. Ehkki meie võimalustega võrreldes on Taani gigant. Selle tänavune aastaraamat koosneb viiest alajaotusest ehk peatükist (*chapter*). Esimese moodustavad viis artiklit, teise valik dokumente, kolmanda — Taani välispoliitika numbrites, neljanda — arvamusküsitlused, ja viies on valikuline nimekiri inglise, saksa ja prantsuse keeles ilmunud teaduslikest töödest (raamatud, artiklid ja peatükid), mis käsitleb Taani välispoliitika tähtsamaid elemen-

te (22 nimetust). Varem (2001) on aastaraamatus olnud ka peatükk Taani välispoliitika kroonikast (seda aastal 2000).

Üks artikkel käsitleb rahvusvahelist olukorda ja Taani välispoliitikat 2002. aastal, teine Taani julgeolekupoliitikat pärast 11. septembrit, küsides, kas Taani on strateegiline tegija, kolmas hindab Taani tegevust Euroopa Liidu eesistujamaana, neljas analüüsib Taani arenguabi ja viies muutuvat suveräänsust Põhja-Atlandi maailmas. Kõik artiklid (kui esimene välja arvata) on varustatud ühtlustatud viiteparaadiga joone all ja rikkalike kasutatud kirjanduse nimekirjadega artikli lõpus.

Iga asi võib olla õpetlik vähemalt kahes mõttes. Esiteks, kuidas teha, ja teiseks, kuidas mitte teha. Taanlaste pealkirjas aastanumbrit 2003 sisaldav aastaraamat sisaldab andmeid loomulikult 2002. aasta kohta. Võib teha nii ja teisiti, maailmas on tehtud mõlemat moodi. Ent arukam olnuks pealkirjastada 2002 nagu eesti kultuuris näiteks *Välispanoraami* puhul juba ongi tehtud. Ja mitte üksnes seepärast, et nii on olnud, vaid ka seepärast, et see lihtsustab edaspidist kasutamist. Jooksva aastal on kõik selge — loomulikult ei saa 2003. aasta numbrit kandev üllitis veel sisaldada andmeid selle aasta kohta. Ent uurides midagi näiteks aastast 1993 on kõigepealt vaja teada saada, missugune on kasutatava sarja stiil, ja enamasti selgub see katse-eksituse meetodil. Mitte iga välismaine eeskuju pole kohe targem ja jäljendamisvääriline. Mis puutub aga aastaraamatute köitesse, siis on pluss kindlasti Eesti poolel, seda põhjusel, mida juba nimetasin.

Kolmandaks — jätkata tervikuna ingliskeelsena nagu Taani aastaraamat. Selline aastaraamat on ja olgu eeskätt ikkagi meie sõnum välismaailmale. Pole meie süü, et kõige selgemalt jõuab see sõnum sinna kohale inglise keeles.

Neljandaks — muutuda eelretsenseeritavaks. See tõstaks taset ja huvitaks osa autoreid võib-olla rohkemgi kui raha. Retsenseeritavana nii Eesti kui välisteadlaste poolt aitaks see laiendada ka teadlastevahelist koostööd nii Eestis endas kui rahvusvahelisel tasandil. Pakkudes seejuures avaldamis- ja kaastöövõimalusi ka riiklikes asutustes töötavatele spetsialistidele, kuid selles väljaandes juba sõltumatute uurijatena üksnes isiklike mõtteid ja seisukohti väljendades.

Viiendaks — anda välja teemanumbreid. Kui mitte alati, siis vähemalt aeg-ajalt. See võimaldaks kujundada vastavat uurimistööd Eestis üldse ja seda suundades, mida tulevik näib nõudvat. Teemad võiksid olla nii mingile probleemile keskenduvad kui ka regionaalsed. Lisaks julgeolekule, suveräänsusele jne Põhjala, Kesk- ja Ida-Euroopa, Venemaa, Ida-Aasia, mida tingivad Eesti esmased huvid (rääkimata Baltikumist ja eurointegratsioonist). Juba praegu vajaks Eesti asjatundjaid ka Euroopa Liidu lõunadimensiooni suhtes.

Kuuendaks — selline tööstiil võimaldaks aastaraamatul (ja selle kaudu Eesti Välispoliitika Instituudil) olla mingi organiseeriv ja koordineeriv alge kõigi seni tekkinud asutuste võrgus, seejuures midagi lõhkumata ja taas uut looma hakkamata.

Seitsmendaks — mis ja kuidas jõuaks sellisest väljaandest või aastaraamatust eestlaseni, kes võõrkeelt ei oska? Eeskätt taas ajakirjanduse kaudu nagu seni. Nii mõnigi probleem või probleemi osa vääriks enne aastaraamatusse jõudmist läbikirjutamist või tutvustamist eestlasele endalegi, kas tavapressis või ka kvaliteetajakirjanduses. Viimases võib mõnda artiklit eestindada (mitte üksnes tõlkida), ja loomulikult tuleks aastaraamatut tutvustada ja retsenseerida. Ja miks mitte mõelda selle alusel ka mingi uuendatud “välispanoraami” üllitamist? Katseid sellist koostada on juba olnud, ja rohkem kui üks. Seni on need mitmesugustel põhjustel ikka liiva jooksnud.

Erakordsed olud (poolteist miljonit inimest) nõuavad ekstraordinaarseid lahendusi. Vabadus ei välista organiseerimist ja protsesside juhtimist. Saamatuse õigustamisel liberalismiga pole muud tulemust kui niigi ebapiisavate ressursside rumal killustamine.

Kaido Jaanson

ABSTRACTS

PAAVO PALK. Jakob Heinrich von Lilienfeld — unifier of Europe from Pöltsamaa

The first proponent of a unified Europe in Estonia and Tsarist Russia was Jakob Heinrich von Lilienfeld (1716–1785) from the small town of Pöltsamaa with his work The New Structure of State (1767).

Lilienfeld proposed creating a union of European states, which should guarantee eternal and irreversible peace. Lilienfeld attempted to combine private, public and international law. His ideas were clearly influenced by the so-called great plan of the French king Henri IV to create a general assembly where small countries would have two and large ones four representatives. In Lilienfeld's version, instead of a general assembly, states, depending on their size, should be subject to a tribunal (court of arbitration). If any European country ignores the tribunal's resolutions, it will be brought under graduated pressure: first a warning, then breach of diplomatic relations, deprivation of the right to decide and, finally, military invasion. In Lilienfeld's opinion, the appropriate location for the tribunal could be Germany in the middle of Europe; its working language should be French. In Lilienfeld's words, the tribunal should avoid interfering in the states' internal affairs, although he left the tribunal the right to make recommendations for improving their internal situation. The states were not allowed to have armies larger than the agreed size and had to provide a fixed number of men for an order of knighthood established by the tribunal, where they would serve for five years. After the achievement of platonic happiness in Europe, the army would be needed against non-Christians. (Edit.)

COUNT HERMANN KEYSERLING. Philosopher's Travel Diary: (Excerpts)

In the introduction to his voluminous travel diary, Count Keyserling explains the reasons that took him from the isolation of Raikküla village in West Estonia to the wide world. There

is nothing to learn from Europe any more. To escape its geographical and mental "cage" and understand the essence of life, a round-the-world voyage seems an appropriate method to him.

Keyserling does not seek entertainment, scenic beauty, education or cultural enrichment. Rather, the voyage should help him to find himself. Still, he travels as a philosopher, a metaphysic who is interested in the essence beyond the appearance of phenomena. Like Proteus, who is able to identify with arbitrary phenomena, he wants to change himself in accordance with cultural forms. The necessary mental attitude for this is unconditional openness to the world, cosmopathy, empathy. The result should be the withdrawal of Keyserling's own personality with his biography, philosophy and prejudices — all the "crystallized" aspects of his personality.

In the same chapter Keyserling describes the thoughts on his return and finds that the motifs that influenced him before the journey are no more valid. He acknowledges that his essence has remained the same, and he feels no more need for metamorphoses. The more deeply he became rooted in his freedom, the clearer it became to him that nothing offered stronger resistance to it than the striving to be different; moreover, the cognition of essential freedom correlates with the feeling that everything created forms a whole. He still acknowledges that as a metaphysical being he is the creator of his own self, but in a way similar to a bodhisattva who says 'yes' to the world no matter how cruel it is because he feels unity with it and cannot be at rest before everyone in everything reflects the deity. (Edit.)

UTE GAHLINGS. The journey to oneself: An introduction to Philosopher's Travel Diary

The author describes Hermann Keyserling's journey of self-discovery around the world and interprets Philosopher's Travel Diary, published in 1918, which brought Keyserling his first great success in Germany.

Keyserling's travel diary is not a systematic theoretical treatise, although it does not have much in common with a traditional travelogue either. His descriptions of experiences, theoretical reflections, comparative criticism of religion and culture, notes on people, nature and art include many literary

elements. The book should be read as a novel, and its popularity among the public in the 1920s can be explained by its topicality and its free poetic style.

The resulting philosophy of thought and culture is, despite all the stylistic diversity, clearly recognizable. It centres on the teaching about the idea and expression and an understanding of life as metaphysical reality. What we keep encountering as a cultural form in different shapes is the expression of the human ability to create mental images or symbols for the metaphysical.

The idea means something spiritual, irretraceable, something that can be neither proved nor demonstrated or negated. The idea is metaphysical reality; expression is its material embodiment. Still, the idea is not the prototype [Urbild] and expression its copy [Abbild]. The idea should be viewed in relation to its interpreter, who, through a creative act, spontaneously grasps the essence of spiritual understanding. For Keyserling shaping and understanding of ideas is the basic spiritual phenomenon.

What Keyserling considers important in his travel diary is the essence of different forms existing on the Earth, i.e. interpretation of the correlation between the idea and its expression using a concrete example. Keyserling does not attempt to fulfil the central task of the philosopher — to grasp the idea — by analysing the correlation between the idea and its expression in a theoretical, systematizing way. Instead, he attempts to mediate the “practically achievable states of consciousness”.

The round-the-world journey, first of all encounters with Asian “cultures of existence” as contrasted to European and North American “cultures of know-how”, changed Keyserling’s character, writings and mission in life. The result is a philosophy of ideas and culture oriented to personal experience and understanding, analysis of problems of the East and the West and the topical crisis of the Western man, his decades-long activity to achieve understanding between cultures and foundation of the “School of Wisdom”. (Edit.)

MORITZ SCHLICK. **The turning point in philosophy**

The roads leading to the turning point have their beginning in logic. Their beginning was faintly perceived by Leibniz; essential trailblazers were Gottlob Frege and Bertrand Russell, but the first to reach the crucial turning point was Ludwig Wittgenstein with his Tractatus Logico-Philosophicus (1922).

The great turn does not arise from the method but from understanding of the essence of logic itself. The road to clarity starts from the fact that all knowledge is expression or representation. Namely, it expresses the cognized situation, and this can happen in several ways, in any language and in any arbitrary sign system, but all these forms of representation must have something in common if they express the same knowledge, and what is common is their logical form.

The study of humans' "cognitive abilities" in these aspects that cannot be taken over by psychology is replaced by the interpretation of the nature of expression and representation — i.e. of any possible "language". The problem of "validity and limits of cognition" loses its importance. Everything that can be expressed is cognizable, and one can express everything about which thoughtful questions can be posed. Thus, there is no other way to verify and confirm truths than observation and empirical studies. Each science (and not the way how it is humanly obtained) is a system of knowledge, i.e. a system of truthful sentences of experience; and all the sciences combined, including statements of everyday life, form the one and only system of knowledge; there are no additional "philosophical" truths, as philosophy is neither a system of sentences nor a science. Philosophy is not seen now as a system of knowledge but of actions; philosophy is namely the action in the course of which the meaning of statements is determined or discovered. Philosophy explains sentences; science verifies them. The latter deals with the truthfulness of statements; the former, however, with what these statements actually mean.

Thus, metaphysics collapses and not because (as Kant thought) the human reason is not capable of carrying out its task, but because this task simply does not exist. If it has been discovered that the question has not been posed correctly, the history of metaphysical discussions immediately becomes understandable. (Edit.)

RUDOLF CARNAP. The elimination of metaphysics through the logical analysis of language

Thanks to the development of modern logic, it is possible to give a new and clearer answer to the question whether metaphysics is valid or justified. The studies in "applied logic" or "theory of knowledge" aimed at clarifying, by means of logical analysis, the cognitive content of sentences used in science and the meaning of words ("concepts") contained in these sentences, produce both a positive and a negative result. The positive result is achieved in the area of empirical science by explaining particular concepts of certain fields of science and revealing formal-logical and epistemological relations between them. In the area of metaphysics (including all philosophy of value and normative theory) logical analysis gives the negative result that the so-called sentences of this field are completely meaningless. This leads to such a radical overthrow of metaphysics that would not have been possible from earlier antimetaphysical viewpoints.

The so-called sentences of metaphysics are meaningless in the strictest sense of the word. In the strict sense, a sequence of words is meaningless if it does not form any sentence in the given language. At first glance, such a sequence of words may look like a sentence; in such a case we call it a pseudosentence. Logical analysis reveals that the alleged sentences of metaphysics are pseudosentences.

Language consists of lexis and syntax, i.e. a multitude of words that have a meaning and rules for forming sentences; these rules show how sentences can be formed from different kinds of words. Accordingly, there are two kinds of pseudosentences: either they contain words that are erroneously believed to have a meaning, or, although the words making up a sentence are meaningful, they have been put together in a non-syntactic way, so that the result is not a meaningful sentence. The author provides examples showing that metaphysics includes both kinds of pseudosentences. Later he studies substantiations to the viewpoint that all metaphysics consists only of such pseudosentences. (Edit.)

OTTO NEURATH. Protocol sentences

In the interests of scientific research, the wording in the language of unified science is becoming more and more specified. No term of unified science, however, is free of inexactness as all the terms can be reduced to terms characteristic of protocol sentences, which, in Neurath's opinion, are inexact.

Thus, disagreeing with Carnap about protocol sentences, Neurath makes his own suggestions.

We have been originally given our historical common language with many inexact, unanalysed terms. When we start to cleanse this common language of its metaphysical parts, we reach the physicalistic common language. At that, a list of forbidden words may prove useful.

In addition, there exists the physicalistic language of advanced science, which we may shape from its beginning as free of metaphysics. We use it only in certain sciences, for parts of these sciences.

If we want to create unified science of our era, we should unite the terms of common language and advanced scientific language as in practice the terms of both languages overlap. Some terms can be used only in the common language, while others occur only in the advanced scientific language, and, finally, there are terms that appear in both of them. In the scientific treatment concerning the realm of unified science only a "jargon" can be used that contains terms from both languages.

Even when applying the strictest scientific principles, we can use only a "universal jargon" in unified science. As there is no agreement yet what it should be like, each scholar confronted by such a problem has to use the universal jargon for which he usually has to create a few new terms. (Edit.)

VAHUR LAIAPEA. On deaf children, their languages, learning and teaching of languages

In the article written in 1994, the author discusses two paradigms of thought that have influenced the education models of deaf children throughout times.

Deaf children have usually been regarded as patients whose rehabilitation and integration into society depend on medical, audiological and speech therapeutic help that health institutions and special educational establishments are able to offer.

In this paradigm, the measure of the “patient’s” success or failure is the standard of pronunciation and lip-reading skills. At that, it is forgotten that speech includes much more than pronunciation skills, and deaf children who are not able to acquire spoken language quickly and well can, without hindrance, acquire sign language at a level corresponding to their age. The simple fact is forgotten that people who do not acquire their first language (no matter whether a spoken or a sign language) at the age determined by nature are never able to fully acquire any language.

By contrast, the linguistic-cultural way of thought emphasises that the sign language also has a right to life in deaf children’s education. It views the sign language as the (potential) first language of the deaf child, after the acquisition of which it is easier to start the conscious long-term learning of the second language — the spoken language. (Auth.)

**MERILI METSVAHI. “And there was a large snake. . .”:
St. George’s legend in the mental universe of a Setu woman,
Ksenja Määrsepp**

The article analyses five texts of the legend about St. George that have been recorded on audiotape from a 90-year-old woman, Ksenja Määrsepp, who belongs to the Setu ethnic group residing on the border area between South-East Estonia and Russia. The stories have been recorded at five different sessions in 2001 and 2002. Ksenja Määrsepp was born in the village of Kuurakõstõ with a mixed Setu-Russian population. At present the village is under Russian administration. In the 1950s she moved to the town of Petseri, where she lived until 1995, when she moved to Tartu to live with her daughter.

The article discusses the reasons for extensive variation in legend texts. As one of the reasons for variability lies in the circumstances resulting from the concrete situation of narration, an overview is given of the textual surroundings of the legend at each narration session. As for the reasons related to memory processes, only the role of visual imagination is discussed in detail because a significant role in telling the legend belongs to the memories of having seen the icons of St. George in the churches of Setumaa and the stagecoach exhibited at Petseri monastery.

One of the reasons for great variability is that between the first and the last narration session the legend has changed its

place in the narrator's mental universe. If at the first time of narration Ksenja Müürsepp claims that it is a true story, then at the last time she doubts the ontology of the events of the legend. The changed place of the legend in Ksenja's mental universe is revealed by the choice of different narration strategies by the narrator and her comment on the genre of the story. If with each consecutive narration session the description of the plot becomes shorter, the number of positive epithets used to characterize St. George increases. This way, Ksenja tries to avoid the devaluation of St. George, which doubting in the ontology of events might otherwise cause.

The article reveals that an essential role in the interpretation of Ksenja's personal life belongs to St. George, not to the legend how he kills the dragon. Ksenja never started telling the legend herself but did it only after concrete questions by the interviewer. It is possible that before folklorists' visits and the folkloristic experiment arranged by them there had never been a situation in Ksenja's life where she should have verbalized the story of killing the dragon and presented it to someone. On the contrary, the story based on personal experience how St. George's intervention cured her of an illness was told by Ksenja of her own accord. This shows that semantic knowledge about St. George enabled Ksenja to interpret concrete situations of her own life. Such an interpretation and the accompanying emotional charge helped her to preserve life events in her episodic memory, which, in its turn, favoured the preservation of semantic knowledge about St. George. By emphasizing the connection between episodic and semantic knowledge the article arrives at the conclusion that narratives play a significant role in shaping a person's identity. (Auth.)

Winter Academy

Winter Academy was the first environmental protection and regional planning conference of students of the Estonian Agricultural University, the University of Tartu and Tallinn Technical University. Its aim was to give the students an opportunity to present their research papers to a wider and more diverse audience.

From among the articles sent to the contest, a selection is published in Akadeemia.

MATS MERISTE, KALLE KIRSIMÄE. Winter Academy. Development of the Kasari River delta and land rise in Matsalu Bay: Human impact or natural process?

The paper presents a preliminary overview of land rise in Matsalu Bay and the delta of the Kasari River with regard to the peculiarities of the geological development of the region and analyses its possible reasons.

The territory of the Matsalu Nature Reserve has been an area of active ecological changes throughout the past 4000 years when the region has gradually become part of mainland. Progressive land rise has caused changes in the structure of unstable wetland communities, birds' nesting sites and areas where they pause for rest during migration. Until now, the main cause for these undesirable processes has been believed to be human activity — dredging in the early 20th century and intensive eutrophication of the bay because of agricultural pollution. Preliminary research results also refer to the significance of natural processes. An essential role in land rise in the Matsalu Bay region belongs to neotectonic processes in North-West Estonia, which, as preliminary assessments show, have shifted the coastline 0.7–2 km towards the west within the last one hundred years. (Edit.)

EDGAR SEPP, JÜRI ROOSAARE. Winter Academy. Cell automaton, Markov chains and modelling of land use

The paper studies modelling of land use by CA-Markov model, which has been constructed by uniting the cell automaton and Markov chains. The study revealed that in certain cases even a minute change in a parameter can cause a great difference in the result. Compatibility charts and neighbourhood filter determine the changes in space, transition matrix, however, the qualitative and quantitative changes. The time factor proves to be very important, although its input into the model consists of only one figure — the number of iterations. Inclusion of socioeconomic factors in the model also stimulates wide-ranging discussion. (Edit.)

AIN RUTHE, MOONIKA AUNPUU, MAIT KRIIPSALU.
Winter Academy. Experimental composting of commercial waste and suitability of compost as growth substrate

The aim of the paper was to study the feasibility of collecting and composting commercial waste produced in the city of Tartu, to make compost from different kinds of waste and to study the suitability of compost mixtures as a growth substrate for grass plants.

Unpolluted commercial waste is well suitable for composting and it can be mixed in widely different proportions. The differences between compost mixtures appear in composting speed. The slowest to compost was greenery waste. The composting process may be influenced by weather. Downpours soak compost and its oxygen content decreases. Excessively damp compost can freeze in winter. The mature compost did not contain heavy metals and met the requirements set for sewage compost. Waste compost, if properly made, is an environment-friendly high-quality product suitable for growing lawns. It is clean of weeds and can be used to improve field soil and for mulch. The quality of waste compost can be improved by sifting out foreign bodies and chopping the original material. (Edit.)

MARKO KAUNIS. **Winter Academy. Influence of Saanamäki's geological structure on biodiversity**

The author studied, on the example of Saanamäki in Finland, the impact of geological structure on biodiversity. The impact of the geological background on biodiversity has been known for a long time, but concrete data on contributory factors are scarce. For years, when establishing nature reserves in Europe, only the abundance of plant and animal species has been taken into consideration, without delving into the reasons for such diversity. Actually, both animate and inanimate nature form a whole where the key role belongs to inanimate nature or the geological base rock. (Edit.)

BARBI PILVRE. Who is speaking on TV screen?: Distorted representation of women in the media

Media researchers with a feminist focus claim that changes in women's position in society do not automatically bring along changes in their representation in the media. Women's representation in the media is an indicator of social development as well as of journalistic culture in society.

Media research from a gender viewpoint is a new field in Estonia, but the results of some research projects (such as the study of the construction of gender in the Eesti Ekspress column Persoon, "Media Watch 2000", which included Estonia or "Screening Gender", specified below) indicate that many universal tendencies can also be found in the Estonian media.

The media, especially television, is the key institution in reproducing gender in society. Gender equality discussion is just beginning in Estonia differently from Northern Europe where it is an institutionalized area. Simultaneously, market economy has brought along pressures to maintain traditional gender roles. In addition, the discussions are still influenced by the Soviet past with its formal gender equality.

Women are universally under-represented in all media channels. If women reach the media, their image, as a rule, is gendered, and they are preferably pictured as members of the group of women and not as individuals or professionals. Women's presence in positions of power is also an exception to the rule, and their exceptionality is often stressed in media discourse ("women" bankers, "women" politicians, "women" scientists).

The empirical part of the article presents and analyses some results of a television study Screening Gender in Estonia / Who Speaks on Television? The research was carried out in 2002 and 2003. Over 80 hours of TV material from all Estonian TV channels (in 2003 only from the public channel ETV) was analysed from the gender viewpoint in the BA theses of Tartu University students Marit Ruuda and Maria Ulfsak under the author's supervision. The comparison of the two studies carried out on ETV in 2002 and 2003 shows that there are fewer women speaking in all programmes after ETV ended advertising in the autumn of 2002 and attempted to profile itself as quality television.

The article also compares the results of ETV research in 2002 with the research results on five European TV channels (YLE, SVT, ZDF, NOS, NRK) presented in the original project Screening Gender 2000. (Auth.)

Review

KAIDO JAANSON. A step towards the world outside

The Estonian Foreign Policy Yearbook 2003. Eesti välispoliitika aastaraamat. *Editor/Toimetaja Andres Kasekamp. (The Estonian Foreign Policy Institute. SA Eesti Välispoliitika Instituut.) Tallinn: Varrak, 2003. 205 pp.*

Serial

Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940

In his books the renowned columnist has described the birth of Estonia's independence, the development of democracy and crises of the young republic. His diary published here presents observations of a more personal nature, his contacts with the so-called great history, which give an inkling of movements in the corridors of power in that period. (Edit.)

AUTHORS

MOONIKA AUNPUU (b. 1963), graduate student, Institute of Environmental Protection, Estonian Agricultural University

RUDOLF CARNAP (1891–1970), German-American philosopher, one of the most significant logical positivists

UTE GAHLINGS PhD (b. 1963) works at the Institute of Philosophy, Darmstadt Technical University

KAIDO JAANSON PhD (b. 1940), Acting Head of the Department of International Relations at the Faculty of Social Sciences, University of Tartu

MARKO KAUNIS (b. 1981), student of applied geology, Department of Mining, Tallinn Technical University

HERMANN KEYSERLING (1880–1946), Baltic German philosopher

KALLE KIRSIMÄE PhD (b. 1967), Professor of Geology and Mineralogy, University of Tartu

Abstracts

MAIT KRIIPSALU MSc (b. 1967), lecturer, Institute of Water Management, Estonian Agricultural University

EDUARD LAAMAN (1888–1941), journalist and public figure

VAHUR LAIAPEA (b. 1960), television and film producer

MATSMERISTE (b. 1979), student, Institute of Geology, University of Tartu

MERILI METSVAHI MA (b. 1973), researcher at the Chair of Estonian and Comparative Folklore, University of Tartu

OTTO NEURATH (1882–1945), Austrian historian of economy and science, economist, member of the Vienna Circle

PAAVO PALK MA (b. 1968), counsellor at the European Union Information Secretariat, the State Chancellery of the Republic of Estonia

BARBI PILVRE MA (b. 1963), editor of the cultural supplement *Areen* of the newspaper *Eesti Ekspress*, lecturer at the Department of Journalism, University of Tartu

JÜRI ROOSAARE (b. 1953), Associate Professor of Geoinformatics, University of Tartu

AIN RUTHE (b. 1973), student, Institute of Environmental Protection, Estonian Agricultural University

FRIEDRICH ALBERT MORITZ SCHLICK (1882–1936), German philosopher, founder of the Vienna Circle

EDGAR SEPP (b. 1981), student, Institute of Geography, University of Tartu

MEIE VASTUS

Eduard Laamani päevik
1922–1940

III

Algus 7. numbris.

12(?).01.25. R. Renning: Vene saatkonnas näidatud tal[l]e üleval (torgpredstvos) Frumkini kirja majandussuhete laiendamisest ja all Koppi kirja, mis majanduslist boikotti kaalumisele käsib võtta. Saadik Petrovski avaldanud temale arvamist, et Eestis kommunistidel pole palju ärateha: talurahva maa ja maauuendus laialdaselt läbiviidud. Petrovski soovinud peale Meschingu kedagi otsemat sidet Eesti meeleoludest. Pakkusin ennast.

14.01.25. Klops: Laidoner arvab, et pärast kõike õnnetuid intervjuusid Pusta peaks vä[lis]minist[eeriumist] lahkuma. "Aftonbladeti" mehele jutustanud Holsti pool olengul, pole vaevaks võtnud mahakirjutatud kontroleerimiseks nõuda.

16.01.25. M. Martna internatsionaali Brüsseli koosolekutest: inglased olnud seal tagatislepinguga nõus ainult tingimisel, kui Saksa ja Vene ka rahvasteliitus, muidu kui näit. sõda Venega, jääks Briti erapooletuks. Jouhau: Siis mis inglased rahvasteliidus teevad, on lihtne komet? Jouhau resolutsioon Genfi protokoli eest kihutuseks võeti vastu, inglased jäid erapooletuks.

19.01.25. Toffer: Pusta tõeste andis "Aftonbladetile" intervjuu ühe pühapäeva hommiku üksi ministeriumis olles.

20.01.25. Житков: Kominterni õitseaegu aastat 2–3 tagasi oli kominterni eelarve 20 miljoni, neist kattis 17 miljoni P.C.Ф.C.P, muu — 53[?] komparteit. Nüüd eelarved palju vähemad. "Дни" (Сокольников'i järel) 200 miljoni kuldrbl — lori.

Sir Ph. Dawson tegi siin lepingu Vanamõisa põlevkivi kaevanduste peale. Kongsessioonile uppunud laevade tõstmiseks olla Londonis ka rahad juba koos.

Enne 1 dets[embrit] olla Vene saatkond vahetanud 2000 dollarit, nüüd jälle 1000 dollarit. Kominterni ikki's oli nõupidamine isiklisest terrorist, otsus oli vastu. Rakoschi ühes Räästase ja Latsisega panid ette lisanduse Baltimaadest, kus tegelaste meeleolu pinev, terrori vastu mitte olla. See võeti vastu Manuilski lisandusega, et sel sidet Kominterniga ei pea olema.

Ingl[ise]-Balti tehase "direktor" Ovtsharovist olla peanumber, et ta aktsionäär üldse polegi. Tal olla ainult ühelt Prantsuse pangalt kiri, mida ta alati kaasas kannab, et tal õigus olla teatud arvu

aktsiate kohta. Peab genius olema, et selle paberilipakaga nii suuri tükka teha.

22.01.25. R. Renningiga Vene saadik Petrovski pool. Enne saalis Netovitsh ("plekisepa juut" habemik, vanem mees, 1 sekretar) kõneleb ilmast ja viimsest päevast. Siis saadiku kabinetti. Petrovski (olnud vana kraami kaupleja Salzman (?) Lodsist) kõhetu, sihvakas, keskm. kasvu, võrdlemisi peente näojoontega Poola juut. Разговорчив veidi liigagi, нахал, Poola aktsent. Olla Venemaal 3 1/2 aastat. Ajab oma teemasid; mis tal[l]e sobimatu, jätab katki. Kaebab, Eesti pressel Vene vastu "bulvaari toon"; paneb eeskujuks Poola narodovtsite presset. Kohe räägib oma õiendusest "V. Maas", peab seda endale haavavaks. Seletan, et see torge just Pustale. Ironiseerib Pusta seletuste üle. Vene ei võida ei kominterni välja ajada, sest et ta kusagil asupaika ei saa, ei teda põranda alla ajada, s[ee]p[ärast]. kihutus kominterni vastu — kihutus Vene vastu. Eesti on Eesti sektsiooni vastu, Prantsus — Prantsuse jne, nii et üldiselt kõik komintern pane kinni. Eesti ei võida ilma Veneta elada, ergo vaja modus vivendi.* Kiidab Laidoneri kõnet, olla riigimehelik, eriti seletus et meil Venele ei maksa peale käia, vaid peame ise end kindlustama. Tema teadetel olla 1 dets. peale Eestis 600 inimest maha lastud. See olla asjata. Nii kui nii, komm[unistlik]. liikumine olla siin, kus proletariat väike, 5 aastaks maha surutud. Toob eeskujuks Venet Gruusias: kui mässu väiksusest teated saadi, kästi mahalaskmised seisma panna. Helsingi konverentsil olla Poola ja Eesti liitu tahtnud, teised vastu. Kui räägin "Edasi" toonist: seda ei loe keegi. Nimetan "Leningr. Pravdat", — see partei leht. Poola sotsialdemokratia orientatsioonidest räägib üsna lapidaarselt. Praegu Eestiga suuremaks konfliktiks olla Dobrofloti tööliste palkamise ja Nefte sindikaadi vahtide küsimus, keda iga päev äraaetavat. Moskva ühendada sellega prestiihi küsimust. Muidu olla Tallinnal suuremaid väljavaateid. Vene import suurenedu, export jääda endiseks.

26.01.25. Pusta pool Rebane, G. E. Luiga, Tupits, Ast ja mina. Pusta Helsingi konverentsist: Paar päeva viideti Läti—Poola

*Ld ergo — järelikult, ld modus vivendi — "kõigile osalejaile kas või ajutiselt vastuvõetavad tingimused, kui kohe pole võimalik saavutada püsivat kokkulepet".

tülidega kuni vormel leiti. Siis rääkimised Procopéga Varssavi polit[ilise]. lepingu restaureerimisest, Wrangeli laevastikust jne. Procopé väga tagasihoidlik; laevastiku asjus saadi ainult vormelini: *entrer en contact*, aga mitte *accord*.* Liitlased soovitada praegu meile liitumist kellegi suuremaga. Skrzinski avaldanud lootust, et ta Varssavi lepingu restaureerimist vähemalt meie ja Lätiga läbi viib. (Klops: üks prantslane Skrzinskist: hea diplomaat, aga *trop digne* (de Vries: Wiener Schick).** Kas sedasama ka mitte meie Pusta?)

Rebane: de Vries — Zoege von Manteuffeli väimees. See pannudki Vriesi lehte ja teha tema kaudu praegu politikat.***

11.02.25. K. 11. Notarius, rahukogu (Te[e]mant, B. Linde) K. 12. Tõrvand (hoiatus Sootsi karakteri eest), Soots ("mis on välispolitikal vabadussõjaga pistmist["]). Kodunt: korter üles öeldud. Öhtu. Välja.****

... 3 aastat.

R. Renning: Täna rääkinud temale Petrovski 1 1/2 tundi. Narikomindel saatnud instruksiooni ultimatiivselt nõuda Kallase lahkumist protektoraadi, navalbaasi ja platsdarmi ettepanekute pärast, mida see januaris Foreign Officele teinud. Et detsembris Inglise räägitud, olla arusaadav, kuid januaris olla see juba agressioon. Petrovski vastanud, et palub laiemat manööverimisvabadust. Seni Moskvast vastust ei olla. Karta Pustaga rääkimagi hakata, sest see anda kohe rebuffi.***** Seletanud, neile olla kindlasti teada, et ega ükski lääne riikidest Eestit ei aitaks. Peaviha käia Pusta vastu, eriti viimase Varssavi sõidu pärast samal ajal kui Petrovski Moskvasse sõitis. Ta pole Moskvast uskunud Vofjejikovi teadet, et Pusta Varssavis, nii ootamata olnud see temale.

Teatasin kohe Pustale; ütles, tahab Petrovskile Tshitsherini kõne asjus ultimatumit saada.

*S.t astuda ühendusse, aga mitte kokku leppida.

**Pr *trop digne* — üleliia väarikas; sks *Wiener Schick* — Viini elegants.

***Edasi päevikust kolmveerand lehekülge välja lõigatud.

****Tekst katkeb väljalõike tõttu.

*****Pr *rebuffer* — jämedalt, toorelt keelduma, ära ütlema.

08.03.25. R. Renningu pool Nõmmel mina ja K. Päts. Päts räägib oma juhtumistest 1917 tribunaalis. Vilms publikumist tulnud, viskanud kuue seljast, hakkanud kaitsma. Kukkunud tribunaali meestega kõiksugu asjust vaidlema. Päts kuulunud kuulunud, viimaks tribunaalile: Teie vaidlused on ju väga huvitavad, aga mulle näib, et asjast kõrvale on mindud; siin peab ikka jutt sellest olema, kas ma süüdi või mitte. Lõpuks Kingissepp hakkanud habe silitades süüdistuskõnet pidama: Süüdi tal pole näha, aga ta on vastasrinna juht, nagu piramiidi pea — vaja sellest suruda, siis tunneb kogu piramiid. Otsus alanud sõnaga “Siiski” (leitakse süüdlaseks; olla praegu Pätsul). Mõistetud kuuks või paariks.

Keegi kõster Liivimaalt, keda kinni toodud, pistnud hädaldama: Eluaeg elanud, aga pole vangis olnud, kõiksugu masuurikute sekka sattunud. Teised vihastama: Mis lorig, vaat ometi kus oled, mis seltskonnas, siin 2 õpetajat istuvad (von Busch üks) ja sina kõster kaebad, et halvas seltskonnas. Köstril hakkanud siis häbi jäänud rahule. Siis teised õpetanud, kudas tribunaalis üleval pidada: võimalikult väljakutsuvalt. Nii kõster teinudki. Tribunaalis seletanud aina: Mina teie hobusevaraste võimu ei tunnista. — Kudas: meie hobusevargad? — Kes teie olete ei tea, aga meil koha peal on teil hobusevargad! Tribunaal vihasseks, kõster vastu: mis arvate, ma ise maatameeste ja kõiksugu nõukogude esitaja. Teie kohut ma ei tunnista, nõuan kohalist kohut. Süüdistus nõudnud kohapealt soveti esitajaid välja. Need pakkunud köstrile kohe raha, et vehkat teeks. Teiste nõuandel kõster pole põgenenud, vaid läinud tribunali, kus süüdistuse tunnistajad tema poolt tunnistanud. Saadetudki ära koha peale.

Päts ja teised pidanud vangis end väga iseteadlikult üleval; nende nõudel lastud neid iga nädal erasauna, kuhu neile kodunt rahvas pesu toonud. Kord läinud nad nii töölistemaja eest (S. Karja 18) läbi, sealt nähtud: 2 vangivahti saadavad 12 vangi. Keelatud ära erasauna viimise — käigu vangimaja saunas.

13.03.25. Poola saadik Horwat* ümmargune sanguiiniker tõi “Przegląd Polityczny” t. II z. 1. kõneles enda eeskavast: vaja Eesti ja Lätiga läheneda; Leedust seni pole asja. Eelkäija Sasulinski öelnud, siin vaja passiivne politik. Tema lasknud selle siis kohe ära kutsuda. Tahab aktiivset lähenemispolitikat. Ju-

*Tegelikult Franciszek Charwat.

tustas kindral Kesseli* siinkäigust. Kõneldud desarmeerimiskavadest, kuid Soome pelgada sedagi liig poliitiliseks küsimuseks, milleks tal volitusi ei jätkuvat. Petrovskist ütleb — õige nimi Adasch Salzberg, tuntud enamlane Lodsist; temale kinnitanud, et olla kõigest südamest poolakas.

15.03.25. Neuman: Pilsudski oli 1902 a. emigrandina vist Londonis praeguse[le] Läti seimi esimehe[le] Vesmani[se]le (s[otsiaal]-d[emokraat]) ettepannud tulevast Balti iseseisvate riikide liitu. Vesman[is] pidanud seda siis naljaks.

28.03.25. Gori Italiast tulles: Kogu reisul olnud ainult üks hele silmapilk: kui ühest tunnelist läbisõitnud, siis pole näinud Schulbachi nägu.

Gori Itaaliasse minekut Wesley ühest 7 puudasest "romaanist", keda "V. Maa" ruumidest välja aeti: olnud nii inetu, et G[ori]. esimest kord tulnud arvamisele, et estetika siiski ikkagi on olemas.

04.04.25. Poola saadik Horwat Pusta lahkumise juttudest: Pusta võtnud teda nii vastu ja nii kahjatsenud ja imestanud Dobrzinski ärakutumist, et H[arwat]. pärast paar nädalat pole Pusta pool käinud. Alles Lep[p]ik sisseastudes lahendanud nende vahel selle asja. Poola asjus temaga kõneledes küsida P[usta]. enne nõu de Viennelt ja talitada igas asjas selle mõju all. Varssavi sõit olnud P[usta]-l H[arwati]-ga kokkuräägitud; viimasel silmapilgul muudab aga P[usta]. äkki marschruti ja tahab de V[ienne]. nõu peale üle Kowno sõita. P[usta]. olla 6 aastat Eestist eemal elades siinse eluga kontakti kaotanud; tal ei olla sõpru ei ministeeriumis, ei väljas. Ministeeriumis ei osata tööd korraldada, elimineerides lähemad kaastöölised. P[usta]. olla iseloomust suureline, miteseltsiv, tujukas, kujutada end maailma politika lahendajana, Eesti olud olla tal[l]e liig väiksed. Tema ärarippuvus de Viennest teha isegi ta Pariisi tagasisaatmise küsitavaks. Ja sellegipärast kahetseda H[arwat]. väga, kui P[usta]. peaks praegu vabastatama. See oleks Petrovski võit, kes kogu aeg siin seltskonnas ja ka mõjukate[le] deputaatidele (Pätsule) kinnitab, et P[usta]. rikkuda Eesti suhteid Venega. P[usta]. olla mitmel puhul Balti liidu politika joont toonitanud ja tema praegust lahkumist, pärast seda kus konflikt Venega tema äraolekul lahendatud mitte tema

*Tegelikult Edmund Kessler, Poola kindralstaabi ülema abi.

soovi mööda, võetaks tema lahkumist Vene võiduna, millena ka Poola parempoolsed seda otsekohe ära kasutaksid. Ka Saksa käed olla siin mängus: Kui Frank siia tuli, lanseeris Undén juba ette, Frank tulla uue eeskavaga: Balti parunid jäetavat kõrvale ja Frank hakata enamlusvastast fronti toetama (H[arwat]: “ilma Poolata[“]). — Rahustasin Horwatti Einbundi pretsedendiga.

05.04.25. Jutustasin Horvati avaldustest Tõnissonile. T[õnisson]: Vene pilli järel ei või tantsida. Pustal tõeste raske iseloom; juba väikse ajakirjanikuna pidas end grandseigneur'ilikult üleval. Kas tööer[akonna]. ringides selle vastu oldaks, kui P[usta]. suve või sügiseni siia jääks ja siis Pariisi, kuhu ta tahab, tagasi pööraks. Vastasin peateravus P[usta]. vastu mitte tööerakonnast. Sealt olen kuulnud tema iseloomu ja vahel ka üksikute sammude, kuid mitte poliitilise joone arvustust.

06.04.25. Horvati jutust teatasin Pätšule. “Ma olen sellest kõrvale,” aga siiski muigab kratsitult. Vene käsul ei saa me ministreid vahetada.* Isiklikult Laidoneri seisukoha vastu Türgi lepingu asjus: Türk võib meile rahvasteliidus kasulik olla. Jules Herme käinud P[ätsi]. pool[.?] de Viennelt: Herriot ja Doumergue võtnud Pustat nii hästi vastu, et nüüdne demissioon hoobiks oleks ka nende vastu. Inglased, ka siinne kindralkonsul Grove ei varjavat, et nad Pusta ja Kallase vastu. Välisminister ei pea oma ülevalpidamisega meile õõrumisi asjata suurendama. Kõige rohkem P[usta] vastu on vist kristlased, kes oma kandvamat jõudu — Akelit asemele tahvad. Lahkudes: Olen enam kõrvale, oleks ehk parem Laidonerile kõnelda. Vastasin, tean Laidoneri teravat suhet P[usta]-ga, ei tahtnud, et mu käik intriigina paistaks. Sai aru, muigas, lubas Laidoneriga rääkida.

Õhtul Strandmani pool. Sellega kõnelenud de Vienne samast 1 1/2 tundi, arvanud, et niisuguse skandaaliga minnes P[usta]. ka enam Pariisi ei võiks tagasi pöörda. Muidu olla ta aga, eriti Rahvasteliidus päris hea jõud; meil olla ju europaikult mõtlemaid inimesi vähe. Inglise orientatsioon olla meil küsitav. Inglise 1925 ei olla enam see, mis 1919. Eestil tulla ikka rohkem rahvasteliiduga koos töötada. Üldse olnud de Vienne meie asjust ja inimestest imehästi informeeritud. Str[andman]. nõus Horvati sei-

*Järgmine lause päevikus maha tõmmatud: “Asjast kõige enam huvitatud kristlased, kes Akelit välis[mini]striks tahvad.”

sukohaga; arwab Pustal peale iseloomu ka hariduse puudus. Kui arvasin, Str[andman]. võiks temaga sõbramehe poolest tõsisemalt kõnelda, vastas Str[andman]. teeks seda küll, aga hiljuti olnud tal P[usta]-ga terav konflikt; see talitanud temaga ebakorrektilt, nii et ta ei või (Hans 7/4: Наш пострел везде поспел[!]).* Akeli proua tahta küll Pariisi, A[kel]. ise aga ütelda, ta vana mees, seal oleks aga viimasel kohal ja peaks palju tööd tegema sidemete loomiseks või jälle “maja tegema”, mis palju raha maksaks (Str[andman]: ja oma raha A[kel]. seks ei kuluta). Aga väl[is]mini[stri]ks võib ta küll tahta.

“V. Maa” asjus öelnud Köstner temale, Laaman ja Weiler tahta lehte uulitsaleheks teha. Vastasin, leht võib elada kas subventsiost või minekust. Viimases suhtes on meil armuaeg kuni “Päevalehes” seek valitseb. Kui seal õiete töötama hakatakse, peame valmis olema.

07.04.25. K. 1. Adolf Markovitsh Petrovski jutul 1 1/4 tundi. Aralov olla tal[!] kirjutanud, kas Eestit toetada või boikoteerida, palunud temalt selle kohta kaalumisi ja ettepanekuid. Kiidab Soome politikat Vene suhtes, umbes 20 lepingut juba tehtud. Soomlastel küll venevaenulikumaid voolusid kui Eestis, kuid politik ettevaatlikum ja targem. (Tähendasin — Soome võib kasutada vahemehena Saksat, meie peaksime aga tasuks parunisi kompenseerima). Läti politik moraalseks ebameeldivam — Meierovitsh suudleb igauhega. Eesti aga ikka otse Poolaga. Helsingi konverentsi eel küsinud soomlased Inglise Varssavi esitajalt Müllerilt nõu. See õnnistanud Balti liitu. Soomlased pole aga uskunud ja pärinud veel Londonist järel; seal dementeeritud. Soomes olla nüüd kõva kalduvus Inglise poole; oleks sealt soovitatud, Soome oleks Helsingi konverentsil kõige peale sisse läinud.

Kindral Kesseli võtnud siin vastu Tof[f]er, Markus, Jürgenson, sõjaminister, Tõrvand, Lill, ühe sõnaga, kogu aparat. Tof[f]er vabandanud, et väl[is]min[ister] pole saanud tulla. Kindralstaaberite Riia konverentsi puhul pärinud Vene saadikud Helsingis, siin, Varssavis, mis see on. Siin vastanud Jürgenson, et midagi ei olla; Helsingis ja Varssavis öeldud, et konverents on. “Isvestijas” oli artikkel “Чья рука”, selle taga seista Chamberlain. Petrovski

*S.t meie võrukael jõudis igale poole.

teatanud Moskvasse, et lori. Ta töötanud 25 aastat Poolas, olla ise poolakas, lugeda praegu kõiki Poola lehta ja teada, et praegu selle konverentsi taga ainult Poola üksi on, kes ajab oma Vene vastaseid plaane ja tahab rahvasteliidu nõukogus kohta, kui suurriik, näidata püüdes, et kuna Inglismaa Saksat tahab Rapallost lahti kangutada ja enamluse vastu viia, Poola juba enamlusvastase frondi loonud ongi. Moskva olnud ka sellega nõus.

Siis lugu Kallasega, kes jaanuaris Chamberlaini ja Crewe juures käis seletamas, 1 dets. tehtud Vene valitsuse poolt prooviks, kudas Europa reageerib. Kui ei reageeri, kordab Vene uueste. Crewe "отшил по всем пунктам":* Inglismaa ei saada praegu midagi kindlat öelda; parem oleks rahvasteliitu pöörduda, kuid õiete pole ka seal silmapilk kohane, sest Venet püütakse sinna liikmeks ja see tõukaks Venet tagasi.

Moskva saanud rääkimisest vastuvaidlematud tõendused, läinud väga ägedaks ja kavatsenud diplomaatl. suhete katkendamist, mis nõukogude praxises seni esimene juhus. NKID kollegiumis läinud deklaratsioon läbi, ehk küll Petrovski omale avaramat manövreerimisvabadust soovinud. Litvinov olnud Saksa saadikuga kinni; enne Moskvast ärasõitu saanud Petr[ovski]. ukse peal Litvinovi arvamist pärida ja see öelnud: Надо бы еще пересмотреть. Siis kirjutatud Petr[ovski]. Litv[inovi]-le veel kirja ja Tallinna jõudes saanudki telegrammi pehmendusega: diskussioonist loobumise asemel olnud: ei saa lugema eitamist vastuseks. Petr[ovski]. annud mõista, et siin enne ametlikku deklaratsiooni Kallase, kes ju muidu ka mitte just kohane ei ole, ära võidaks kutsuda, nagu enamlased oma nõuniku (Schumjatski?) Kabulist kohe ärakutsusid, kui see India emigrantide kongressil üles astus, — enne veel kui Inglise protest tuli. Eesti poolt vastatud, valitsus ei olla sarnast ülesannet Kallasele annud ja Kallas ise eitada ka jutuajamist ja paluda tõendus. Vene jäänud vastusega nagu esialgselt rahule, kuid soovitanud siiski Kallase asja läbivaadata.

Üldse arvab Petr[ovski]., Inglise orientatsioon olla meil aluseta. Kui Vene silmapilgu kohase leiab Balti riikide vallutamiseks, siis inglane teda ei sega; ega saa ka prantslane siia oma sõjavägesid saatma. Inglaselt otsitakse raha, aga mitte abi. Oma raha eest pi-

*S.t andis nina pihta kõikides punktides.

gistab inglane ikka viimase välja. Vene laenu heaks töötavad suured jõud: 3/4 laenust mahutatakse Inglismaale, Vickersilt tellitaks 200 kaubalaeva, Vene tekstiilvabrikute masinaid saaks inglased 4–5 aastat teha. Kuid kõike peavad kinni 3–4 võimsat rühma — Urquart Lena Goldfields jt. kes oma kontsessioone tahvad — laevasõidu monopoli Lena jõel, kullakaevandusi jne. Mis sai Eestigi Dawsonilt? 10.000 naela ja aktsiad õlikivi ettevõtte peale, mida nad katseks väiksel algavad ja kui katsed ei õnnestu, pole ka aktsiatel väärtust.

Pustaga kõneledes nimetanud Petr[ovski] nonagressiooni lepingu ülesvõtmist, mida Kopp 1923 algatas. Kas Vene seda siis ette oleks pannud, oleks tal agressio sihid olnud? Pusta pole kohe vastanud, jutuajamise lõpul aga tähendanud, et see huvitav võiks olla. Moskva teinud lepingule lisanduse, et temaga kõik Vene vastased liidud anulleeruks. Küsisin, kas see meie liidu kohta Lätiga ei käi. Petr[ovski]. vastas esiteks, et kui see Vene vaenulik, siis ta null oleks. Siis arvas, Vene ei näe Eesti liitudes Läti, Leedu või Soomega vaenuavaldust, kui sinna Poola juure ei asu. Lubas Moskvasse telegrafeerida ja kui lubatakse "V. M[aa]-le" nonagressioonist intervjuu anda — see puhastaks atmosfääri. Kurtis Pusta kõrge iseloomu üle, oli huvit[at]ud Akeli kandidatuurist.

08.04.25. Jürgenson: Kui Petrovski küsinud, kas õige Rosta teade, et 23–24/3 Riias kindralstaablerite konverents peeti, vastanud J[ürgenson]. eitavalt: Tahtnud seletama hakata, et konverents samal päeval just alganud, aga P[etrovskil].-il olnud rutt.

P[etrovski]. teated Kesseli vastuvõtmisest olla ekslikud. Tulekul olnud vastas ainult poolakad, minekul saatnud mõned meie vintis kindralstaablerid.

Teatasin Pustale oma jutuajamisest Petrovskiga. Pusta: Kas ei paneks selle kohe lehte? Mina: Alles kui diplom[aatilised]. suhted katkevad. Pusta eriti pahandas Petr[ovski]. jutu üle Pätsiga, kus tema vastu meeleolu tehtud, — mujal oleks niisugune saadik kohe tagand[at]ud. Poolas boikoteerib kogu seltskond Vene saatkonda — miks meil mitte? Vastasin, et Eesti—Vene kaubakoja nii kui nii side olemas. Parem siis tema lanseeritud jutte otseallikast kuulda, kui kaudselt.

12.04.25. P. Ruubel Kuke pool: Akeli teated Parisist: Pusta sobitada omale Avenoli ja Drummondi kaudu kohta rahvasteliidu sekretariaadis, kuid Avenolil endal minna halvasti ja Pustal olla nõrgad väljavaated. (Ka Holsti püüdis sinna, ehk küll ka Helsingist praegu loodab kohta kas Londoni või Berni saadikuks. Jürgenson: Holstit ei või Londoni, sest liig palju valetab).

15.04.25. V. Tshernov: Krassin öelnud kooperator Berkenheimi küsimuse peale, mis ta Vene politikast arwab: See on Bedlam,* pealegi maruliste hulludega, kuid muud teed pole, sellest ahjust vaja tantsida ja enamlust evolutsioneerida aidata.

25.04.25. Petrovski kaebas, et temaga intervjuu asjus väga ebaloomaalselt ümberkäidud: jäetud avaldamata ja näidatud Pustale, nii et see nüüd oma vastuintervjuu võinud avaldada, kuna Petrovski oma ainult Helsingi lehtedes ilmunud äravassitult, nagu pakuks Vene nonagressiooni lepingut, nii et seda seal nüüd õiendada tulla.

Vastasin, et intervjuu oli "Rev. Botest" ja "Vaba Maast" eksklusiivselt palutud. Kui nad nii oleksid saanud, oleks ma juba intervjuut vastu võttes 4 koha peale tähendanud, mis minu arvates mitte läbirääkimiste algust ei kergenda, vaid ainult asjata vaie-lustega kibedust tekitavad: 3 neist räägivad Eesti süüst Koppi läbirääkimiste katkemisel, neljas Eesti aktiivsusest Riia kindralstaablerite konverentsil. Nüüd aga, kus intervjuu ringkirjaliselt anti, võtsid ta vastu reporterid, kes selle sisu eest ei vastuta ja toimetustele on ta lihtsalt poolametlik informatsiooni materjal mitteeksklusiivsuse tõttu vähese väärtusega, mida lehed üsna sagedaste ainult enda teadmiseks jätavad.

Petrovski vaidles, kas lehed üldse ei tohtivat intervjuut mida nad soovinud avaldamata jätta ja kuuldes, et see ringkirjalistega harilik asi (Wellner ütleb: 2 tundi kostitanud neid Petrovski thee ja jutuga ja alles lahkudes pistnud neile nagu arstile honorari intervjuu pihku, mida need alles kodu jõudes läbivaatanud.) hakkas sisuliselt vaidlema: Soome ja Rumenia võtnud Riias osa ainult informatiivselt; Koppi läbirääkimised katkestatud Eesti poolt Akeli ettepanekuga, et nonagressiooni leping üldisel konverent-

*S.t Inglise Kuninglik Haigla Londonis, kuhu paigutati vaimuhaiged; ka üldse hullumaja tähenduses.

sil sõlmitagu. "Meie pakkusime lepingut Eestile, — mis läheb tal korda üldine konverents?["]

Vastasin, Koppi läbirääkimised olid ad hoc, Saksa 1923 sündmuste jaoks ja nonagressiooni leping seotud mitmesuguste teiste ettepanekutega transiidist jne. Parem oleks olnud, kui katkestamise süü küsimust intervjuus üldse poleks puudutatud.

Petrovski: Saksa sündmustega seotud oli ainult ettepanek Poolale transiidi suhtes, sest et just siis suuremaid partiisid vilja üle Poola Saksamaale saatsime, mida Saksa revolutsiooni puhul poolakad oleksid kinni pidanud.

Tuletasin meele, et kui Kopp Riiga sõitis, seal ka Stark teda ootas, kes analoogilised ettepanekud Tallinna tõi. Petrovski: Minu teada algasid non agressiooni läbirääkimised Eestiga iseseisvalt enne Koppi ettepanekuid. Kuid kõigest hoolimata, kui mulle samal õhtul oleks kõlistatud takistustest, oleks ma oma võimuga terved read intervjuust mahakustutanud.

Siis läks üle Pusta intervjuu arvustamisele: Ei olla tähtis, et Pusta arvates konflikta Venega ei ole. Tähtsam, et neid siiski tõelikult on: Riia kindralstaablerite asi, mille pärast Vene "представление"* sisse annud ja Kallase asi. Vene import kasvab, ta oleks võinud 300 miljoni eest tellimisi Inglis-Balti tehasele anda, aga kuni konfliktid on, ei saa me Eestiga töötada. Informatsioon, nagu oleks Vene poolt Koppi nonagressiooni ettepanekud katkestatud, ei olla õige. Pusta rõõmustanud silmanähtavalt, kui Petrovski viimati tema poole tulnud, kuid ise olla ta käest ja jalust Poola külge seotud. Kõik Kessleri tulekud ja Riia kindralstaablerite konverentsid kuuluvad sinna — meil puudub ainult veel teade, kas viimasel liiduleping tehti või mitte. Niiiv oleks uskuda, et kui Venemaa oma sisemistel põhjustel otsustab Eestit vallutada, Poola selle vastu siia oma vägesid saadaks. Et seks Poola avalik arvamine käima panna, pole nii lihtne; Vene vägi võib aga Eesti 3 päevaga vallutada. Kui Vene seda ei tee, siis laiematel poliitilistel kaalumistel; pealegi pole ta veel oma sismaalgi kõiksugu Turkmenistaane ja Usbekistaane täitsa äravallutanud. Vene väed tulevad siia appi, kui siin kommunistlik vabariik on, sest see on meie vennasriik, kuid ise nad peale ei tungi. Kõige enam näis Petrovski ärritus koonduma lause juure:

*Вн представление — esildis.

“intervjuuga on mulle putru keedetud, — mis Moskva nüüd selle peale ütelda võib? Teie saate aru, et Vene ei või nonagressiooni lepingut pakkuma minna. Kui aga seda temalt palutakse, astuks ta läbirääkimistesse, — see oli minu idee, mis ma Moskvasse ettepanin ja mis nüüd niisuguse käigu saanud.[”]

26.04.25. A. Birk, kellele Petrovski juttu teatasin, arvab, Petrovski ajada siin Moskvast iseseisvalt laia politikat. Gambarov öelnud Birkile, et Kallase asi lõpetatuks loetakse. Petrovski jäänud aga ses asjas kohmetult Birkile vastuse võlgu. Nonagressiooni läbirääkimised Eestiga olla alles Koppi sõiduga alanud.

02.05.25. Seskis minu[le] ja Pustale: Läti rahvuslise nõukogu aegu 1918 algul oli S[eskis]. Peterburis. Seal toetasid lätlasi rahaliselt Noulens, Lindley (üks neist annud 400.000 rbl.) ja ameeriklane (Francis?) lubanud koguni 10 miljoni välja anda, kuid siis kukkus Saksamaa kokku ja asi jäi katki. Rahade tarvitamiseks loodud Meierovitshi kaudu, kel Moskva Rahvapangas head sidemed, selle Riia (?) osakonna juures salaosakond, mille kaudu eriarvetega liitlaste rahad käisid. Nüüd tolle ajajärgu ajalugu kokku seades palunud ta Noulensilt, Lindleylt ja Franciselt pilta ja biografiaid selle jaoks, mida need väga hea meelega annud, ehk küll Noulens samal ajal kui lätlasi toetas, püüdis ka (Trotski kaudu?) enamlasi sakslaste vastu ülesõhutada ja toetada.

Nii tehti liitlaste rahaga Läti vabariik. Eestis aga tehti kõik omaenda rahaga.

13.05.25. Petrovski (neeruhaigena voodis): Väiksed pisted teha tal läbisaamise võimatuks. Einbund olla Dobroflotti väljaajamas. Lina ladu ülem, kelle käes 6000 tonni linu, kästud 24 tunni sees end koristada (Sepa vahelsegamisel saanud mõni päev rohkem). Põhjuseid ei räägitavat. Ühe[le] vastutava[le] tegelasele, kes Venemaalt siia äriasju kontroleerima sõitnud, antud viisum kõigest 7 päevaks. Rostale saata nad mitte rohkem kui 3 rida päevas ja sedagi pea aina siinseist lehtedest, muidugi oma valgustusega. Nüüd saadetud neil Rosta korrespondent 24 tunniga välja, keda 1 1/2 aastat enam siin polegi; ainult tema nimel olla postimajast mingi vana luba võetud. Üks saadetud telegramm toodud nädala pärast tagasi seletusega — ei saa ära saata, sest sisaldada valeteadeid. Politseis käidavat nende meestega ebaviisakalt ümber: “Знаем вас, бомбы в карманах носите, переворот

устраиваете".* Petrovski pannud Moskvas ette, et ühtegi ministerialviisumi eestlastele ei antaks ja et eestlased Venemalt engros ära saadetak. Kuna Moskva pessimistlik seisukoht Eesti suhtes kinnitust leidnud ja ta näha, et midagi ei saa ärateha, olla ta palunud, et teda ärakutsutaks. Moskva tahta Riias esitust suurendada ja siin vähendada. Kaebas, miks Horwatile vabadusrist antud. Pusta olla nähtavasti Tõnissoni pihus, kes Vene vastast poliitikat ajab. Oli kangeste huvitud, kas ikka tõsi et Pusta suvel lahku. Kiitis Soome rootslaste ettevaatlikku poliitikat Vene suhtes. Ütles, Kūgelgen palunud luba Venemaal Saksa lehte väljaanda. NKID tulnud õige vastu: kui objektiivselt arvustama hakkab, miks mitte. Praegu ei teada, kudas sellega läks. Kirja siinseid[!] asjust "Frankfurter Z[eit]t[un]gile" olla Mesching saatnud, kes enne Petrovskilt käinud pärimas Kallase päevaraamatuid — olla seal kõiksugu olemata asju olnutega kokkuputranud. Nüüd teinud Pusta selle eest de Vriesile peapesu ja de Vries, kui lojaalne sakslane omakorda Meschingile. M[esching]. olla imelik mees: kord nõukogude sõbralik, kord kirjutab nii vihase artikli, et hoiat alt. P[etrovski?]. öelnud, Venemaal nüüd 40° vodka, kutsunud jooma, M[esching]. vastu: ei joo sugugi. Nüüd Pirital tuleb vastu, täis kui tint.

Kaebab Eesti ajakirjanduse üle, see ei arvustavat ministrite tegevust ega ka nii tähtsaid asju nagu Harju panga lugu. Viimase puhul lasknud P[etrovski] kokku võtta, palju neil raha siin pankades — tuleb välja — 2 miljoni rbl. Kaebab, liig vähe sidet siinse seltskonnaga. Palunud torgpredi oma poole inimesi kokkukutsuda.

Mulje, et toon pehmem, kui eelmine kord. Ähvarduste peahuvi — kas Pusta langeb.

*

Vanamamma Tõnissonidest: (Vanamamma vanaema on sündinud Murs ja Mursi talus sündinud ja üleskasvanud). Viljandi valla mehed Tõnissonid asusid sinna hiljem. Ema, sünd. Veiman[n]; selle vend Viljandi vallas koolmeister. Poegi oli 5 (vanaduse järel): Mats, Juhan, Jaan, Jüri ja Hans.

*S.t teame teid, kannate taskus pomme, korraldate riigipööret.

Mats (ühe silmaga, kannab prilli) on peremeheks Mursil, versta 18 Viljandist Tänassilma jõe ääres, Tänassilma kõrtsi ligi, paar versta Virtsjärvest. Koht suur ja head[!], kuid pole kunagi hea[le] järjele saanud, sest peremees sama suurusehull, nagu Jaangi, pealegi viimase mõju all. Korralikult paar kord aastas kuulutas krediitkassa koha oksjoni alla. Mats ei mõelnud kunagi, mis väljaanda võib, mis mitte. Pani koorma peale viis Tartu. Koorred ja võid läksid Jaanile; käis restoranis, joodik ei olnud, aga armastas niisama üliõpilastega uhkust ajada. Jaani õhutusel sai Mursil palju kõiksugu ettevõtteid läbimässatud, aga midagi pole välja tulnud. Kord soovitas Jaan kogu krunt timutit täiskülida — saada head raha. Mats tegigi, Jüri pidi pressijaks tulema. Press osteti, pressiti, aga kasu polnud midagi.

Paar-kolm versta Viljandist on mitu kivilöövi. Mursilt Viljandisse saab voor kõigest kord päevas käia aga kivilööv ehitati sellegipärast — jõeäärde madalikku, kus iga kevade uputus. Enne kutsuti külamehi osanikuks; pärast arvati et kasu väga suur tuleb ja ei maksa võõrastega jagada, ehitati ise. Kiva Viljandisse pidi auru raudparvega veetama mööda jõge ja muistset kanaali, mis praegu kinnikasvanud (kas parvel ka rattad all pidid olema, pole teada). Nüüd kui töötab, siis ainult oma ümbrusele (sellest rääkis ka ltn. Rotberg Tapa soomusrongidelt, kelle isa, Lasnamäe all maajaomanik, Tõnissone hästi pidada tundma — ka Tänassilmast).

Mats võttis naise juba vanapoisina, nutu Järve ("Virulase" toimetaja) vennatütre Anne, õige noore, rikka ja tööka. Sai kohe kaasa 1000 rbl, kui krediitkassa nõudis, siis veel 500 ja pärast veelgi. Jaan jäi Matsi laulatusele hiljaks, sest tahtnud enne veel süüa. Kui kiriku juure jõudis, oli laulatus juba läbi. Kõneldakse, Jaan oli siis õpetajaga rääkinud, ja Jaani jaoks laulatatud veel kord üle. Kui kodu pruudile tanu pähe pandud, hakkanud Jaan kõnet paukuma: Kudas neil isa vara ärasurnud ja ema neid kasvatanud — olnud kõik üks mis üks. "Hoiat sina, pruut, et sa meie vahel mingit lõhet ega vahet ei hakka tegema mingis asjas.["]

Kas passuse pikantsust keegi märganud, pole teada, aga ärakohutatud pruut nutnud kõvasti.

Pärast pulma olnud varsti jälle puudus majas.

Teine vend Juhan oli enne Viljandi kesklinnas Lossi tänaval kõrtsimees, kust ka raha sai. Veel varem oli hangeldanud met-

saga. Umbes 5–6000 rbl eest ostis Lauri talu Viljandi vallas ja hakkas naist otsima. Ühe põlgas ära nina pärast. Jaanil kõrge nina, Juhanil madal (шестеркой, Jaanil девяткой),* Jüri ja Hans ilusad poisid.

Juhan — purjutaja mees, keda Jaani pool palju tunda ei taheta. Kui naise võttis, pidi 1000 rbl. kaasa saama, aga sai obligatsiooni koha peale. Kord pidi naisega lahku minema, elas naisega halvasti. Kord noomis Jaan Juhanit naise löömise pärast: parem istu oma käte peal, kui et naist lööd. Kui Juhan purjus, kihutab ikka hirmsa hooga koju; rahvas tundis juba eemalt: “nüüd Tõnisson sõidab”.

Jaan ei mõistnud 5 aastaseni rääkida, aga kui hakkas, siis parinal. Niisama oli ka tema poeg Ilmar alles 3 aastaselt rääkima hakkanud.

Noorelt kihlanud Jaan end ühe parunipreiliga ära, kes 30.000 rbl. pidi saama, kuid pole saanud ja Jaan jättis ta maha. Hilda Lõhmusega pidi ta 75.000 saama. Raha oli linna obligatsioonides ja nüüd on ikkagi ilma. Jaanil oli Tartus vaksali ligi maja. Vist võlgade eest müüs ta selle ära. Pärast ostis Hilda selle tagasi. Sõja aegu käis Jaani pere Hildaga Mursil suvitamas. Sõitsid siis vahel ka Lat[t]jiku poole, kelle Jaan ühes Dr. Soosaarega Viljandisse, kuhu Nig[g]ol pidi saama, õpetajaks sokutanud. Kui Jaan perega 1918–19 Kopenhagenis oli, pidi, kui Eestis asi halvaks oleks läinud Daanisse talu ostma ja üks vendadest oleks sinna peremeheks tulnud.**

Vend Jüri (“Jürnas” või nagu Tõnissoni peres öeldakse, “onu Nunna”) on aednik Erikal, mis Tartu lähedale osteti. Võttis vastu Jaani tahtmist aiatudruku naiseks. Jaan soovitas: kui vahekord oli, tasu ära, aga ära võta.

Kõige parem karakteristik J. Tõnisson[i kohta] oli kord “Valves” — Rabinoffi otsus: Tõnissoniga võida ilusat äri ajada, — pruugib temale ainult asi suureks puhuda ja tal[l]e kõrge lend anda ja Tõnisson on kohe võidetud.

Oiderman[n]: Tõnisson sureb ükskord nälga või riigi pensionil.

*Vn шестеркой, девяткой — kuuega, üheksaga.

**Veerisele lisatud: “(Ka Koch teab seda Tartu juttu)”.

18.05.25. Strandman Tõnissonist: Proua T[õnisson]. anda igasse kauplusse tellimisi, saadetagu koju, aga raha ei tule. Stude, kellest nii hulga viisi maiusi tellitud, öelnud arved üles, pannud saatmise seisma, niisama ka Tartu antikvariaadid.

Helmi: Kui asutav[as]. kogus perekonnaseadust arutati, kus pr. Tellmann oma tööerakonna rühmale "pistongi" pani, läinud rahvaerakonna rühmas Tõnisson pr. Reisikuga purelema: "Mis inimene teab ka rääkida, kes ise ühtegi last pole välja kannud.[]" (See pr Reisiku kõige valusam punkt — on 2 kord raskejalgne olnud, aga kord õnnetuse tõttu abort, kord kasvaja operatsioon). Ja teravalt vastu: Selle järele kui palju ja autoriteetlikult Teie sellest teate rääkida, peab küll arvama, et Teie ise 12 last olete välja kannud. Jaan hammustas suu kinni.

Pr. Tõnisson kaebada: Küll aga raha läheb üles; mees võtab iga nädal oma palga üles ja annab majapidamise jaoks; kui suuremad kulud siis võtab "Postimehest".

19.05.25. L. Kenn Tõnissonist: Kui "Postimehe" uut maja ülikooli vastas ümberehitama hakati, hindas Tõnisson töö 1 miljoni M. peale. "Postimehe" ärijuht ("eunuch") vaidles vastu, seletades, et 3 milj. läheb ja kui Tõnisson ägedaks läks, tähendas ta olla juba näinud ühe maja ehitamist Tööstuse uulitsal, kus samati alla hinnatud ja pärast palju kallim tulnud (Tõnissoni maja). Tõnisson urisenud: nonoh, teeme töö хозяйств. способом,* mis seal ikka. Tehtudki. Kord müüritud Tõnissoni käsul mõni aken, mis olnud, kinni — "siin niigi valgust küll". Siis leitud, et "just nagu siiski pimedada võitu oleks" ja murtud sisse uus aken. Samati treppide ja ustega. Kõik kokku tulnud 9 miljoni. Tõnisson öelnud kõrvatagust kratsides tasakesi: kes teda s'võis arvata, et nii kallis tuleb.

20.05.25. Major Laurits 1 detsembrist: Ametlik aruanne Ton-dist — müüt. Tõepoolest Pesuril püss samati vaseliiniga sisse määritud, nagu teistelgi. Mässajad tungisid läbi alumise magadisruumi püsside ruumi, kadetid pugesid, kes voodi alla, kes aknast välja. Et sees valge oli ja kui aknast keegi välja hüppas, väljast sisse lasti, roomas üks kadet elektri nupu juure ja keeras tua pimedaks.

*S.t majanduslikult kasulikul viisil.

Vahepeal oli Pesur, kes piilkonnast tagasipöörnud ülevalt vaatama tulnud, mis all lahti. Trepil kohtas ta leitnandiriides meest, kellele auu andis, see aga laskis ta maha ja pööras siis arvates, et teised kadetid veel järel tulevad, alla tagasi. Mässajad, kes püsside tuast tagasipöörsid, leidsid selle pimedas olevat ja kuuldud ülevalt trepilt paukusid, hakkasid läbi pimedas magadistua umpropsu laskma. Lasksid paar oma meest maha ja põgenesid panikas rüsinal välja veel enne kui aspirantide kasarmust, kus alarm lahti löödi, neid välja lööma oleks jõutud.

Ratsareservis oli pommi plahvatamise[!] jäämise põhjuseks mitte, et ta voodisse sattus — ta oleks pidanud plahvatama kus tahes, vaid et süütenöör ärevuses ekslikult oli ära tõmmatud.

Sõjaministeriumis tulid mässajad (osalt sõduri riides) — arvas mõni vahisalk erameestega [—] Kengi juure вплотную:* "Tööraha valitsus on maksma pandud — püss siia.["] Keng polnudki tunnimees, vaid päevaline ja püss laadimata. Ta torakas esimest lihtsalt täägiga ja taganes koridori mööda vahtkonna poole. Korrapidaja ohvitser jooksis välja ja algas tulevahetust mässajatega, kes tukastasid, selle asemel et viibimata rüsinal vahtkonna tuppa tungida. Vahtkond tuli aluspükstes, püssid käes välja ja ajas mässajad minema.

Meie võit oli 50% juhus ja 50% enamlaste saamatus.

Oiderman[n]: Kui Londonist tagasi jõudsin, siis Laidoner ütles mulle, et asi väga kahtlane olnud. Seisukorra peastnud ainult mõned allohvitserid — Pelgulinna naised hakkanud juba kottidega kesklinna poole liikuma.**

01.06.25. A. Oinas: Sotsid toetavad seep[ärast]. Tõnissoni praeguses kriisis, et Tõnisson ainuke kiil on mis (kodanlise) parempoolse bloki loomist takistab.

Ütlesin Oinale: Sotsidel praegu nagu 1919 algupoolel valik — kas tööerakondlise või päris sotslise valija peale orienteerida. 1919 a. sõi tööerakondline valija sotside schansid ära.

*Вн вплотную — lausa ligi.

**Veerisele lisatud: "Laurits: On veel üks selgitamata saladus: Venest tulnud ütlesid, nende arvates pidi mäss olema 2/12, sel päeval pidid banded üle piiri tulema ja oli ka territ[oriaal-]. väe mobilisatsioon Pihkvas. Mingi schifri kirjas Venemaale on datumiga saatuslikult eksitud."

09.07.25. Strandman: Kevadel tõstis Anderkop[p] alarmi: Weiler tahta veel 1/2 miljoni "Vaba Maa" aktsiaid osta, seega enamuse kätte saada ja oleks siis partei vastu rücksichtslos.* Aeti inimesed kokku; keelati aktsiate edasimüümine, Dr. Luiga võttis üles küsimuse, kas "Esmaspäev" "V. Maale" kahju ei tee — selgitamiseks valiti komisjon, kes aga kokku ei tulnud, vaid töö Schulbachi peale pani. Str[andman]. ise pole rahul, et Weiler, olles "V. Maa" ärijuht, oma "Rahvalehega" sellele võistlust teeb. Oleks nõus Weilerile 150–200.000 palka maksma, kui ta "Rahvalehe" maha müüks. Weileril tulnud juhatuses tüli Anderkopiga, kumbki heitnud teisele ette, et sugulasi ärisse toovad. Weiler seletanud, toimetuses Anderkopi ja Laamani parteid vastolus.

Ütlesin Str[andmani]-le, kokkupõrkeid pole meil olnud, aga vaated lähvad küll lahku. Partei peaks lehele küünarnuki vabaduse jätma, leht tuleks partei offitsioosist rohkem aktuaalseks informatsioonileheks teha, muidu kui "Päevaleht" finantskriisist ja toimetuse nõrkusest toibub, oleks praegune soodne konjunktuur meile otsas. Str[andman]. nõus.

10.07.25. Weiler: Eile oli "V. Maa" juhatuse koosolek. Strandman pani ette Weileri ja Anderkopi komisjoni, kuhu mind ja ka teisu kutsuda, et partei ja lehe suhteid korraldada. Anderkopp vaikinud kogu aeg. Uuesson, Zimmerman[n] j.t. nõus lehte parteist emantsipeerima. "Päevaleht" tahab lehte kirjastusühisusest lahutada ja rahaliselt hea[le] jalale saada; takistus veel ainult suurtes aktsionäärides nagu N. Kann. Kui läbi, siis püütakse meil Gori ja mõnigi toimetustiige minema. W[eiler]. arvab, "Rahvaleht" konkureeriks rohkem, kui võõraste kätte läheks; tema olla ta tiraasi 7000-est 23, laupäeviti 27000-ni ajanud.

15.07.25. Wellner: Ühes Birkiga sõitis Moskvast, nagu ikka kaubandusesitaja Kerson, kes pr. Pustale karakul kasuka kingiks tõi. Vanasti tõi Lellep pr. Pustale kingiks paar soobli palantini. Moskva sekretär Jõgi oli siin vanasti ühe Murriku armuke, nüüd on üks Murrik-Pekkala — enamlane Moskvast (sama kellelt Meiklejohn 1920 a. Tallinnas puudrikarbist Inglise enamlaste adressid laskis väljavarastada[]).

*Sks rücksichtslos — hoolimatu.

Birk: NKIDelis ei olda rahul meie kursiga Poola poole, kuid iseäralist teravust ei ole. Varsti peame kirikukellad kätte saama. Lätlastel ei lähe ka suurt parem: skandaalsed protsessid esituse ametnikkude spekulatsioonist, reevakuatsioon venib; 62 Riia vabrikust lubatud ainult 15 vähemat tagasi, needki roostetanud praht. Maikapar rentinud Venemaal oma tubakavabriku, aga minna halvasti. Paar kontsessiooni vabrikut olla Riia juutidel ka Venemaal. Kaubandusest pole suuremat asja — vist labidate ja kirkete tellimisi on antud. Brockdorf-Ramzau* praalis viimati oma lähedusest NKID. meestega, kuid kuuldavasti pole tema läbirääkimised Litvinoviga Saksat rahvasteliidu kursist ära hoida suutnud. Prantslased on esimese hoo järel vaiksemaks jäänud — pole midagi teha. Hodzson tegi suure reisu Volgamaile ja Tagakaukasi. Poolakatega näivad suhted paremad, kuigi Lodsi meeste läbirääkimistest pole veel midagi tulnud. Meie Rostfeld on juba mitu kuud Djetskoje Seloos vaba; paha on konsulaadi sekretari Thari protsess, mis tulemas. Birk arvab, et isiklikud vahekorrad siin suhteid Venega olla palju raskendanud. Petrovski olla kõva mees, kogu 3 1/2 aastat, mis Venemaal Tshitsherini isiklik sekretar olnud. Birki arvates peaks keskteed leidma; Vene kaubanduse peale ei tuleks orienteerida, kuid seda kõrvalabina kasutada.

16.07.25. J. Seljamaa: Meierovitshi väljamaareisu peapõhjus — mõisnikkude 168 leheküljeline kaebtus rahvasteliidule, et mõisate tasuta võõrandamise asi Haagi kohtusse antaks. Teiseks kogub M[eierovitsh]. ka valimisteks багаashi — Kownos, nagu "Isvetija" ütleb, kirjutab lepingud alla, et lubab allakirjutada, Berliinis tahab Zelensi** ideet teostada — vastastiku arved kustutada, tingimisega, et Saksamaa ise tasub oma kodanikkude mõisate eest. Inglismaal tahab võla %% maha tingida, Brüsselis tundmata sõduri hauale pärja panna suurema kui Lasdinsch jne. Brüsselist pidi otse Londoni sõitma, kuid Skrzinski nõudel sõitis sellega kokkusaama Pariisi. Tagasi sõidab Varssavi kaudu, teeb Grabskile vastuviisiidi. Moskvasse ei lähe.

*Tegelikult krahv Ulrich Brockdorff-Rantzau.

**Tegelikult Fēlikss Cielēns.

Läti asjad Venega halvad, pole usaldust, äri ja transit väike. Gambarovi asemel, kes oli saatkonna sekretar ja "ОКО Г.П.У" Aralovi juures, tuleb Helsingist Tsernõh Riiga saadikuks. Gambarov öelnud 14/7 Seljamaale: Eesti talitab nagu Gruusia, kes kogu aeg otsis orientatsiooni Vene ja Inglise vahel, — Vene pidi viimaks Inglise orientatsiooni seal hävitama. Seljamaa: Me täidame lepinguid. Gambarov: Me vabastame teid varsti sest kohustusest.

Leeduga on Lätil vana R. Kalning[s]i kurs; sinna graviteerib Läti intelligents ja Meierovitsh tahab Leedut oma võimu alla. Kardetakse ka Poola nõudmisi 6 Dvinski valla suhtes. Meierovitsh ütles: Kui Riia konverentsi nüüd kokkukutsume, siis Poola Tallinnasse ei tule. Riia konverentsi ajasid Ladosch ja Horwat nurja. Ladoschi alaline laul: oodake veel 2–3 kuud ja me oleme Leeduga leppinud. Ladosch 35–36 a-ne noor mees, aga suur habe, vilets diplomaat. Meierovitsh teda ei salli. Prantslased Barret ja de Vienne riius, kumb jääb ühend[at]ud saatkonda. Pusta toetab de Viennet, lätlased ei salli kumbagit.**

19.07.25. Õhtusöök Italia fascistliste[le] ajakirjanikkudele: Comodore Borgetti, Santa Maria, Bruni ja veel üks Seltskondl. majas. Ütlesin lauakõnes mõne komplimendi pays du soleil, beau pays de nos rêves — lutte nationale pour, l'unité et liberté, lutte contre l'anarchie, Son Excellence Mussolini jne.*** Borgetti vastas. Itallased: Eia, eia, eia alalala! (D[']Annunzio "arditide ter-vitus[']"). Siis saadik Stranieri pidas määratu temperamendiga kõne: öelge kodu, kudas see rahvas siin vahvalt tsivilisatsiooni anarhia vastu kaitseb. S. E. Mussolini printsiibid: ordre, diszipline, hierarchie jne. Määratu vaimustus. Väike Francesco, Venemaalt põgenenud officiant, kes siin kõik Italia saatkonna asjad ajab ja kõigi nende üle nagu kamandab, — mingi makaronide ühistunne, nagu näidendi "Romaan" diival leierkastimehe "amicoga".

27.07.25. Averkiev, Vene—Armenia äriagent keda 1919 Londoni saatkonnas nägin opereerima, tuli hiljutist Köstneri "V. M[aa]."

*S.t GPU silm.

**Edasi päevikus pool lehekülge üle kleebitud.

***S.t "päikesemaa, meie unistuste kaunis maa — rahvuslik võitlus. . . eest, ühtsus ja vabadus, võitlus anarhia vastu, Tema Ekstsellents Mussolini".

sõnumet õiendama. Tüse, agressiiv, tugev tori, hea lõuavärk. "Ma küll venelane, aga Inglise alam ja Inglise kaitse all (!). Esitan Armstrongi, aga mitte Beardzwoodi (vist), Leedus tegin suuri lepinguid, Soomes huvitab meid Imatra. Inshener Haila (Kukk ütleb: Heil) rikkus siin mu reputatsiooni. Teda soovitas mulle Lloyd George sekretär — genialne inshener aga ka genialne sul. Ilma volituseeta võttis siin mu raha Scheelilt välja, praegu protsessin Scheeliga, peale selle üle 130 minu vaiba ja hulk sumadane muu[de] väärtasjadega ja kadus. Tahtsin Inglismaal teda arreterida lasta, aga putkas teadmata kuhu, praegugi otsin taga, loodan siiski teda kätte saada (Kukk ütles, paari aasta eest kirjutanud tal[l]e Schveitsist). Me tahtsime siin kõik põlevkivitööstuse oma kätte saada, meie taga seisis 70 miljoni naela, aga nüüd tükeldati väikestele ja tööstus ei anna mis võiks. Siin urgitseb mu vastu Ovtsharov* — tark mees, aga halva reputatsiooniga. Inglis[e] konsulaatis võetakse teda vastu ainult kui võlgu tuleb maksta. Tema Vene-Balti tehasesest pole midagi asja, seda võib ainult reklameks pidada. Becos (Britisch Export) kes nüüd tellimise sai pole kellegi suur äri. Seal Nevill — ainuke mees kes ringi sõidab ja Marschall — bolschevisant; üldse on nad bolschevisandid. Ma ei usu, et nad garantiitki võivad sisse maksta. Ühes vähempakkumises (Soomes?) pakkusid nad ka 20% vähem meist, töid aga Inglis[e] materjali asemel Belgia, mis 30% viletsam. Insh. Rosentali ma ei tunne ega ole tema sõber olnud. Ta on aus mees aga idealist. . . (läikega silmis) — fantast.[“?”]

A[verkijev]. ähvardas enne protsessiga; kui nägi, et õiendust palun, läks väga rõõmsaks. Kukk: A[verkijevi]. töö on moka-teenistus, kui palju ta kellegile auku pähe räägib. Vaevalt et ta kellegi alaline agent oleks.

29.07.25. Sillamäelt Anderkopilt kiri: N. Köstner pakkunud mineva aasta vahetusel "V. M[aa]" toimetuse liikmeks; pärast väljamaalt tagasitulekut pole enam midagi rääkinud, nüüd jälle teinud ettepaneku (Strandmani kaudu). A[nderkopp]. vastanud: asugu 1/8 tööle.

Pärisin Weilerilt: olnud juhatuses jutt peatoimetaja palgast, kuid otse ametisse kutsumisest mitte. Rääkisin Strandmanile, et komplikatsiooniks K[östneril]. Vene-Balti tehase direktori amet.

*Nime eest on tõmmatud maha sõna "kaval".

Str[andman]. nõus et sellest tuleks loobuda ja siiski veel teatavates küsimustes ettevaatlik olla. K[östneri]. kirjutustes olla seni ikka piik tundunud tema Pectri* tehase hooldaja aegu sadamatehaste vastu. Str[andman]. ütles, olla ise Ovtsharovi juriskonsult 25.000 M kuus. Ovtsharov tahta praegu riigilt suuremat laenu.

Weiler: Tööerakonnal läheb igal pool halvasti, s[ee]p[ärast] lehest nii kramplikult kinnihoiab. Juhkam ei tohi end Rakveres näidata, Paides (Sõnajalg?) ja Võrus (Suit?) said hiljuti lüüa. Passiivne politik.

03.08.25. Mesching rääkinud praegu isikuga, kellele Foreign Officest Gregory piiririikide kestvust arvanud may be 5 years may be 10 years.**

Laidoner olla väliskomisjoni täielik peremees. Anderkopp on liig ettevaatlik ja iseseisvuseta, Amberg ("Sambo") lihtsalt rumal, sots Johansonist öelnud sotsid ise, et teda tõsiselt pole vaja võtta, — teda valitud ainult s[ee]p[ärast], et ta ise tahtnud. Kornel olla närviline ja tujukas, Laretei kirjutab aina protokoli ega pole kunagi suud lahti teinud, Tupits tulnud seepärast, et komisjonis ka "Vaba Maa" esitaja on ja sealt ehk mõne sõnumi saab. Lattik, kes mullu Saksa orientatsioonis, hakkas nüüd rääkima, et meie ikkagi vähe tähelepanu Vene keele õpetamisele anname. Amberg katsus seletada, et Pusta Ingliselega vahekorra rikkunud, kuid pole osanud ütelda, milles. Öeldud, miks Pusta Londonis kuninga audientsi pole saanud. Pusta vastanud et kuningas siis Londonis pole olnud ja ta Inglise kuningast seks sinna komandeerida pole võinud.

Riigivanema pool tehtud siis suurem koosolek. Valitsus jäänud oma endise[le] vaatekohale (peab siiski ütlema, et valitsus muidu ka tähtsamategi välispolit[iliste]. küsimuste kohta vähe huvi avaldada. Ainult riigivanem kuulata viisakuse pärast (vanasti ka Akel ja Strandman), teised lugeda lehta (Oinas ütles mulle: Pusta kanda ette nii tasase monoton häälega, et keegi ei kuulegi, — muud ei järe kui lehte lugeda)[].

*S.t Beckeri tehaste.

**Sõnast "kestvust" on lause lõpp kirjutatud hiljem, et lauset loogiliselt lõpetada; edasi on päevikust 10 lehte välja lõigatud. Ka järgmise lõigu algussõnad on samal põhjusel kirjutatud hiljem.

Birk hoiatanud Vene lubaduste peale ehitamast ja seletanud, tellimised tulla ka muidugi. Kuid Laidoner jäänud oma tagasihoidliku[le] seisukohale. Laidoneri läbisaamine poolakatega ei olla hea ja ka prantslastest olla tal Vene-Balti tehase ja Etievanti ajast halvad mälestused. Otsekohe ei julgeda ta ütelda, et pole lepingut Balti riikidega vaja teha, aga südames mõelda ta nii. Tema viimases kõnes olla sõnad Inglise orientatsioonist Inglismaal tuska sünnitanud, millega Kallas praegugi hädas. Ettekääne, Pusta olla suhted Ingliselega rikkunud, olla tal väljamõeldud. Vaughan läinud ärritatuks ja küsinud, kudas ta võiks non[?]dementeerida. Gregory kinnitanud ka Kallasele just vastupidist — suhted olla grown better, mida rohkem Eestit tundma õpitakse.

Kui L[aidoner]. ja Anderkopp loobunud pannud Pusta siis ette Rei delegatsiooni esimeheks, mida L[aidoner]. ja Anderkopp accepteerinud. Genfis soovitanud Briand Pustale regionaal ida pakke ja kui P[usta]. öelnud, et varsti demissioneerib, vastanud, et olla sellest mõnda kuulnud, aga ei tahta uskuda. P[usta]. vastanud, Briand olla ju ise ka korda 10 välisminister ja korda 6 peaminister olnud. — Ja, vastanud Briand — Prantsusmaal on see teine asi, aga Eestil on palju raskem näidata, et vahetus politika muutust ei tähenda. Kinnitanud, et Prantsuse politik Chamberlainiga meie asjus täieste üks ja olnud nõus, et Inglise saadikud sest Helsingis, Tallinnas ja Riias peaksid teatama, seega Saksa propagandale vastu astudes.

Pusta hoiatanud valitsust praegu Birki kandidatuuri eest, mis poliitilist muudatust veel enam toonitaks. Akel olla parem. Omalt poolt arvab P[usta], et valitsus näo peastmiseks kõige parem tervena peaks tagasiastuma.

R. Renning: Petrovskil jälle kahtlused — tööerakond olla nõudnud et Pusta edasi jääks. Kiitnud väga Rei intervjuut. Lubanud Reile visiidi teha.

28.09.25. Täheandasin Pustale, kas Laidoneri aktsiooni taga mitte Inglise intriig ei seisa — Foreign Off. lähedases "Daily Telegraphis" jälle kuulduused Eesti—Läti—Leedu liidust ja Soome Skandinavia orientatsioonist. Pusta: Ei usu. Chamberlain täieste pooldab meie lähenemist Poolale. Montgomery Grove rääkis, Laidoneri võetud Londonis külmalt vastu, tuletatud Vickersi lugu meelega, pole politikat temaga räägitud. Dawsonid vaimus-

tuses, kui me Poolaga läheneksime. Laidoner käib siin läbi ainult Meiklejohni ja Growega. Growe Indias päikesepiste saanud ja sõjas põrutada, väriseb Vaughani ees, ei julge Baltiskisegi sõita minu autoga ehk küll tahab, — korraga võib Vaughan see aeg telegrafeerida ja ei saa kohe vastust. Kui Pusta Londoni olnud sõitmas, soovitanud Growe tal[l]e Londoni saadikuks hakata. Pärast lõunat läinud Gr[owe], kohe de Vienne poole ja kiitnud Pusta minna Londoni saadikuks, see koht olla Eestile palju tähtsam kui Paris.

Pusta oma "luigelaulust" — 27/9 kõnest: Briandil pole mingit ideet olnud, mis Genfi protokoli asemele panna ja kui P[usta], tal[l]e rääkinud regionaal-paktidest, läinud Briandil pahem silm särama: See on idee! Paneuropa ei olla tühi sõna. Nagu Ameerika ja Briti on oma ette rahvasteliidud, nii peab Europa manner ise end korraldama. Genfi tulevik saab olema Saksa—Prantsuse teha. Kui need kokkulepivad, ei jõua keegi Europa vastu.

Mrs Heiley: de Vienne suur intrigaan, kes Pustaga mängib. Tema peres räägitavat Pustast väga halvasti. Kas Growest jutud polegi de Vienne luuletatud?

Strandman: Need olid Strandman, Anderkopp, Laidoner, Päts ja Rebane, kes koos otsustasid et Rebane attakeerib Pustat ja Anderkop[p] sekondeerib.

— Miks omavahel Pustat ei atakeeritud? Str[andman]: Keegi ei julgenud. Keegi ei tahtnud algatust oma peale võtta.

05.10.25. Riks läks kooli (Kaskede pool, Nurme t. 4).

10.10.25. Wellner, R. Renning. Vneschtorgi esitaja Haritnovi revideerimise peale Vene saatkond Scheeli vastu kriminaalnõudmise tõstnud. Scheel ärrituses Pätsule: nimetagu nad kindla summa. Enamlaste teada Scheel nende kullaveost legaalselt teeninud 28–30 milj. kuldrbl, illegaalselt 42 miljoni. Viimastest võida nad dokumenteerida kindlalt 7 miljoni. Gukovski ja Scheeli vahemees kinnitab, Scheelil olnud plaan ühe kulla portsjoniga väljamaale putkata (ettekäändega, et enamlased ta Venemaal paljaks teinud) ja Gukovski nõudnud ja saanud siis kullale riiklise kaitse. Vene saatkonna nõudmisel ei anda Scheel nüüd neile ärakirju nendest arvetest, kiskuda oma raamatutest lehta välja ja hävitada neid. Niipea kui protsessiga tuldi, muutis Scheel pangakontori aktsiapangaks, sest et seda raskem revideerida. Ta on

nõus tsiviilprotsessiga aga mitte kriminaalprotsessiga — viimases on kohtul voli tema raamatuid revideerida.

(Järgneb)

AKADEEMIA TELLIMINE

Lugupeetud lugejad,

ajakirja *AKADEEMIA* on võimalik tellida

• mugava otsekorralduslepinguga AS Expresspost tellimiskeskuse vahendusel: tasuta tel. 08002444, tel. 06662535, E–R kl 8–20, L kl 8–13 või internetiaadressil www.tellimine.ee

Peale selle on tellimust võimalik vormistada

• Eesti Posti sideettevõtetes

• Oü Kirilind vahendusel: tel. 06408597, faks 06408598, e-post kirilind@estpak.ee või internetiaadressil www.kirilind.ee

Akadeemia ilmub 12 korda aastas.

Kuutellimus maksab 27 krooni, aastatellimus 324 krooni.

Välismaale tellides lisandub postikulu.

Lähemat teavet saab toimetusest, tel. 07423050

või e-post akadeemia@akad.ee.

Akadeemia vanemad numbrid on müügil toimetuses (Tartu, Ülikooli 21) ja kirjastuses Perioodika (Tallinn, Voorimehe 9).

CONTENTS

Jakob Heinrich von Lilienfeld — unifier of Europe from Põltsamaa	Paavo Palk	1795
Philosopher's Travel Diary: (Excerpts)	Count Hermann Keyserling	1806
The journey to oneself: An introduction to <i>Philosopher's Travel Diary</i>	Ute Gahlings	1819
The turning point in philosophy	Moritz Schlick	1845
The elimination of metaphysics through the logical analysis of language	Rudolf Carnap	1853
Protocol sentences	Otto Neurath	1876
On deaf children, their languages, learning and teaching of languages	Vahur Laiapea	1888
"And there was a large snake. . .": St. George's legend in the mental universe of a Setu woman, Ksenja Mütirsepp* . . .	Merili Metsvahi	1915
<i>Winter Academy</i> . Development of the Kasari River delta and land rise in Matsalu Bay: Human impact or natural process?	Mats Meriste, Kalle Kirsimäe	1954
<i>Winter Academy</i> . Cell automaton, Markov chains and modelling of land use	Edgar Sepp, Jüri Roosaare	1962
<i>Winter Academy</i> . Experimental composting of commercial waste and suitability of compost as growth substrate	Ain Ruthe, Moonika Aunpuu, Mait Kriipsalu	1969
<i>Winter Academy</i> . Influence of Saanamäki's geological structure on biodiversity	Marko Kaunis	1975
Who is speaking on TV screen?: Distorted representation of women in the media	Barbi Pilyre	1981
<i>Review</i> : A step towards the world outside. <i>The Estonian Foreign Policy Yearbook 2003</i> . Eesti välispoliitika aastaraamat. Editor/Toimetaja Andres Kasekamp. (The Estonian Foreign Policy Institute. SA Eesti Välispoliitika Instituut.) Tallinn: Varrak, 2003.	Kaido Jaanson	2002
Abstracts		2008
Our response: Eduard Laaman's diary, 1922–1940. III		2021

* Peer-reviewed article.

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni